

Громадська організація «Цивілістична платформа»

**ЦИВІЛІСТИЧНА
ПЛАТФОРМА
С. Р. JOURNAL**

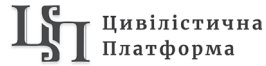
Науковий юридичний журнал
Scientific legal journal

Виходить 4 рази на рік

Заснований 2023 року

**№ 2 (9)
2026**

Харків
ГО «Цивілістична платформа»
2026

Видавництво ГО «Цивілістична платформа»
61002, вул. Дарвіна, 19, Харків, Україна
<https://clp.org.ua/>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7942 від 21.09.2023 р.

*Затверджено до друку на засіданні вченої ради
ГО «Цивілістична платформа»
(Протокол № 2 від 10.04.2026р.)*

Головний редактор:

д-р юрид. наук, доц. Богдан Карнаух

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. Ліна Дорошенко,
д-р юрид. наук, проф. Катя Ассаф Захарова (Ізраїль),
канд. юрид. наук, доц. Арсен Ісаєв,
д-р юрид. наук, проф. Наталія Мазаракі,
д-р юрид. наук, проф. Катерина Некіт,
канд. юрид. наук, доц. Наталія Філатова-Білоус,
д-р філос. з права, доц. Рікардо Пазос Кастро (Іспанія),
д-р юрид. наук, доц. Роман Таш'ян,
д-р економ. наук, проф. Ліза Херцог (Нідерланди).

Цивілістична платформа : наук. юрид. журн. / редкол.: Б. Карнаух (гол. ред.)
та ін. – Харків : ГО «Цивілістична платформа», 2026. – № 2 (9). – 150 с. – DOI:
<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2>.

Зміст

Від редакції

4

НАУКОВІ СТАТТІ

Інна Спасибо-Фатєєва

Поняття компенсації в цивільному праві

5

Ганна Анісімова, Ольга Донець

Правовий механізм компенсації екологічної шкоди:
теоретико-прикладні аспекти

Антон Донець

Вплив правової природи біоматеріалу людини
на компенсаційні механізми у разі його втрати біобанком

Наталія Коробцова

Компенсація в медицині:
національний та зарубіжний досвід

Юрій Заїка

Компенсаційні механізми у житлових правовідносинах:
від соціальних гарантій до цивільно-правового захисту

Олександр Марусяк

Практика Міжнародного Суду ООН щодо застосування
компенсаційних механізмів у міждержавних спорах

Оксана Пономаренко

Ціна свободи: компенсація при розірванні шлюбу як форма забезпечення
справедливості за порушення «подружніх зобов'язань»

ВІД РЕДАКЦІЇ

Шановні читачі, колеги, друзі!

Правова категорія «компенсація» є однією з ключових у цивільному праві, але в Цивільному кодексі та інших законах України не тільки не надається її поняття, а й вона розуміється по-різному. Обійшла увагою цю категорію і доктрина. Водночас без компенсації не обійдеться при здійсненні та захисті суб'єктивних прав осіб. Відтак, виникають тупикові ситуації щодо того, коли і як застосовувати компенсацію і чим вона відрізняється від відшкодування збитків. Слід також враховувати, що компенсацію застосовують далеко не лише тоді, коли йдеться про відповідальність. Виходить, що компенсація і суміжні з нею поняття «відшкодування шкоди», «стягнення збитків», «відповідальність» хоча й перетинаються, але не поглинаються.

Враховуючи тяжкі для нашої країни події останніх років, важливим аспектом компенсації є вимоги такої особами, постраждалими через воєнні дії. І це породжує цілий спектр проблем, пов'язаних із тим, хто і на підставі чого має компенсувати особам втрачене майно. Водночас вистачає й цілком повсякденних питань зі сфери компенсації при розгляді сімейних спорів про поділ майна між подружжям, при поділі майна між співвласниками, в корпоративних спорах тощо.

Все це вимагає комплексного аналізу правової категорії компенсації, починаючи від її розуміння і закінчуючи конкретними правовими механізмами вирішення спорів.

Дослідження категорії компенсації вперше в Україні було здійснено колективом авторів монографії «Трактат про компенсацію в праві», яка вийшла в цьому році у видавництві «ECUS» і присвячена ще ширшому колу відносин з компенсації, яке охоплює і проблематику в сфері екології, і кримінальному, адміністративному, міжнародному, медичному праві. Це вже само по собі свідчить про широкі горизонти застосування цієї міжгалузевої правової категорії. Автори ж цього журналу поглибили свої дослідження компенсації, що стане ще одним кроком на шляху виявлення її особливостей у правозастосуванні.

Ми не просто сподіваємось, а ми впевнені, що ця тематика є затребуваною, а цей номер журналу завжди знайде свого читача.

НАУКОВІ СТАТТІ

Інна Спасибо-Фатєєва,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9852-1706>
e-mail: i.v.spasybo-fatyejeva@nlu.edu.ua

УДК: 347.51

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-5-16>

ПОНЯТТЯ КОМПЕНСАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою теоретичною розробленістю поняття компенсації в цивільному праві. У статті досліджується поняття компенсації, яке має різне значення – як вид цивільно-правової відповідальності і як платіж. У свою чергу, як вид цивільно-правової відповідальності компенсація, буває, ототожнюється з відшкодуванням збитків, а буває, являє собою окремий вид відповідальності. Останнє має місце при порушенні прав інтелектуальної власності, особливо авторських та суміжних прав. Продемонстровано, що стягнення компенсації втілює компенсаційну функцію цивільного права, адже компенсація спрямована на відновлення майнового становища особи, яке зазнало або може зазнати негативних змін. Доведено, що компенсацією також може бути платіж, який не становить відповідальність, а є замінником способу виконання цивільно-правового зобов'язання. Компенсація як платіж також знаходить свій прояв у випадках доплати або альтернативи при виділі та поділі спільного майна у разі, коли до його складу входять неподільні речі. Окрему увагу приділено проблемам визначення розміру компенсації та законодавчій неузгодженості у використанні відповідної термінології. Крім того, практична значущість дослідження полягає у необхідності вдосконалення законодавчого регулювання, зокрема розширення застосування компенсації як способу захисту прав, у тому числі при відшкодуванні моральної шкоди.

Ключові слова: компенсація, платіж, відшкодування, збитки, цивільно-правова відповідальність.

Вступ

Попри те, що ключовою функцією цивільного права є компенсаційна, а термін «компенсація» є одним із показових у сфері її прояву, як правова категорія компенсація залишилась недослідженою в цивілістиці. Про неї лише згадується поряд із розвідками про відповідальність, більшою мірою як синонімічне поняття. Натомість компенсація далеко не завжди збігається з поняттям відповідальності, а може являти собою звичайний платіж, не втрачаючи при цьому значення прояву компенсаційної функції цивільного права. Так, необхідність компенсувати вартість майна, яке перейшло до однієї зі сторін спору у разі його неподільності, являтиме

собою ніщо інше, як платіж. Саме компенсація як платіж, а не як міра відповідальності, в цьому разі застосовуватиметься при розрахунках. Коли ж до компенсації вдаються у відносинах захисту суб'єктивних прав осіб, то її перевагою порівняно з відшкодуванням збитків є відсутність необхідності їх доводити. Водночас такий спосіб захисту доступний не для всіх, а лише для осіб, авторські або суміжні права яких порушені. Залишається незрозумілим те, чому саме лише одним інститутом цивільного права обмежився законодавець, уводячи такий спосіб захисту. Напевно, це потребує виправлення і додавання до можливості стягнення компенсації принаймні хоча б у разі завдання особі моральної шкоди. Це зняло би численні питання, які постають у судовій практиці через неможливість надання розрахунку при вимозі сплати конкретної суми на відшкодування моральної шкоди.

Метою цієї статті є з'ясування поняття компенсації як цивільно-правової категорії і того, що саме і за яких умов можна вимагати або стягувати в порядку компенсації. Завданнями, які при цьому ставляться, є окреслення відмінностей між компенсацією та відшкодуванням шкоди або збитків; характеристика компенсації як особливого виду цивільно-правової відповідальності та умов, за яких це стає можливим, а також як платежу, що не становить міру відповідальності.

У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Зокрема, формально-юридичний метод застосовано для аналізу норм цивільного законодавства та з'ясування змісту категорії «компенсація». Порівняльно-правовий метод використано для співставлення компенсації з відшкодуванням збитків і аналізу різних підходів до її розуміння. Системний та аналітичний методи дозволили визначити місце компенсації в системі цивільного права та виокремити її основні прояви.

Зазвичай компенсація усвідомлюється як взаємозамінне з відшкодуванням збитків поняття, а тому про неї йдеться при порушенні права особи. Відтак компенсацію часто пов'язують із захистом та відповідальністю, хоча нерідко вона розуміється й як звичайний платіж.

Сфера застосування компенсації в цивільному праві доволі широка. Так, у ст. 394 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) йдеться про компенсацію за зниження вартості майна, у статтях ст. 358, 364 ЦКУ – про компенсацію при поділі спільного майна, у ст. 390 – про компенсацію задля справедливих розрахунків, у п. 5 ч. 2 ст. 432 – про компенсацію замість відшкодування, у ст. 597-13 – про відновлення майнового становища особи сплатою/поверненням їй того, що вона сплатила.

Оскільки смислове навантаження терміна «компенсація» полягає у механізмі врівноваження такої правової ситуації, яка сталася і негативно вплинула на майновий стан особи, то це може статися не лише за наявності правопорушення, а й у відсутність такого, але за наявності певних визначених у законі обставин.

Компенсація і відшкодування шкоди/збитків

Попри різне розуміння компенсації, все ж у переважній більшості випадків вона бачиться як спосіб відшкодування шкоди/збитків. Оскільки ж відшкодування збитків (ст. 22, 623 ЦКУ) є видом цивільно-правової відповідальності¹, то поняття ком-

¹ Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 116–125.

ПОНЯТТЯ КОМПЕНСАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

пенсації і стягнення збитків/відшкодування шкоди часто вважають синонімічними. Прикладом є відшкодування моральної шкоди – саме такий термін міститься у ст. 23 ЦКУ, але в науковому середовищі вживається термін «компенсація»². Про тонку перегородку між цими поняттями свідчить і те, що в проєкті ЦКУ³ вже йдеться не про відшкодування, а про компенсацію (ст. 26). Здається, це вірний шлях, адже коли йдеться про моральну шкоду, то й її компенсація лежить передусім у духовній сфері. При порушенні особистих немайнових прав відновити духовний стан особи мало ймовірно, на відміну від відновлення майна, яке може бути відремонтовано, замість одних придбано інші подібні або такі самі речі. Тому точніше вести мову про компенсацію, а не про відшкодування моральної шкоди.

Спостерігається, що й поняття збитків у міжнародних актах дещо видозмінюється, і така її складова, що нам відома як неотримані доходи (ст. 22 ЦК), розуміється як компенсація за втрачений шанс (п. 2 ст. 7.4.3 Принципів УНІДРУА⁴). Під останнім розуміється втрата сприятливої можливості (шансу) пропорційно ймовірності її настання. В українській судовій практиці надто важко, навіть майже неможливо довести неотримані доходи, а щодо втраченого шансу, то це бачиться ефемерним. Навряд чи наразі хтось із адвокатів візьметься доводити втрату клієнтом будь-якої можливості реалізувати свої наміри відповідним чином, завдяки чому вона могла б отримати вигоду. Такі розпливчасті категорії у нас не спрацьовують, хоча в інших країнах це реально⁵.

Однак співвідношення компенсації та відшкодування збитків не завжди свідчить про їх синонімічність. Є й розуміння компенсації як поняття, відмінного від стягнення збитків. Про таке йдеться у нормах, що регулюють захист права інтелектуальної власності (п. 5 ч. 2 ст. 432 ЦКУ та ч. 2, 3 ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права»⁶). У цих нормах чітко вказується на компенсацію як разове грошове стягнення *замість* відшкодування збитків або стягнення доходу. В цьому разі особі, яка вимагає компенсації, не треба доводити розмір збитків, що дуже спрощує захист її прав. Втім, дивно те, що зовсім не у всіх інститутах права інтелектуальної власності надається подібне розуміння компенсації. В нормах інституту промислової власності поняття компенсації та збитків змішуються. Приміром, у ч. 2 ст. 21 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»⁷

² Булеца С. Б. Особливості компенсації та види моральної шкоди в Італії. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 1. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.33>

³ blob:<https://itd.rada.gov.ua/12842763-1c4b-4d08-bc7e-88980c9139df>

⁴ Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 // <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>

⁵ Карнаух Б. П. Доктрина втраченого шансу у практиці американських судів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2021 №65 DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.20>

⁶ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20?find=1&text (дата звернення: 12.02.2026)

⁷ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 12.02.2026)

зазначається про право заявника на одержання компенсації за завдані йому після публікації відомостей про заявку збитки.

Порівняння трьох наведених ситуацій – стягнення моральної шкоди, компенсація при порушенні авторських прав та при порушенні прав заявника-винахідника – достеменно свідчить не лише про різні підходи українського законодавця до компенсації, а й про те, що їх причини невідомі. Якщо виходити з того, що законодавець опікувався спрощеним захистом авторських прав, то чому саме їх? І чому така ж модель захисту не застосовувана для захисту патентних прав і при заподіянні особі моральної шкоди, довести й обґрунтувати, а тим більш порахувати суму, яку позивач вимагає стягнути, об'єктивно неможливо⁸? Суди відвертають запровадження будь-яких формул для цього⁹.

Однак було висловлено й слушний аргумент щодо різниці між компенсацією і відшкодуванням моральної шкоди: «право на відшкодування моральної шкоди за нормами чинного законодавства не є матеріальною гарантією, оскільки жоден закон не встановлює імперативний обов'язок компенсації»¹⁰.

Щодо співвідношення компенсації та відшкодування завданої особі майнової шкоди, то ситуація дещо інша. Наразі найактуальнішою є тема компенсації за пошкоджене або знищене через воєнні дії, які ведуться на території України, майно. Розуміючи, що для пересічного громадянина байдуже, як називатиметься те, що йому має надійти і що для нього життєво важливе; тим не менш визначитися у цьому питанні необхідно, адже якщо вести мову про завдані особі збитки, то ми переходимо у площину відповідальності. Відповідно, матиме значення те, хто буде суб'єктом такої відповідальності – відповідачем, який розмір збитків і як це буде підтверджуватися. Тож правова кваліфікація виплати коштів – чи то відшкодування шкоди, чи компенсація – є важливою¹¹.

⁸ Бойко В. Б. Визначення та відшкодування моральної шкоди в цивільному праві: проблеми та шляхи вирішення *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024 №5 с.100 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/20> (дата звернення: 02.02.2026)

⁹ Дрішлюк А. І. Важливість судової практики при вирішенні спорів про відшкодування шкоди. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика : бюлетень законодавства і юридичної практики України / (за заг. ред. М. К. Галантича). Київ : Юрінком Інтер. 2013. № 7. 284 с.; Про стягнення компенсації моральної шкоди при порушенні немайнових прав: Постанова Верховного Суду Касаційного цивільного суду від 30 січня 2019 року у справі № 308/5318/15-ц. Юридичний інтернет-ресурс Протокол. URL : [ua/postanova_ktss_vr_vid_30_01_2019_roku_u_sprav_i_308_5318_15_ts](http://ua.postanova_ktss_vr_vid_30_01_2019_roku_u_sprav_i_308_5318_15_ts) ; Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 грудня 2020 року у справі № 752/17832/14-ц. Іplex. вебсайт. URL : <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95177479&red=1000035d4de08318982e4e362d1067066aafb2&d=5>; Див.: Волочай С. «О моральном вреде глазами эксперта: мифы и реальность, практика и стереотипы» *Юридическая практика*, 19 октября 2004 № 42 (356).

¹⁰ Луспенник Д., Лідовець С. Відшкодування моральної шкоди: деякі особливості розгляду справ https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Lyspenyk.pdf

¹¹ Парій М. О. Відшкодування шкоди чи компенсація збитків, завданих війною: цивільно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. 105 (2 (Part 2)). С. 26–39.

ПОНЯТТЯ КОМПЕНСАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Ясності у тому, де компенсація, а де відшкодування збитків, завданих війною, законодавство не демонструє. Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України»¹² вживає термін «компенсація». Постанова Кабінету Міністрів «Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації»¹³ оперує поняттями шкоди та збитків, а Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна»¹⁴ – терміном «компенсація». Втім, завдяки цим нормативно-правовим актам створена хоча б законодавча база для доведення обсягу таких компенсаційних виплат, хоча решта питань щодо суб'єкта та умов їх сплати залишаються проблемними¹⁵.

За межами тематики відшкодувань майнової шкоди, завданої війною, також вживається поняття компенсації, а не лише збитків. Прикладом є Закон України «Про захист прав споживачів»¹⁶, у п. 4, 5 ч. 3 ст. 18 якого згадується про несправедливість умови договору щодо відсутності у споживача права на компенсацію від продавця (виконавця, виробника) у зв'язку з розірванням або невиконанням договору. А у ст. 394 ЦКУ йдеться про компенсацію за зниження вартості земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель їхньому власнику у зв'язку із зниженням цінності цих об'єктів у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі. Звертає на себе увагу те, що в назві статті йдеться про відшкодування шкоди, а по тексту – про компенсацію.

¹² Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 01.02.2026).

¹³ Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п> (дата звернення: 01.02.2026).

¹⁴ Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна : Постанова КМУ від 30.05.2023 № 600 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-п#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

¹⁵ Махінчук В. М. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародного військового конфлікту // *Вчення про цивільно-правову відповідальність* : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 66–82; Карнаух Б. П. Відшкодування (компенсація) завданої війною шкоди і вимоги розподільчої справедливості // *Трактат про компенсацію в праві* : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Г. В. Анісімова, С. О. Готов, та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2026. С.58–80.

¹⁶ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 01.02.2026)

Наведене переконливо свідчить про необхідність пояснень поняття компенсації та внесення відповідних змін до законодавства.

Компенсація як платіж

Розуміння компенсації як платежу зовсім не пов'язане з категорією цивільно-правової відповідальності. Взагалі-то термін «платіж» вживається у широкому значенні. Платежем може бути розрахунок за договором або сплата коштів замість виконання зобов'язання в натурі, або доплата сум у разі поділу майна, до складу якого входить неподільна річ чи річ, поділ якої в натурі може бути непропорційним. Через це компенсація виступає додаванням до чогось задля справедливого розподілу майнових благ.

Про компенсацію може йтися як у речових, так і у зобов'язальних правовідносинах. Прикладами першої є:

- компенсація тому із співвласників, кому в натурі прийшлась менша частина спільного майна при визначенні порядку користування ним (ст. 358 ЦКУ);
- компенсація вартості частки співвласника за неможливості виділити зі спільного майна певної частини в натурі (ч. 2 ст. 183 ЦКУ) за його згодою (ч. 2 ст. 364 ЦКУ).

Прикладами другої є:

- виплата сум у разі невиконання домовленостей сторін, зокрема передання боржником кредитором відступного (грошей, іншого майна тощо), що припиняє зобов'язання (ст. 600 ЦКУ);
- сплата компенсації вартості майна та/або процентів за користування чужими грошовими коштами особою, за рекомендацією якої відбулося придбання у третьої особи майна у довірчу власність (ст. 597-13 ЦКУ).

В обох випадках вбачається значення сплати компенсації як підстави припинення як речових, так і зобов'язальних правовідносин. Якщо це прямо слідує з абз. 3 ч. 2 ст. 364 ЦКУ, то щодо припинення зобов'язання в Главі 51 ЦКУ аналогічної норми немає. Проте в доктрині стверджується про це за такою аргументацією: якщо зустрічна вимога існує і визнається дійсним засобом оплати, то вона є повним сурогатом готівкового (а в наші часи – і не тільки готівкового) платежу, який погашає зобов'язання. Це відбувається як за згодою між кредитором та боржником, так і ексцепцією про компенсацію, заявленою в процесі і задоволеною суддею¹⁷.

Своєрідне значення має компенсація у контексті ч. 5 ст. 390 ЦКУ, де встановлюється, що при винесенні судом рішення про витребування нерухомого майна від добросовісного набувача на користь держави чи територіальної громади відбувається компенсація його вартості за рахунок коштів, внесених органом державної влади, органом місцевого самоврядування або прокурором на депозитний рахунок суду¹⁸. В цих випадках вимоги держави чи територіальної громади до добросовісного набувача не становлять заподіяння шкоди, а тому може йтися лише про платіж.

¹⁷ Савинь Ф.-К. Обязательственное право. – СПб : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С.152.

¹⁸ Див. детальніше: Мица Ю. В. Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» від 12.03.2025 № 4292-ІХ (спроба наукового коментаря). Харків : ЕКУС, 2025. С. 86, та ін.

Розмір компенсації

Різне розуміння компенсації і необхідність у визначенні того, в якому значенні живається цей термін, або навіть його універсалізації є не лише теоретичною проблемою, а й впливає на встановлення обсягу сум, які мають сплачуватися в порядку компенсації.

Справді, найбільш безпроблемною бачиться ситуація, коли компенсація є *відмінним від збитків* поняттям, тоді її обсяг має встановлюватися законом. Схожим, як здається, є випадок, коли під компенсацією розуміють простий *платіж*, а не вид цивільно-правової відповідальності. У цих випадках його розмір має визначатися договором або законом. Найскладнішим є визначення обсягу стягнень, якщо компенсацію розуміти як *відшкодування збитків*, адже, як і збитки, стягувачеві необхідно їх переконливо довести.

Тож у першому випадку для визначення розміру компенсації слід звертатися до закону. В цьому разі стягувачеві немає потреби наводити докази того, що заявлена ним сума складатиме компенсацію. Прикладом є п. 4 ч. 3 ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права», відповідно до якого стягнення компенсації (разового грошового стягнення) визначається судом у розмірі від 2 до 200 прожиткових мінімумів для працездатних осіб або як фіксована подвоєна, а в разі умисного порушення – потроєна сума винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, з приводу якого виник спір; на вимогу осіб, передбачених у пунктах 2–5 частини першої цієї статті, – як фіксована подвоєна, а в разі умисного порушення – потроєна сума винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання відповідного об'єкта, з приводу якого виник спір. Тож у цій нормі визначаються і критерії, і варіанти обсягу стягнень. Критеріями ж, якими керується суд, визнаються ефективність та співрозмірність розміру компенсації, але одночасно робиться наголос на те, що її стягнення має стримуючий ефект і повинне спрямовуватися на відновлення порушених прав та застосовуватися таким чином, щоб уникнути створення перешкод законній діяльності користувача і водночас забезпечити захист від зловживань користувача. Також встановлюється, що при визначенні розміру компенсації судом враховується тривалість та систематичність порушення, обсяг порушення (зокрема з урахуванням території його поширення), сфера господарювання та наміри порушника, вина та її форми, а також інші об'єктивні обставини.

Якщо для стягувача такий обсяг компенсації здається неприйнятним і він здатен довести те, що порушення його прав потягнуло за собою збитки у більшому обсязі, то можливо вимагати не сплати компенсації, а відшкодування збитків. У цьому разі наведених вище застережень щодо визначення розміру збитків не застосовується, оскільки всі вони призначені для встановлення судом обсягу компенсації, а не збитків. Доведення ж обсягу збитків є об'єктивною категорією, на яку не впливають означені критерії (співрозмірність, ефективність, стримання).

Стягувач може піти ще одним шляхом і вимагати стягнення з порушника авторського права та/або суміжних прав доходу, отриманого внаслідок порушення (п. 3 ч. 3 ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Цей шлях

знов-таки стає можливим, якщо стягувач реально в змозі довести обсяг такого доходу.

Тож всі зазначені варіанти є різними способами захисту авторських або суміжних прав особи і Законом України «Про авторське право і суміжні права» вони доволі однозначно розмежовуються.

Звертають на себе увагу різні ступені деталізації критеріїв, які визначає законодавець для визначення розміру компенсації в різних інститутах права інтелектуальної власності. Якщо для авторського права вони більшою мірою визначені, то для інших інститутів – значно менше. Так, захист прав власника свідоцтва права на торговельну марку визначається судом на підставі обсягу порушення, вини порушника та інших обставин, що мають істотне значення. При цьому розмір компенсації не може бути меншим, ніж розмір винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання прав на торговельну марку, щодо якої виник спір. У разі, якщо порушення прав власника свідоцтва відбулося ненавмисно і без недбалості, розмір компенсації дорівнює розміру винагороди, яка була б сплачена за надання такого дозволу (ч. 2 ст. 20 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»¹⁹).

Ще в меншому ступені надана деталізація у визначенні розміру компенсації у Законі України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів»²⁰, де зазначається лише про те, що використання зареєстрованого компонування без дозволу власника прав на нього тягне за собою виплату власнику прав на зареєстроване компонування *адекватної* компенсації відповідно до економічної цінності компонування (п. 8 ч. 1 ст. 19).

Другий варіант компенсації – як платежу – можливий за бажанням сторін, які в договорі зазначають про допустимість платежу за ті чи інші дії сторін, зокрема замість виконання зобов'язання в натурі²¹. Такий підхід цілком відповідає принципу цивільного права щодо свободи договору (ст. 3, 6 ЦКУ). Думається, що в цьому разі сторонам слід у договорі деталізувати це положення, передбачивши конкретні суми таких платежів для запобігання зайвих спорів та непорозумінь. Також про компенсацію як платіж має йтися при поділі спільної власності або виділі з нього майна. Звісно, що тут також має братися до уваги передусім домовленість між співвласниками, але вони між собою не перебували у договірних правовідносинах і тому така домовленість має місце лише на етапі вже поділу майна. При цьому слід виходити з ринкової вартості майна і розміру частки співвласників.

Щодо очікуваних складнощів у разі вимоги про стягнення збитків уже йшлося.

Крім наведених випадків застосування компенсації та її видів, існують і інші, наприклад, в разі реституції майна, вилученого на підставах, які через певний промі-

¹⁹ Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15.12.1993 № 3689-XII URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12 (дата звернення: 29.01.2026)

²⁰ Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів : Закон України від 05.11.1997 № 621/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.01.2026)

²¹ Звичайно, за певними винятками, передбаченими ст. 6 ЦКУ – Див. коментар до цієї статті Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 61–65.

ПОНЯТТЯ КОМПЕНСАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

жок часу стали сприйматися як незаконні та несправедливі. Порушення свого часу мирного володіння майном далеко не завжди стає підставою для компенсації у разі, коли повернення особам або їх нащадкам майна неможливе. Для цього мають бути прийняті відповідні закони як свідчення визнання державою неправових дій влади у певний період часу. Це справді відповідальний крок, який європейські держави колишнього радянського табору вже зробили. Натомість в Україні цей процес ще не запроваджений і механізмів компенсації нащадкам тих людей, майно яких було націоналізовано після жовтневого переколоту 1917 р., а також внаслідок експропріації майна релігійних організацій, при єврейських погромах тощо²², українські закони не пропонують²³. Водночас, як це має місце у випадку зміни керівництва юридичної особи, яке було нелояльним, негативні наслідки все одно лягають на саму юридичну особу і не можна аргументувати звільнення від таких наслідків тим, що вони були спровоковані попереднім керівництвом. Така само ситуація має бути й для держави, яка має компенсувати ті негативні наслідки, що настали через впровадження тих заходів, які організувала інша влада. Адже держава та сама, незалежно від зміни влади в ній. Звісно, що у подібних випадках не варто говорити про відповідальність держави, а тим більш вимагати доведення тих збитків, які колись були завдані. Може йтися або про повернення майна, або про грошову компенсацію – всі подібні механізми мають визначатися законом.

Також компенсація має місце за неможливості віндикації, передбаченої ст. 388 ЦКУ, або в разі кондикції (ст. 1212 ЦКУ).

Варто вдатися й до спрацювання компенсаційної функції цивільного права як однієї з визначальних для цієї галузі для встановлення механізмів захисту прав осіб. Її смислове навантаження полягає у тому, аби компенсація була здатна відновити майнове становище постраждалого. Саме це і має бути ключовим при встановленні її розміру. Втім, як будь-яка функція, компенсаційна функція є тим орієнтиром для законодавця, якого він тримається, а не елементом доказової бази встановлення розміру компенсації. Адже ця функція не заважає, скажімо, стягненню штрафної неустойки понад збитки.

Як би то не було, але встановлення в законі можливості стягнення компенсації, яка різниться від стягнення збитків, свідчить про намір законодавця спростити її захист і зробити реальним відновлення її матеріального становища у такий спосіб, хоча б він і не повною мірою сприяв би такому відновленню.

Крім відсутності необхідності доведення обсягу збитків при стягненні компенсації, до її переваг варто додати, що ані вина, ані майновий стан заподіювача шкоди, ані інші обставини, за загальним правилом, не впливають на обсяг «компенсаційного відшкодування».

Тим не менш це не виключає й інших можливостей захисту для постраждалої особи, і цим цей спосіб захисту є привабливим.

²² Спасибо-Фатєєва І. В. Реституція: проблеми поновлення права власності. Право України. 2015. № 11. С. 89–98.

²³ Спасибо І. А. «Реституція власності» як спосіб захисту прав осіб, позбавлених свого майна внаслідок різних політичних подій ХХ століття // Право власності: способи захисту крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023, с.110–118.

Висновки

Підсумовуючи наведене вище про багатоаспектність компенсації, зазначимо про те, що вона являє собою як різновид цивільно-правової відповідальності, відмінної від збитків, так і ототожнюється зі збитками, а в певних випадках відповідальністю не є. Різні прояви компенсації орієнтують на її розуміння як певної правової категорії. Основною відмінністю компенсації від збитків є те, що особі, яка вимагає компенсації, не треба доводити обсяг завданих порушенням її прав збитків. Сума компенсації визначається судом на підставі критеріїв, встановлених законом.

У нормах ЦКУ відшкодування моральної шкоди слід замінити на компенсацію.

Терміни «компенсація» і «відшкодування» є щільно пов'язаними між собою, а в тому чи іншому розумінні й тотожними. Водночас відмінності між ними відчуваються при їх використанні: термін «компенсація» вживається як такий, що адресований особі, право якої порушено, а «відшкодування» – особі, яка порушила право.

Якщо законодавець уводить термін «компенсація» як відмінний від «відшкодування збитків», то обсяг компенсації має визначатися законом.

REFERENCES:

- Boyko, V.B. (2024). Determination and compensation of moral damage in civil law: Problems and solutions. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 5, 100. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/20> (accessed: 02.02.2026) [in Ukrainian].
- Buletsa, S.B. (2024). Features of compensation and types of moral damage in Italy. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 1. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.33> [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2023, May 30). Procedure for providing compensation for destroyed real estate objects, No. 600. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-п#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, March 20). Procedure for determining damage and losses caused to Ukraine due to armed aggression of the Russian Federation, No. 326. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Civil Cassation Court of the Supreme Court. (2019, January 30). Resolution in case No. 308/5318/15-ts. https://ua/postanova_ktss_vp_vid_30_01_2019_roku_u_spravi_308_5318_15_ts/ [in Ukrainian].
- Drishlyuk, A.I. (2013). Importance of judicial practice in resolving disputes on compensation. In *Compensation of moral damage: Commentary, legislation, judicial practice* (pp. 1–284). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- Grand Chamber of the Supreme Court. (2020, December 15). Resolution in case No. 752/17832/14-ts. Iplex. <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95177479&red=1000035d4de08318982e4e362d1067066aafb2&d=5> [in Ukrainian].
- Karnaukh, B.P. (2021). Doctrine of lost chance in the practice of American courts. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 65. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.20> [in Ukrainian].

- Karnaukh, B.P. (2026). Compensation for war-related damage and distributive justice claims. In Spasybo-Fateyeva, I.V. (Ed.), *Treatise on compensation in law* (pp. 58–80). Kharkiv: ECUS [in Ukrainian].
- Luspényk, D., & Lidovets, S. (n.d.). Compensation of moral damage: Some aspects of case consideration. (2020) https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Lyspenyk.pdf [in Ukrainian].
- Mahinchuk, V.M. (2025). Compensation for damage caused by international military conflict. In I.V. Spasybo-Fatyeyeva, L.M. Baranova, O.O. Bilyaev, et al. (Eds.), *Doctrine of civil liability* (pp. 66–82). Kharkiv: ECUS [in Ukrainian].
- On amendments to the Civil Code of Ukraine regarding protection of bona fide acquirers, Law of Ukraine. (2022, March 12) Law of Ukraine No. 4292-IX (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On compensation for damage to certain categories of real estate caused by military actions, terrorist acts, and sabotage due to armed aggression of the Russian Federation, (2023, February 23) Law of Ukraine. No. 2923-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On copyright and related rights (2022, December 1) Law of Ukraine No. 2811-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20?find=1&text> (accessed: 12.02.2026) [in Ukrainian].
- On protection of consumer rights (1991, May 12). Law of Ukraine No. 1023-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On protection of rights to inventions and utility models (1993, December 15) Law of Ukraine No. 3687-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (accessed: 12.02.2026) [in Ukrainian].
- On protection of rights to semiconductor topographies (1997, November 5) Law of Ukraine. No. 621/97-VR. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed: 29.01.2026) [in Ukrainian].
- On protection of rights to trademarks (1993, December 15) Law of Ukraine No. 3689-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12> (accessed: 29.01.2026) [in Ukrainian].
- Pariy, M.O. (2024). Compensation of damage or indemnity for war-related losses: Civil law aspect. *Visnyk of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 105(2, Part 2), 26–39 [in Ukrainian].
- Savigny, F.-C. (2004). *Obligations law*. St. Petersburg: Yurydicheskiy Tsentr Press, 152 [in Russian].
- Spasybo, I.A. (2023). “Restitution of property” as a method of protecting rights of persons deprived of property due to political events of the 20th century. In I.V. Spasybo-Fatyeyeva (Ed.), *Property law: Methods of protection through judicial practice* (pp. 110–118). Kharkiv: ECUS. [in Ukrainian].
- Spasybo-Fateyeva, I.V. (Ed.). (2025). *Doctrine of civil liability* (pp. 116–125). Kharkiv: ECUS [in Ukrainian].
- Spasybo-Fateyeva, I.V. (2015). Restitution: Problems of restoring property rights. *Pravo Ukrainy*, 11, 89–98 [in Ukrainian].
- Spasybo-Fateyeva, I.V. (Eds.). (2020). *Civil Code of Ukraine: Scientific and practical commentary, Vol. 1: General provisions, Persons* (pp. 61–65). Kharkiv: ECUS [in Ukrainian].

UNIDROIT. (2010). *Principles of international commercial contracts 2010* [Ukrainian]. <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>

Mytsa, Yu.V. (2025). *Law of Ukraine “On amendments to the Civil Code of Ukraine regarding protection of bona fide acquirers” (scientific commentary)*. Kharkiv: ECUS, 86 [in Ukrainian].

Volochai, S. (2004, October 19). On moral damage from an expert perspective: Myths and reality, practice and stereotypes. *Yurydycheska praktyka*, 42(356) [in Russian].

Inna Spasybo-Fateyeva
Dr. Sc. (Law), professor,
Head of the Department of Civil Law,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Spasybo-Fateyeva, Inna. The Concept of Compensation in Civil Law

Abstract

The relevance of this study stems from the insufficient theoretical development of the concept of compensation in civil law. This article examines the concept of compensation, which has different meanings – both as a form of civil liability and as a payment. In turn, as a form of civil liability, compensation is sometimes equated with the recovery of damages, and at other times constitutes a separate form of liability. The latter occurs in cases of infringement of intellectual property rights, particularly copyright and related rights. It is demonstrated that the recovery of compensation embodies the compensatory function of civil law, as compensation is aimed at restoring the financial position of a person who has suffered or may suffer adverse changes. It has been demonstrated that compensation may also take the form of a payment which does not constitute liability, but serves as a substitute for the method of performing a civil-law obligation. Compensation as a payment also manifests itself in cases of additional payment or as an alternative in the allocation and division of joint property where such property includes indivisible items. Particular attention is paid to the problems of determining the amount of compensation and legislative inconsistencies in the use of relevant terminology. Furthermore, the practical significance of the study lies in the need to improve legislative regulation, in particular by expanding the application of compensation as a means of protecting rights, including in the compensation for non-pecuniary damage.

Keywords: *compensation, payment, reimbursement, damages, civil liability.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 01.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026

Ганна Анісімова,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0579-7007>
e-mail: g.v.anisimova@nlu.edu.ua

Ольга Донець,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7716-4933>
e-mail: o.v.donets@nlu.edu.ua

УДК 349.6:347.51

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-17-49>

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Анотація

У сучасних умовах зростання антропогенного навантаження на природні екосистеми та збільшення кількості правопорушень у сфері природокористування особливої актуальності набуває питання ефективності правових механізмів компенсації шкоди, заподіяної довкіллю. Практика відшкодування екологічної шкоди в Україні залишається недостатньо результативною, що зумовлює потребу в доктринальному осмисленні правової природи такої шкоди та способів її обчислення. Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання компенсації шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, а також виявлення проблем правозастосування і обґрунтування напрямів удосконалення відповідного механізму. У статті розкрито правову природу екологічної шкоди як складного багатовимірного явища, що охоплює як безпосередні втрати природних ресурсів, так і вторинні соціально-економічні наслідки; проаналізовано нормативно-правові засади компенсації екологічної шкоди та специфіку застосування цивільно-правових механізмів відшкодування збитків у сфері природоохоронних відносин; узагальнено ключові підходи судової практики до визначення розміру та порядку компенсації екологічної шкоди. Ідентифіковано основні проблеми правового регулювання, зокрема складність доведення причинно-наслідкового зв'язку, недосконалість методик розрахунку шкоди та обмеженість механізмів відновлення екосистем; обґрунтовано доцільність удосконалення національного законодавства

з урахуванням європейських підходів до екологічної відповідальності. Зроблено висновок, що підвищення ефективності компенсаційного механізму потребує одночасного посилення доказових стандартів у спорах про екологічну шкоду, модернізації методик її оцінювання та пріоритизації відновлювальних заходів поряд із грошовим відшкодуванням; результати можуть бути використані законодавцем, органами екологічного контролю, судами, адвокатами та науковцями при вдосконаленні правозастосування і розробці політик у сфері охорони довкілля. Стаття відображає результати комплексного дослідження проблематики та особливостей правового регулювання компенсації шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, попередні результати якого частково відображені в інших публікаціях авторів.

Ключові слова: юридична відповідальність; екосистема; втрати ландшафтного та біологічного різноманіття; екологічна (довкіллева) безпека; кліматична шкода; екосистемні послуги та функції; еколого-правовий статус суб'єктів; відновлення довкілля.

Вступ

Питання компенсації шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, набуває дедалі більшої актуальності у сучасній еколого-правовій доктрині. Зростання антропогенного навантаження на екосистеми, інтенсифікація використання природних ресурсів та поява нових глобальних екологічних ризиків зумовлюють необхідність перегляду традиційних підходів до визначення та відшкодування екологічної шкоди. У цьому контексті особливого значення набуває ефективність правових механізмів її оцінки та компенсації, оскільки саме вони забезпечують практичну реалізацію принципів екологічної відповідальності та сталого розвитку.

Водночас чинна система правового регулювання компенсації шкоди довкіллю характеризується низкою концептуальних і прикладних проблем. Насамперед ідеться про відсутність уніфікованого підходу до визначення правової категорії «екологічна шкода», невизначеність її об'єктного складу та недосконалість методик оцінки відповідних збитків. Це ускладнює встановлення обсягу шкоди, вибір належних способів її компенсації та забезпечення ефективної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.

Зазначені проблеми набули особливої актуальності в Україні у зв'язку з масштабними екологічними втратами, спричиненими російською збройною агресією. Руйнування природних екосистем, забруднення природних ресурсів, деградація земель і водних об'єктів актуалізують питання формування ефективних правових механізмів компенсації екологічної шкоди, завданої в умовах збройного конфлікту¹.

¹ За офіційними даними Державної екологічної інспекції, станом на березень 2026 року в Україні задокументовано 10 932 випадки екологічних правопорушень, спричинених збройними діями РФ, а загальна сума завданих збитків перевищує 6,398 трлн грн. Із цієї суми шкода атмосферному повітрю становить 1,15 трлн грн (у тому числі через: горіння нафти – 177,74 млрд грн; пожежі лісові та в інших насадженнях – 962,15 млрд грн; неорганізований викид іншої забруднюючої речовини або суміші таких речовин у повітря – 239,08 млн грн; загоряння інших об'єктів – 6,34 млрд грн); земельним ресурсам – 1,34 трлн грн (шкода: від засмічення земель – 1,32 трлн грн; забруднення ґрунтів – 22,35 млрд грн), водним ресурсам – 120,59 млрд грн (шкода від: забруднення водних об'єктів – 67,74 млрд грн; засмічення водних об'єктів – 9,86 млрд грн; самовільного користування водними ресурсами – 34,97 млрд грн; забруднення морських

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ

З огляду на це **метою статті** є дослідження сучасних підходів до уніфікації компенсаційно-правових механізмів у процесі формування правової категорії «екологічна шкода» та визначення напрямів удосконалення правового регулювання її компенсації з урахуванням міжнародних зобов'язань України та сучасних екологічних викликів. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

- з'ясувати зміст і співвідношення правових категорій «компенсація шкоди», «відшкодування шкоди» та «відшкодування втрат» у національній еколого-правовій доктрині;
- проаналізувати нормативно-правові засади компенсації шкоди, заподіяної довкіллю, та визначити особливості функціонування відповідних механізмів у системі екологічного законодавства України;
- дослідити існуючі підходи до визначення та обчислення розміру екологічної шкоди, зокрема застосування нормативно-розрахункових методик і такс.

Методи дослідження

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Діалектичний метод дав змогу розглядати правові явища у взаємозв'язку та розвитку, а системний підхід – здійснити комплексний аналіз правового регулювання компенсації шкоди, заподіяної довкіллю. Формально-юридичний метод використано для аналізу норм національного екологічного законодавства, що регулюють визначення та відшкодування екологічної шкоди. Порівняльно-правовий метод застосовано для дослідження підходів міжнародного та європейського права до тлумачення категорії «екологічна шкода» та механізмів її компенсації. Структурно-функціональний метод використано для впорядкування об'єктного складу еколого-компенсаційних правовідносин, а метод правового моделювання – для обґрунтування напрямів удосконалення компенсаційно-правових механізмів відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю. Застосування зазначених методів забезпечило комплексне дослідження правової природи екологічної шкоди та формування пропозицій щодо вдосконалення національного екологічного законодавства.

Аналіз останніх публікацій та досліджень, ступінь розробленості проблеми

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження правових засад формування компенсаційних механізмів та відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, стали наукові праці

вод – 8,03 млрд грн); лісам України – 1,04 трлн грн; природно-заповідному фонду України – 2,28 млрд, зокрема через: забруднення ґрунтів – 898,48 млн грн; засмічення земель – 1,03 млрд грн; лісові пожежі та інші насадження – 19,93 млн грн та ін. Ці цифри є результатом офіційно верифікованих розрахунків, здійснених Державною екологічною інспекцією відповідно до затверджених методик (станом на 14.02.2026 року). Див.: ЕкоЗагроза. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL : <https://ecozagroza.gov.ua/> (дата звернення – 14.02.2026).

провідних вітчизняних та зарубіжних фахівців, зокрема: Байк О. І.², Гетьман А. П.³, Герра С.⁴, Головка Л. О.⁵, Діпак Равтані⁶, Кірін Р. С.⁷, Малишева Н. Р.⁸, Османова А.⁹, Пенца Є.¹⁰, Ярмол Л. В.¹¹ та ін. Вагомий внесок у формування теоретичних засад інституту екологічної шкоди здійснила М. В. Краснова, яка обґрунтувала підходи до правового регулювання її компенсації з урахуванням норм міжнародного та європейського екологічного права і принципів юридичної відповідальності¹².

- ² Baik O. I., Stetsyuk N. V., Yesimov S. S., Tsebenko S. B., Andrusiak I. P. Problem issues regarding legal liability for environmental offenses in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2023. No. 3. P. 104–110. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-3/104>
- ³ Getman A. P. Access to Justice for the Protection of Environmental Rights in Ukraine // *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 4, No. 2. P. 118–127. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.2-n000063>; Getman A. P. Human life and health as an object of environmental law in the globalised world // *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. Vol. 27, No. 1. P. 189–200. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(1\).2020.189-200](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(1).2020.189-200)
- ⁴ Guerra S., Araújo B. M. R., de Oliveira Santos C. For the creation of the international organization for prevention and reduction of catastrophes. *Revista Opiniao Juridica*. 2023. Vol. 21, No. 37. P. 50–82. <https://doi.org/10.12662/2447-6641oj.v21i37.p50-82.2023>; Guerra S., Sampaio S. de S. The protection of the environment in armed conflicts // *Veredas do Direito*. 2022. Vol. 19, No. 45. P. 247–266. <https://doi.org/10.18623/rvd.v19i45.2343>
- ⁵ Golovko L. International legal aspects of the assessment of environmental damage caused by military actions // *Bratislava Law Review*. 2024. Vol. 8, No. 1. P. 99–110. URL: <https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/828> (дата звернення: 14.02.2026); Golovko L. International legal mechanisms for holding the Russian Federation accountable for causing environmental damage as a result of armed aggression against Ukraine // *Bratislava Law Review*. 2023. Vol. 7, No. 1. P. 29–40. URL: <https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/354> (дата звернення: 14.02.2026).
- ⁶ Rawtani D., Gupta G., Khatri N., Rao P. K., Hussain C. M. Environmental damages due to war in Ukraine: A perspective. *Science of the Total Environment*. 2022. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.157932>
- ⁷ Кірін Р. С., Грищак С. В., Ревякіна Т. О. Правове забезпечення міжнародного реєстру збитків: екологічна складова // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 280–285. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/62>
- ⁸ Malysheva N., Hurova A. Environmental consequences of the Kakhovka H.P.P. destruction in Ukraine: Challenge and opportunity for international justice // *Journal of Environmental Law and Policy*. 2024. Vol. 4, No. 1. P. 84–104. <https://doi.org/10.33002/jelp040104>
- ⁹ Osmanova A. International practice of compensation for damage caused by environmental violations in the management of tailings storage facilities and waste dumps. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2025. Vol. 8, No. 1. P. 964–988. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080141>
- ¹⁰ Penca J. Biodiversity offset mechanisms and compensation for loss: From exceptional to popular – rediscovering environmental law. *Journal of International Wildlife Law & Policy*. 2024. Vol. 27, No. 3. P. 137–160. <https://doi.org/10.1080/13880292.2024.2375862>
- ¹¹ Yarmol L., Dolynska M., Stetsyuk N., Andrusiak I., Muraviova I. Legal security of environmental safety under the conditions of martial law in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2022. No. 5. P. 110–115. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/110>
- ¹² Краснова М. В. Правові засади формування інституту відповідальності за шкоду, заподіяну порушенням вимог міжнародного та європейського екологічного законодавства. *Наукові записки*. 1999. № 2. С. 177–183. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29e00011->

Окремі аспекти компенсації екологічної шкоди досліджено у дисертаційних працях Л. П. Решетник¹³ (у контексті захисту екологічних прав громадян), В. Д. Басая¹⁴ (щодо відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями) та К. В. Кошеленко¹⁵, яка здійснила компаративістський аналіз правових засад відповідальності за шкоду довкіллю в законодавстві України та ЄС. Узагальнення наукових підходів до застосування цивільної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства подано також у розділі 13 монографії «Безпечове довкілля України: доктринально-правові та прикладні аспекти»¹⁶. Водночас, попри зростання кількості еколого-правових досліджень, у національній доктрині досі відсутній узгоджений підхід до визначення змісту поняття «екологічна шкода», її правової природи, меж відповідальності та критеріїв компенсації. Більшість наукових праць зосереджена на окремих видах негативного впливу на довкілля, тоді як комплексний механізм оцінки та відшкодування екологічних збитків залишається недостатньо розробленим. Невизначеність дефініційного апарату та фрагментарність нормативно-правового регулювання ускладнюють ефективне правозастосування, особливо в умовах збройного конфлікту та післявоєнного відновлення, що зумовлює потребу подальших міждисциплінарних досліджень з урахуванням міжнародно-правових механізмів компенсації та підходів сталого відновлення довкілля.

Результати дослідження

1. Екологічна шкода як правова категорія: методологічні та концептуальні засади

Аналіз екологічної шкоди як правової категорії доцільно розпочати з визначення методологічних засад її наукового та правового осмислення. Передусім слід врахувати, що природні зв'язки, функціональна цілісність і стабільність екосистем не мають однозначного грошового вираження. Саме ця обставина суттєво ускладнює застосування традиційних підходів до визначення та оцінки збитків у сфері довкілля. У більшості випадків ідеться не лише про втрати окремих природних компонентів, а й про порушення цілісності екосистеми як складної взаємопов'язаної

31ee-476c-b33f-b973dab1cfee/content (дата звернення: 14.02.2026).; Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.

¹³ Решетник Л. П. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 20 с.

¹⁴ Басая В. Д. Відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1996. 23 с.

¹⁵ Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 208 с.

¹⁶ Безпечове довкілля України : доктринально-правові та прикладні аспекти : монографія / А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, І В Яковюк та ін. Харків : Юрайт, 2024. С. 357–405.

системи, що забезпечує базові умови існування людини та екологічну рівновагу. Пошкодження одного елемента природного середовища здатне спричинити низку взаємозалежних змін у інших його складових, формуючи ефект своєрідної «ланцюгової реакції». У зв'язку з цим екологічну шкоду не можна розглядати виключно крізь призму економічних або технічних показників. Вона стосується фундаментальних передумов життєдіяльності суспільства, зокрема якості атмосферного повітря, стану водних ресурсів, стабільності кліматичних процесів та функціонування природних екосистем. Саме тому у правових актах держав із розвинутою екологічною правовою культурою обов'язок держави щодо охорони довкілля часто закріплюється на конституційному рівні. Показовим у цьому контексті є положення ст. 20а Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини¹⁷, згідно з яким держава, усвідомлюючи відповідальність перед майбутніми поколіннями, забезпечує захист природних основ життя і тварин у межах конституційного ладу через систему законодавчої, виконавчої та судової влади. Такий підхід відображає розуміння охорони довкілля не лише як сфери державного регулювання, а й як елемента міжпоколінної відповідальності та екологічної справедливості, що набуває особливої актуальності в умовах сучасних екологічних викликів і збройних конфліктів.

Подальший аналіз цієї проблематики потребує врахування ще одного важливого аспекту. У науковій літературі неодноразово наголошується, що оцінювання екологічної шкоди є складним процесом, який ускладнюється низкою об'єктивних чинників. Насамперед ідеться про обмежений доступ до достовірної, повної та актуальної екологічної інформації, труднощі її систематизації та обробки, а також про нестабільність параметрів взаємодії у системі «біота – навколишнє середовище – людина». В умовах воєнного стану ці проблеми набувають ще більшої гостроти. Збройна агресія Російської Федерації істотно обмежує можливості проведення повноцінних екологічних досліджень і моніторингу, оскільки значна частина уражених територій залишається небезпечною для доступу через мінування, постійні обстріли або руйнування інфраструктури, необхідної для здійснення екологічного контролю та збору даних¹⁸.

Окремої уваги потребує питання визначення місця моральної шкоди у структурі екологічної шкоди; зокрема, й досі залишаються дискусійними питання щодо можливості розглядати моральну шкоду як складову екологічної шкоди поряд з матеріальною, співвідношення такої шкоди з фактом порушення екологічних прав особи,

¹⁷ Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland) від 23 травня 1949 року. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html#BJNR000010949BJNG000200314> (дата звернення: 14.02.2026).

¹⁸ Водночас в Україні поступово формуються нові інституційні та цифрові інструменти, спрямовані на фіксацію та систематизацію інформації про воєнно-екологічні наслідки. Одним із таких механізмів є офіційний ресурс EcoZagroza, який функціонує як інтерактивна платформа для відображення екологічних загроз, спричинених бойовими діями. Наповнення цього ресурсу здійснюється на основі даних, зібраних Державною екологічною інспекцією України за затвердженими методиками, що дозволяє використовувати його не лише як інформаційний інструмент моніторингу, а й як джерело екологічних даних для формування доказової бази та аналітичних матеріалів на національному і міжнародному рівнях.

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ

а також критерії визначення її грошового еквівалента. У цьому контексті важливе значення мають положення чч. 3–5 ст. 23 Цивільного кодексу України¹⁹, відповідно до яких розмір відшкодування моральної шкоди визначається судом з урахуванням характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань потерпілого, погіршення його можливостей реалізації власних здібностей, ступеня вини правопорушника (у випадках, коли вина є умовою відповідальності), а також інших істотних обставин справи. При цьому законодавець підкреслює, що моральна шкода підлягає відшкодуванню незалежно від майнової шкоди та не пов'язується з її розміром, а загальним правилом є її одноразове відшкодування, якщо інше не передбачено законом або договором.

Важливого значення у цьому контексті набувають і спеціальні норми національного законодавства, що регламентують питання відшкодування шкоди, заподіяної в умовах збройного конфлікту і тимчасової окупації. Зокрема, ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»²⁰ встановлює, що повне відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок тимчасової окупації, покладається на рф як державу-окупанта. Таке положення узгоджується з конституційними гарантіями права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та правом на відшкодування шкоди, заподіяної його порушенням, водночас підкреслюючи важливість належних стандартів доказування екологічної шкоди і формування обґрунтованих підходів до оцінки немайнових втрат у справах екологічного характеру.

Позитивною тенденцією у цьому напрямі є поступове формування сталої судової практики щодо компенсації моральної шкоди, спричиненої порушенням права на безпечне довкілля. Показовою у цьому контексті є Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 22 квітня 2024 року у справі № 279/1834/22²¹, у якій суд підкреслив універсальний характер положень ст. 23 ЦК України, наголосивши, що вони підлягають застосуванню у будь-яких цивільно-правових відносинах, де особі заподіяно немайнову шкоду. Вирішальним критерієм у таких випадках визнається сам факт порушення цивільного права, незалежно від того, чи містить спеціальний закон або договір пряме положення щодо компенсації моральної шкоди. Суд також окреслив ключові елементи складу відповідного делікту, до яких належать наявність моральної шкоди, протиправність поведінки заподіювача, причинний зв'язок між цією поведінкою та наслідками, а також вина правопорушника (за винятком випадків, прямо визначених законом). Водночас

¹⁹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

²⁰ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

²¹ Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 22 квітня 2024 року у справі № 279/1834/22, провадження № 61-1382сво23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118868218> (дата звернення: 14.02.2026).

ОП КЦС уточнила розподіл тягаря доказування: позивач повинен довести факт завдання шкоди та причинно-наслідковий зв'язок, тоді як відповідач має спростувати протиправність своєї поведінки або наявність вини. У справах, пов'язаних із порушенням екологічних прав, суди враховують насамперед тривалий і суттєвий характер такого порушення, зокрема ситуації, коли особа протягом тривалого часу позбавлена можливості проживати у безпечному для життя і здоров'я довкіллі, що може бути підставою для присудження грошової компенсації моральної шкоди з урахуванням принципів розумності та справедливості.

Разом із тим, сучасне розуміння екологічної шкоди передбачає ширше трактування її змісту. Доцільно виходити із концепту, що така шкода може проявлятися не лише у безпосередньому пошкодженні або деградації природного середовища, а й у негативному впливі на життя і здоров'я людини, її економічні інтереси, морально-естетичні та духовні потреби. Подібний підхід відповідає концепції «довкілля як елемент добробуту людини», відповідно до якої природне середовище розглядається не лише як об'єкт правової охорони, а й як фундаментальна умова забезпечення якості життя, соціальної стабільності та людського розвитку²². У зв'язку з цим оцінка екологічної шкоди повинна враховувати не лише матеріальні втрати природних ресурсів, а й ширший гуманітарний і соціальний вимір наслідків деградації довкілля. Йдеться про її демографічний вимір, який проявляється у погіршенні стану здоров'я населення, зростанні масштабів екологічної міграції, скороченні тривалості життя та зниженні репродуктивного потенціалу суспільства. Подібні процеси, хоча й не завжди є очевидними у короткостроковій перспективі, здатні формувати суттєві ризики для стратегічної життєздатності держави та збереження генофонду нації. Як підтвердження даної тези, наведемо висновки зі звіту Рахункової палати (рішення Рахункової палати від 28 вересня 2021 року № 21-3)²³, відповідно до яких лише через забруднення атмосферного повітря в Україні щорічно передчасно помирає близько 55 тис. осіб від серцево-судинних та онкологічних захворювань, що оцінюється у 94,2 млн дол. США втрат для економіки або складає 27 % ВВП всієї України.

Окремо потрібно зазначити, що екологічна шкода має виражений мультиплікативний характер, оскільки її наслідки не обмежуються впливом на окремі компоненти природного середовища, а поширюються на кліматичну систему, соціальне середовище та загальний рівень якості життя населення. У зв'язку з цим у науковій літературі пропонується розрізняти пряму (безпосередню) шкоду, що завдається природним об'єктам і ресурсам, та опосередковану шкоду, яка проявляється у негативному впливі на життя, здоров'я і соціальне благополуччя людини. Водночас та-

²² Ця концепція знайшла розвиток у працях західних і європейських дослідників, зокрема в межах політики ЄС щодо «Environmental Well-being» і «Quality of Life» під егідою Європейського агентства з навколишнього середовища (EEA). У науковій літературі вона трактується як основа для переходу від антропоцентричної до екоцентричної моделі екологічного управління.

²³ Рахункова палата України. Аудит ефективності використання бюджетних коштів, спрямованих Державній екологічній інспекції України: рішення від 28 вересня 2021 р. № 21-3 // Звіт Рахункової палати за 2021 рік. Київ, 2021. С. 100. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Reports/2021/ZVIT_RP_2021.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

кий поділ має умовний характер, оскільки зазначені явища перебувають у тісному взаємозв'язку і часто реалізуються одночасно, особливо в умовах збройного конфлікту. Наприклад, деградація екосистем може виступати чинником прискорення кліматичних змін, що, своєю чергою, посилює антропогенні ризики та поглиблює екологічні втрати. Саме тому дедалі більшої актуальності набуває питання формування правових механізмів відшкодування кліматичної шкоди²⁴ – відносно нового напрямку, який лише починає формуватися у сучасній міжнародній екологічній політиці. Проте на сьогодні не вироблено універсальної та узгодженої моделі оцінювання та компенсації ані екологічної, ані кліматичної шкоди, що істотно ускладнює правозастосовну практику.

Поряд із цим, М. І. Хилько запропонував розмежовувати шкоду за походженням на первинну та вторинну²⁵. Під первинною шкодою розуміються безпосередні кількісні та якісні втрати природного середовища, що проявляються у формі забруднення, зокрема у зміні фізико-хімічних характеристик атмосферного повітря, водних ресурсів чи ґрунтів. Подібні процеси створюють ризики для здоров'я населення, негативно впливають на стан флори і фауни, а також призводять до пошкодження природних об'єктів і порушення цілісності екосистем. Зниження якості довкілля, своєю чергою, спричиняє і вторинні соціально-економічні наслідки, пов'язані з погіршенням умов життя людей та пошкодженням матеріальних цінностей. Шкода вторинного походження, за запропонованим підходом, може розглядатися у двох вимірах: як власне екологічна шкода, що пов'язана з пошкодженням або знищенням природного ресурсу чи природного об'єкта, і як екогенна шкода, яка виникає внаслідок природно-екологічного впливу на інші об'єкти, зокрема майно, що не має статусу природного ресурсу. Критерієм розмежування цих різновидів виступає характер безпосереднього об'єкта, якому заподіяно шкоду. Водночас у правовій доктрині Європейського Союзу поширеним є використання понять «екологічна шкода» та «шкода природним ресурсам» як взаємопов'язаних, але не тотожних категорій правової оцінки завданих втрат.

Додамо, що у сучасній правовій доктрині екологічна шкода розглядається як комплексна правова категорія, що поєднує елементи цивільно-правової відповідальності, публічно-правових гарантій охорони довкілля та міжнародних зобов'язань держав у сфері сталого розвитку. Її зміст еволюціонував від вузького економічного розуміння – як матеріальних збитків, заподіяних порушенням природоохоронних норм, – до ширшої концепції, що охоплює будь-яке істотне погіршення стану природних ресурсів, екосистем або їхніх функцій. Така трансформація відображає зміну загальної парадигми екологічного права – від карально-компенсаційної моделі до відновлювальної, у межах якої ключовим завданням стає не лише фінансове відшкодування збитків, а передусім відновлення порушеної екологічної рівноваги. У цьому розумінні екологічна шкода постає не тільки як наслідок протиправної

²⁴ Peel J., Osofsky H. M. *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 365 p. (Cambridge Studies in International and Comparative Law ; 116).

²⁵ Хилько М. І. *Екологічна безпека України : навчальний посібник*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. 267 с. С. 13.

поведінки, а й як юридичний факт, що зумовлює обов'язок суб'єкта вжити заходів для повернення довкілля до стану, який існував до моменту порушення.

Наголосимо, що у національному праві поняття «екологічна шкода» фактично залишається доктринальною категорією, оскільки чинне законодавство України не містить її чіткого нормативного визначення. У нормативно-правових актах переважно використовуються узагальнені формулювання, такі як «шкода, заподіяна навколишньому природному середовищу» або «збитки, завдані природним ресурсам», без належного розкриття їхнього змісту. Так, ст. 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»²⁶, яка закріплює загальний концепт повного відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, фактично визначає лише обсяг відповідальності, не встановлюючи чітких критеріїв самої шкоди – її об'єкта, порогу істотності чи базового стану довкілля. Подібна термінологічна невизначеність ускладнює розмежування між грошовими збитками та власне екологічною шкодою як погіршенням стану довкілля або зниженням екосистемних функцій. У результаті зміст цієї категорії в Україні формується переважно на доктринальному рівні та через практику правозастосування.

Водночас у межах рекодифікації ЦК України²⁷ запропоновано нормативно закріпити відповідні положення у приватноправовій площині. Зокрема, проєктна стаття 1187¹¹ становить системну спробу інституціалізації відповідальності за екологічну шкоду. У ній пропонується визначати екологічну шкоду як шкоду, завдану навколишньому природному середовищу внаслідок забруднення, виснаження природних ресурсів, знищення чи пошкодження об'єктів тваринного або рослинного світу, а також пов'язані з нею збитки. Важливим є те, що до складу екологічної шкоди включаються не лише безпосередні ушкодження природних об'єктів, а й витрати на запобігання, обмеження, усунення наслідків та відновлення порушеного стану довкілля. Такий підхід відображає відновлювальну логіку сучасного екологічного права, у межах якої пріоритет надається не лише компенсації заподіяних втрат, а й забезпеченню відновлення екологічної цілісності природних систем.

Натомість у праві Європейського Союзу сформовано більш розвинену нормативну систему визначення та запобігання екологічній шкоді. Найбільш послідовно ці підходи закріплені у Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища (1993 р.)²⁸, а також у Директиві 2004/35/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про екологічну відпові-

²⁶ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

²⁷ Цивільний кодекс України: проєкт рекодифікації. Книга 5. Зобов'язання. Київ, 2021. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga5.pdf> (дата звернення: 14.02.2026).

²⁸ Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment : Convention of the Council of Europe of 21 June 1993. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007c079> (дата звернення: 14.02.2026).

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ

дальність за попередження та ліквідацію наслідків шкоди довкіллю»²⁹. Саме ці акти заклали основу сучасної моделі екологічної відповідальності, у якій центральне місце посідає принцип відновлення природного середовища та забезпечення ефективних механізмів компенсації завданих екологічних втрат.

Відзначимо, що Директива 2004/35/ЄС під «шкодою, завданою довкіллю» чи «екологічною шкодою» розуміє шкоду, заподіяну біологічним видам чи оселищам, що перебувають під охороною (за Директивою 92/43/ЄЕС про збереження природних середовищ³⁰ та Директивою 2009/147/ЄС про збереження диких птахів³¹)³², водним ресурсам (за Рамковою Директивою про воду 2000/60/ЄС³³)³⁴ та ґрунтам³⁵. Така модель відповідальності базується переважно на принципі об'єктивної (суворої) відповідальності, що виникає незалежно від вини суб'єкта у випадках, коли шкода є фактичною, піддається вимірюванню, перебуває у причинному зв'язку з діяльністю оператора та відповідає критерію значущості. Визначення того, чи є шкода значною, здійснюється компетентним органом з урахуванням її масштабів і тривалості. Крім того, Додаток I до Директиви містить орієнтовні критерії оцінки значущості шкоди, заподіяної охоронюваним видам і природним оселищам. Зокрема, беруться до уваги чисельність особин і площа їх поширення, значення ураженої популяції для збереження виду чи оселища, ступінь рідкості відповідних природних об'єктів, репродуктивна здатність популяцій, а також природна здатність

²⁹ Директива 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 14.02.2026).

³⁰ Council of the European Communities. (1992). *Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora*. Official Journal of the European Communities, L 206, 7–50. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992L0043> (дата звернення: 14.02.2026).

³¹ European Parliament and Council. (2009). *Directive 2009/147/EC of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on the conservation of wild birds*. Official Journal of the European Union, L 20, 7–25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0147> (дата звернення: 14.02.2026).

³² Мова йде про будь-яку шкоду, що значною мірою впливає на запровадження або підтримку сприятливого стану збереження таких оселищ або біологічних видів. Додамо, що розмір такої шкоди оцінюється по відношенню до вихідного стану, враховуючи критерії, зазначені в Додатку I до Директиви 2004/35/ЄС.

³³ Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. Official Journal of the European Communities. 2000. L 327. P. 1–73. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000L0060> (дата звернення: 14.02.2026).

³⁴ Під такою шкодою розуміється шкода, яка значною мірою негативно впливає на екологічний, хімічний або кількісний стан чи екологічний потенціал водних ресурсів, відповідно до їх визначення в Директиві 2000/60/ЄС

³⁵ Під шкодою ґрунтам слід розуміти будь-яке зараження ґрунтів, що викликає ризик значних негативних наслідків для здоров'я людини від безпосереднього або не безпосереднього проникнення у поверхню або в ґрунт речовин, препаратів, організмів чи мікроорганізмів.

екосистем до відновлення. При цьому шкода, що має доведений негативний вплив на здоров'я людини, за загальним правилом визнається значною незалежно від інших обставин. У додатку також визначено ситуації, які не досягають порогу значущості та, відповідно, не підпадають під сферу застосування цього механізму відповідальності.

Зазначимо, що важливою особливістю правового режиму, передбаченого Директивою 2004/35/ЄС, є орієнтація на відновлення природних ресурсів та екосистемних послуг³⁶. Держави-члени ЄС визначають власні підходи до розрахунку обсягу екологічної шкоди, проте у більшості випадків застосовується методологія еквівалентних ресурсів, яка дозволяє оцінити обсяг відновних заходів, необхідних для відтворення втрачених природних ресурсів або екосистемних функцій. У Додатку II до Директиви рекомендується застосовувати низку підходів до оцінювання та відновлення шкоди, зокрема принципи «ресурси за ресурси» (відшкодування втрат шляхом надання еквівалентних природних ресурсів), «послуги за послуги» (досягнення еквівалентного рівня екосистемних послуг) або, у разі неможливості їх застосування, економічні підходи «вартість за вартість» чи «вартість за витрати». У межах цієї моделі відновлення довкілля здійснюється через систему взаємопов'язаних заходів, що включає первинне, додаткове та компенсаторне відновлення. Первинне відновлення спрямоване на повернення природних ресурсів або їх функцій до базового стану, який існував до моменту заподіяння шкоди. Якщо таке відновлення є неможливим або неповним, застосовується додаткове відновлення, яке передбачає реалізацію екологічно рівноцінних заходів в іншому місці. Компенсаторне відновлення, своєю чергою, спрямоване на компенсацію тимчасових втрат екосистемних послуг, що виникають у період між моментом заподіяння шкоди та повним відновленням довкілля.

Фінансування відповідних відновних заходів покладається на оператора, діяльність якого спричинила екологічну шкоду або створила загрозу її настання. Такий підхід відображає принцип «забруднювач платить» і передбачає можливість притягнення оператора до відповідальності незалежно від наявності вини, якщо шкода є наслідком діяльності, визначеної у Додатку III до Директиви. В той же час Директива передбачає застосування винної відповідальності у випадках, коли шкода охоронюваним видам або природним оселищам заподіяна діяльністю, що не належить до переліку потенційно небезпечних, але стала результатом умисних або необережних дій оператора. Зазначений підхід формує комплексну, відновлювально орієнтовану модель екологічної відповідальності, у якій матеріально-правові критерії шкоди поєднуються з превентивними обов'язками оператора, процедурними

³⁶ Під екосистемними послугами у сучасній науковій та міжнародно-правовій доктрині розуміють сукупність матеріальних і нематеріальних благ та вигод, які людина отримує від функціонування природних екосистем. До них належать, зокрема, послуги забезпечення (ресурсні), регулюючі, культурні та підтримуючі послуги, що формують природну основу життєдіяльності суспільства, включаючи очищення повітря і води, регулювання клімату, підтримання біорізноманіття та рекреаційні можливості природного середовища. Включення екосистемних послуг до механізмів оцінювання екологічної шкоди дозволяє враховувати не лише прямі втрати природних ресурсів, а й ширші екологічні та соціально-економічні наслідки деградації довкілля.

гарантіями участі громадськості та економічними механізмами відновлення довкілля. Для України така модель визначає важливий вектор подальшої гармонізації екологічного законодавства з аспис Європейського Союзу, що передбачає перехід від доктринального розуміння екологічної шкоди до її чіткого нормативного визначення, а також впровадження сучасних методик оцінювання втрат на основі аналізу еквівалентних ресурсів та екосистемних послуг.

2. Компенсаційні механізми у сфері екологічної відповідальності: понятійно-правовий аналіз

У національній правовій системі категорії «компенсація шкоди» та «відшкодування шкоди» традиційно розглядаються крізь призму доктрини цивільно-правової відповідальності. У її межах шкода трактується як результат протиправної поведінки – дії або бездіяльності, що призводить до зменшення або втрати майнових чи немайнових благ особи. Відповідно до ст. 22 ЦК України збитки включають дві складові: реальні збитки, тобто втрати, яких особа зазнала, або витрати, які особа повинна понести для відновлення порушеного права, та упущену вигоду – доходи, які могли бути отримані за звичайних умов цивільного обороту, якби відповідне право не було порушено. Отже, у цивільно-правовому розумінні компенсація шкоди охоплює весь комплекс матеріальних втрат, що підлягають відновленню у грошовій чи іншій формі.

Загальні підстави відповідальності за завдання майнової шкоди визначені у ст. 1166 ЦК України, яка закріпила універсальний принцип: майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також майну відповідних суб'єктів, підлягає відшкодуванню у повному обсязі особою, яка її завдала. Таким чином, зазначене положення формує базову конструкцію позадоговірної цивільно-правової відповідальності, яка застосовується і в сфері екологічних правовідносин.

Зазначимо, що у системі екологічного права положення ст. 1166 ЦК України конкретизується нормами спеціального законодавства, що визначають особливості відповідальності за порушення природоохоронних вимог. Відповідні приписи містяться, зокрема, у ст. 156–157 Земельного кодексу України³⁷, ст. 111 Водного кодексу України³⁸, ст. 67 Кодексу України про надра³⁹, ст. 107 Лісового кодексу України⁴⁰,

³⁷ Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 3–4, ст. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

³⁸ Водний кодекс України: Закон України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 24, ст. 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

³⁹ Кодекс України про надра: Закон України від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 36, ст. 340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴⁰ Лісовий кодекс України: Закон України від 21 січня 1994 року № 3852-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 17, ст. 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

ст. 63 Закону України «Про тваринний світ»⁴¹ та інших актів, які встановлюють спеціальні правила відшкодування шкоди, заподіяної окремим природним ресурсам.

Центральне місце у формуванні концептуальних засад екологічної відповідальності посідає Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Аналіз його положень свідчить про багаторівневу та комплексну структуру механізмів компенсації шкоди, які охоплюють матеріально-правові, фінансові та процедурні елементи. У цьому акті поняття «компенсація шкоди» та «відшкодування шкоди (збитків)» використовується в розумінні: (1) *основного принципу* охорони навколишнього природного середовища (п. і ст. 3); (2) *екологічного права громадян України* (п. з ч. 1 ст. 9, ч. 2 ст. 69); (3) *гарантії екологічних прав громадян* (п. д ч. 1 ст. 10); (4) *обов'язку громадян в галузі охорони навколишнього природного середовища* (п. д ч. 1 ст. 12); (5) *компетенції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, у сфері охорони навколишнього природного середовища* (п. г ч. 1 ст. 20²); (6) *повноваження громадських організацій у галузі охорони навколишнього природного середовища* (п. ж ч. 1 ст. 21); (7) *підстави для утворення фондів охорони навколишнього природного середовища* (ч. 2 ст. 47); (8) *зобов'язання підприємств, установ та організацій, а також громадян* (ч. 4 ст. 68); (9) *складової інституту юридичної відповідальності* (ст. 68, ст. 69)⁴². Крім того, до економічних заходів забезпечення охорони навколишнього природного середовища віднесено відшкодування у встановленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища (п. е ст. 41)».

Отже, правове регулювання компенсації шкоди у сфері охорони довкілля має комплексний характер і поєднує інструменти приватноправової та публічно-правової відповідальності. Воно спрямоване не лише на відшкодування збитків конкретним особам, а й на відновлення природних ресурсів, усунення наслідків екологічних правопорушень та фінансування заходів з відновлення довкілля.

Варто зазначити, що формування національної еколого-правової доктрини після проголошення незалежності України значною мірою ґрунтувалося на положеннях ст. 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», відповідно до яких шкода, заподіяна порушенням природоохоронного законодавства, підлягає компенсації у повному обсязі. У цьому контексті поняття «повного відшкодування» охоплює не лише грошову компенсацію завданих збитків, а й відновлення стану довкілля та відтворення природних ресурсів до рівня, придатного для їх подальшого використання за цільовим призначенням. Разом із тим, необхідно враховувати, що відновлення якості навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів

⁴¹ Про тваринний світ: Закон України від 13 грудня 2001 року № 2894-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 14, ст. 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴² Anisimova, H., Donets, O., Donets, A., Anisimov, K. and Arjjumend, H. (2025). Modern Approaches to Unifying Compensatory and Legal Mechanisms in the Process of Forming a Legal Category of "Ecological Damage". *Grassroots Journal of Natural Resources*, Vol.8 No.2 (August 2025) pp. 726–728. DOI: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080234>

у більшості випадків мають відносний характер. Такі заходи можливі лише щодо відтворюваних об'єктів довкілля і, як правило, забезпечують лише часткове відновлення їхніх функцій. Крім того, у практиці правозастосування традиційно домінує підхід, орієнтований на монофункціональне призначення природних ресурсів, без належного врахування екосистемних взаємозв'язків. Фактично відновлення довкілля здебільшого спрямоване на досягнення стану «повторної придатності» природних ресурсів для їх господарського використання та забезпечення базових життєзабезпечувальних потреб людини. Йдеться, зокрема, про відновлення «безпечних» параметрів води, ґрунтів або атмосферного повітря, які дозволяють здійснювати господарську діяльність, споживання природних ресурсів чи рекреаційне використання територій.

Водночас обмеженість такого підходу найбільш виразно проявляється щодо невідновлюваних природних ресурсів, передусім надр. У цих випадках фізичне відтворення ресурсу є неможливим, а тому правове регулювання має орієнтуватися не лише на грошову компенсацію, а й на комплекс відновлювальних і компенсаційних заходів, зокрема рекультивацію порушених земель, мінімізацію деградації ґрунтового покриву та інші форми екологічної реабілітації територій. Додамо, що у контексті відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я населення, якості навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням, ключового значення набуває коректне визначення так званого «якісного порогу» – межі, перетин якої фіксує настання екологічно значущої шкоди. При цьому йдеться не лише про шкоду, заподіяну окремим природним ресурсам, а передусім про порушення цілісності екосистеми як комплексної природної системи. З огляду на це, «якісний поріг» має охоплювати не тільки втрати окремих ресурсів, а й істотну шкоду біорізноманіттю, природним оселищам, екосистемним послугам та функціонуванню екосистем у цілому. Визначення такого порогу має безпосереднє практичне значення для функціонування компенсаційної моделі.

По-перше, чітке окреслення межі екологічно значущої шкоди забезпечує дотримання принципу правової визначеності, дозволяючи відмежувати реальну екологічну шкоду від допустимих коливань стану довкілля та полегшуючи доведення моменту її настання і причинного зв'язку.

По-друге, встановлення такого порогу сприяє дотриманню принципу пропорційності, оскільки фінансові та відновні зобов'язання визначаються відповідно до масштабу й інтенсивності негативного впливу, що унеможливує як заниження, так і необґрунтоване завищення компенсації.

По-третє, саме визначення якісного порогу створює підґрунтя для коректного переведення екологічних втрат у фінансові показники, адже лише після його встановлення стає можливим розрахунок грошового еквівалента шкоди з урахуванням втрат екосистемних послуг та витрат на відновлення природного середовища.

Варто зазначити, що в Україні вже розпочато формування підходів до економічної оцінки екосистемних послуг. Зокрема, за участю науковців та громадських організацій розробляються методичні рекомендації щодо визначення вартості таких послуг. Одним із прикладів є підготовлені громадською організацією «Екосфера» рекомендації щодо грошової оцінки послуг екосистем, які пропонують застосування меха-

нізмів прямого ринкового оцінювання наземних і прісноводних екосистем. Запропонована методика ґрунтується на міжнародній класифікації екосистемних послуг CICES V5.1⁴³ та передбачає попереднє картування екосистем відповідно до підходу MAES⁴⁴ з подальшим формуванням баз даних для обліку екосистемних послуг. Розроблення таких інструментів демонструє поступове формування інституційної спроможності наукової та експертної спільноти до створення стандартизованих підходів оцінювання екосистемних втрат. Водночас їх упровадження в національну практику виявляє певні методологічні розриви між науковими підходами до оцінювання екосистемних послуг і чинними правовими механізмами відшкодування шкоди. Саме тому чинна компенсаційна модель потребує подальшого переосмислення. Як неодноразово зазначалося в науковій літературі, її слабкими сторонами залишаються невизначеність критеріїв стану «придатності для використання за цільовим призначенням», прив'язка компенсації переважно до факту порушення природоохоронного законодавства, відсутність уніфікованих екологічних показників якості довкілля, а також недостатня інтеграція економічної складової екологічної шкоди, зокрема втрат екосистемних послуг і довгострокових суспільних витрат на відновлення природного середовища. У сукупності зазначені обставини ускладнюють реалізацію принципу правової визначеності, що має важливе значення для стабільності правозастосування, забезпечення належного рівня захисту екологічних прав людини та ефективності компенсаційних механізмів у сфері охорони довкілля.

Сформулюємо власну правову позицію, зосередивши увагу на кількох ключових зауваженнях.

По-перше, чинна модель компенсації екологічної шкоди фактично пов'язана з установленням факту порушення вимог екологічного законодавства, тобто виникає як наслідок недотримання норм матеріального права. Базовою в цьому контексті є відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, зокрема у випадках порушення права громадян на безпечне довкілля, недотримання норм екологічної безпеки, порушення процедур оцінки впливу на довкілля або невиконання умов, визначених у відповідному висновку (див., зокрема: ст. 68 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. 33 ЗУ «Про охорону атмосферного повітря»⁴⁵, ст. 64 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України»⁴⁶ тощо).

⁴³ Haines-Young R., Potschin-Young M. Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) V5.1: Guidance on the Application of the Revised Structure. Nottingham, 2018. 53 p. URL: <https://cices.eu> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴⁴ European Commission, European Environment Agency. Mapping and Assessment of Ecosystems and their Services: An EU Ecosystem Assessment (MAES 2020). Brussels, 2020. URL: <https://biodiversity.europa.eu/europes-biodiversity/ecosystems/maes> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴⁵ Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 50. Ст. 678. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴⁶ Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

Показово, що Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду у постанові від 11.08.2021 у справі № 920/739/19 (5021/2509/2011)⁴⁷ підтвердив необхідність доведення повного складу делікту – протиправності, вини, шкоди та причинного зв'язку – а також правильності розрахунку шкоди за затвердженими методиками як передумови для її стягнення. Суд наголосив, що саме встановлений факт порушення природоохоронного законодавства, зафіксований у відповідному акті перевірки, створює підстави для застосування статті 1166 ЦК України. Водночас такий підхід виявляє певну прогалину для ситуацій, що виникають поза межами чинних нормативних приписів. За відсутності адміністративної чи кримінальної кваліфікації публічно-правові механізми стягнення шкоди можуть виявитися недоступними. Однак це не виключає можливості застосування приватноправових інструментів відшкодування на підставі статті 1166 ЦК України (а щодо джерел підвищеної небезпеки – також статті 1187 ЦК), де предметом доказування виступають фактичні матеріальні втрати особи та причинно-наслідковий зв'язок між ними й екологічним впливом.

По-друге, судова практика встановлює підвищений стандарт доказування упущеної вигоди. Як наголошує Верховний Суд, вимоги про відшкодування неодержаних доходів повинні підтверджувати, що такі доходи не є абстрактними, а могли бути реально отримані. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 750/8676/15-ц⁴⁸ зазначено, що позивач зобов'язаний довести не лише сам факт можливості отримання доходу, а й те, що саме неправомірні дії відповідача стали єдиною та достатньою причиною втрати такого прибутку. Аналогічну правову позицію висловлено у постанові Верховного Суду від 12 березня 2024 року у справі № 910/19617/21⁴⁹, де розрахунок упущеної вигоди було обґрунтовано фактичними витратами, проєктною продуктивністю та доказами неможливості здійснення додаткового видобутку через протиправне рішення органу влади. Водночас позивач повинен продемонструвати вжиття розумних заходів для мінімізації шкоди, оскільки їх невиконання може зменшувати обсяг відшкодування. Неприпустимим також є подвійне відшкодування, коли публічно-правові нарахування за шкоду довікілью поєднуються з приватноправовими вимогами про компенсацію втраченої вигоди. Разом із тим, на практиці доведення причинно-наслідкового зв'язку та фактичних негативних наслідків у таких справах часто викликає суттєві труднощі.

По-третє, у справах про відшкодування шкоди, завданої екологічними правопорушеннями, доведення причинно-наслідкового зв'язку часто утруднюється склад-

⁴⁷ Постанова Касаційного господарського суду від 11 серпня 2021 року у справі № 920/739/19 (5021/2509/2011). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99123175> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴⁸ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 750/8676/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=74537186&red=10000328582edeab84adb28464a75bc29b4404&d=5> (дата звернення: 14.02.2026).

⁴⁹ Постанова Верховного Суду від 12 березня 2024 року у справі № 910/19617/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118000827> (дата звернення: 14.02.2026).

ністю екосистемних процесів, відтермінованим характером наслідків екологічної шкоди та впливом сторонніх чинників, таких як технічні збої, управлінські рішення або форс-мажорні обставини. У зв'язку з цим сам факт порушення екологічного припису чи погіршення певного екологічного показника ще не підтверджує причинного зв'язку у юридично значущому розумінні. Позивач має сформувати комплексну доказову модель, яка поєднує екологічні та економічні причинно-наслідкові ланки, спираючись на результати інструментальних вимірювань, дані моніторингу, висновки спеціалізованих експертиз (екологічних, токсикологічних, гідрологічних), карти поширення забруднювачів, а також медичну та виробничо-фінансову документацію. Такі дані повинні узгоджуватися у часовому та просторовому вимірі й підтверджувати, що саме встановлений екологічний вплив спричинив конкретні обмеження діяльності та відповідні матеріальні втрати. Показовою у цьому контексті є справа № 279/3536/20⁵⁰, у якій Верховний Суд, попри встановлені факти забруднення, відмовив у задоволенні позову через відсутність належного доведення складу правопорушення та причинного зв'язку між діями підприємства і порушенням екологічного права позивача, зазначивши також, що правовідносини у цій справі не є подібними до тих, щодо яких уже сформовано усталену судову практику.

По-четверте, на відміну від загальної цивільно-правової моделі, екологічне законодавство виходить із публічного характеру шкоди, заподіяної довкіллю, яка зачіпає не лише індивідуальні права, а й екологічні інтереси держави та суспільства. У зв'язку з цим спеціальні нормативно-правові акти встановлюють особливі правила компенсації шкоди природним ресурсам і об'єктам, а також процедури її стягнення до бюджетів відповідних рівнів. Так, бюджетне законодавство передбачає розподіл сум грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням природоохоронного законодавства: 30 % зараховується до спеціального фонду Державного бюджету України (ст. 29 Бюджетного кодексу України⁵¹), тоді як 70 % спрямовується до спеціальних фондів місцевих бюджетів (ст. 69-1 Бюджетного кодексу України) з подальшим розподілом між місцевими та обласними бюджетами. Такий підхід узгоджується і з законодавством про охорону навколишнього природного середовища, яке серед джерел формування відповідних фондів прямо визначає частину грошових стягнень за шкоду, завдану порушенням екологічного законодавства (ст. 47 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»). У сукупності ці положення формують спеціальний публічно-правовий режим компенсації, за якого шкода природним ресурсам оцінюється за затвердженими методиками, а отримані кошти спрямовуються на фінансування заходів з відновлення та охорони довкілля.

По-п'яте, у чинному екологічному законодавстві України спостерігається варіативність термінології, що використовується для позначення правових наслідків за-

⁵⁰ Ухвала Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 2 березня 2023 року у справі № 279/3536/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109345648> (дата звернення: 14.02.2026).

⁵¹ Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50–51. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 14.02.2026).

подіяння шкоди довкіллю, зокрема застосовуються такі конструкції, як «компенсація шкоди (збитків)», «відшкодування шкоди (збитків)» та «відшкодування втрат».

Термін «компенсація» насамперед використовується у статтях 68 і 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», де встановлено, що шкода, заподіяна порушенням екологічного законодавства, підлягає компенсації в повному обсязі. У поресурсовому законодавстві ця категорія набуває різного змістовного навантаження – від відшкодування збитків, завданих природним комплексам, до компенсації особистих чи майнових втрат працівників природоохоронних органів.

Найбільш послідовно такий підхід простежується у ЗУ «Про природно-заповідний фонд України», який передбачає дві взаємодоповнюючі моделі компенсації. Так, відповідно до ст. 44 цього Закону економічними засобами забезпечення функціонування природно-заповідного фонду є, зокрема, компенсація збитків, завданих порушенням законодавства про природно-заповідний фонд. Це означає, що шкода, заподіяна природним комплексам, підлягає грошовій оцінці та відшкодуванню за затвердженими методиками, а отримані кошти спрямовуються на фінансування заходів із охорони та функціонування ПЗФ. Водночас ст. 61¹ цього Закону передбачає іншу – персональну – форму компенсації, пов'язану із захистом посадових осіб служби державної охорони природно-заповідного фонду. Держава гарантує таким особам захист честі, гідності, життя і здоров'я, а також компенсацію шкоди, завданої знищенням або пошкодженням їхнього майна чи майна членів їхніх сімей у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Така шкода відшкодовується за рахунок коштів Державного бюджету України з подальшим стягненням відповідних сум з винних осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Таким чином, інститут компенсації у законодавстві про природно-заповідний фонд охоплює як екологічно-економічний аспект – відшкодування шкоди природним комплексам, так і соціально-правовий – захист осіб, які здійснюють державну охорону довкілля. Водночас у практиці застосовується і ширше розуміння компенсаційних виплат як матеріальної підтримки з державного або іншого бюджету, що має соціально-фінансовий характер і не завжди пов'язане з установленням правопорушення чи причинного зв'язку з екологічною шкодою.

У свою чергу, *відшкодування шкоди (збитків)*, завданих порушенням екологічного законодавства, слід розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах. По-перше, як спосіб відновлення майнового стану суб'єктів екологічних правовідносин за рахунок правопорушника, що має компенсаційний характер. По-друге, як форму майнової відповідальності – еколого-правову санкцію, яка застосовується як у межах договірних зобов'язань, так і у сфері позадоговірної відповідальності за порушення вимог раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки⁵². Наголосимо, що у ширшому правовому контексті термін «відшкодування» використовується і в законодавстві про виконання рішень Європейського суду з прав людини, де він охоплює виплату справедливої

⁵² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 104.

сатисфакції, визначеної відповідно до ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також грошові суми, передбачені рішеннями про дружнє врегулювання або схвалення односторонніх декларацій держави⁵³.

Судова практика також підкреслює, що природоохоронне законодавство передбачає дві підстави виникнення обов'язку відшкодувати шкоду: по-перше, встановлення факту негативного впливу на довкілля, що порушує право особи на безпечне навколишнє середовище; по-друге, завдання шкоди здоров'ю чи майну громадян унаслідок такого впливу⁵⁴.

Водночас у системі спеціального екологічного законодавства відшкодування шкоди виступає самостійним і невідворотним обов'язком правопорушника. Цей обов'язок зберігається незалежно від припинення або зміни прав на природний ресурс і не залежить від застосування інших видів юридичної відповідальності – адміністративної, кримінальної чи дисциплінарної (див., зокрема, ч. 3 ст. 42 ЗУ «Про благоустрій населених пунктів»⁵⁵, ч. 3 ст. 111 Водного кодексу України). Показовою є норма ч. 4 ст. 19 ЗУ «Про тваринний світ», згідно з якою припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу не звільняє суб'єкта від обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну порушенням законодавства у цій сфері. Аналогічно, виконання рішень компетентних органів у спрах щодо охорони, використання чи відтворення лісів (ст. 104 Лісового кодексу України) не замінює обов'язку відшкодування. Більше того, невідшкодування завданої шкоди може стати підставою для припинення права користування природними ресурсами, що прямо передбачено, зокрема, ст. 78 Лісового кодексу України.

Така конструкція демонструє послідовність законодавця: відшкодування шкоди, завданої довкіллю, виступає самостійним і обов'язковим елементом правового реагування, який не поглинається іншими видами юридичної відповідальності чи заходами державного впливу.

На відміну від попередніх категорій, поняття «*відшкодування втрат*» має більш спеціалізований характер і застосовується не у зв'язку з порушенням природоохоронного законодавства, а внаслідок правомірного вилучення або обмеження використання природних ресурсів. Йдеться, зокрема, про втрати лісогосподарського виробництва, що виникають у разі зміни цільового призначення земель, їх вилучення (викупу) для потреб, не пов'язаних із веденням лісового господарства, а також у зв'язку з використанням земель для будівництва та експлуатації об'єктів нафтогазовидобування, облаштування родовищ чи здійснення надрокористування (ч. 2 ст. 207 Земельного кодексу України).

⁵³ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

⁵⁴ Верховний Суд. Ухвала від 2 березня 2023 року у справі № 279/3536/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=109345648> (дата звернення: 14.02.2026).

⁵⁵ Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 вересня 2005 року № 2807-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 49. Ст. 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

Зазначимо, що обов'язок відшкодування таких втрат передбачено статтями 207–209 Земельного кодексу України та ч. 3 ст. 18 ЗУ «Про нафту і газ»⁵⁶, які визначають підстави та склад відповідних платежів. Кошти від їх відшкодування зараховуються до відповідних бюджетів і спрямовуються на проведення нормативної грошової оцінки та інвентаризації земель, розроблення проєктів землеустрою, реалізацію програм використання та охорони земель, а також на заходи з лісорозведення і ведення лісового господарства. Використання цих коштів на інші цілі законодавством не допускається (ч. 2 ст. 209 ЗК України).

Проведений аналіз чинного законодавства щодо змісту таких правових конструкцій, як «компенсація шкоди (збитків)», «відшкодування шкоди (збитків)» та «відшкодування втрат», свідчить про відсутність усталеної термінологічної єдності в національному праві. У поресурсовому законодавстві ці поняття використовуються з різним змістовним навантаженням – від економічного механізму відновлення бюджетних ресурсів до елемента деліктної відповідальності чи соціально-правової гарантії. Така варіативність ускладнює як доктринальне тлумачення, так і правозастосовну практику, оскільки зазначені терміни нерідко використовуються як взаємозамінні. Водночас їх розмежування має важливе практичне значення для правильного вибору правових механізмів реагування, особливо в умовах збройного конфлікту та подальшого відновлення довкілля. Це зумовлює потребу у формуванні узгодженої системи компенсаційних механізмів, що поєднуюватимуть елементи приватноправової відшкодувальної та публічно-правової компенсаційної відповідальності з урахуванням принципів екологічної справедливості, солідарності та міжпоколінної відповідальності.

3. Юридичні підходи до формування механізмів відшкодування шкоди до-вкіллю

Компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, може здійснюватися у добровільному порядку, в рамках претензійної процедури або в межах судового провадження. Добровільне відшкодування передбачає виконання вимог потерпілої сторони чи компетентного органу без звернення до суду. Претензійний порядок реалізується шляхом пред'явлення вимоги з обґрунтованим розрахунком шкоди та встановленням строку для її відшкодування. У разі невиконання таких вимог спір вирішується у судовому порядку.

У цій площині способи стягнення екологічної шкоди мають власну специфіку, зумовлену публічним інтересом, превентивною метою та потребою у відновленні екосистемних функцій. У правозастосовній практиці відшкодування шкоди до-вкіллю реалізується у двох базових формах – натуральній та грошовій.

Натуральна форма передбачає безпосереднє відновлення порушеного екологічного стану через здійснення комплексу відновлювальних заходів, зокрема рекультивацию земель, відтворення лісових насаджень, очищення водних об'єктів або відновлення біотопів.

⁵⁶ Про нафту і газ : Закон України від 12 липня 2001 року № 2665-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 50. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2665-14#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

Грошова форма, своєю чергою, спрямована на компенсацію екологічних втрат у повному обсязі та покликана покрити як витрати на відновлення довкілля, так і інші пов'язані екосистемні втрати, що не зводяться до економічної оцінки природного ресурсу. Зазначимо, що саме грошова форма компенсації є найбільш поширеною в Україні, оскільки забезпечує оперативне акумулювання фінансових ресурсів для реалізації відновних заходів і може бути стандартизована за допомогою затверджених методик розрахунку. Водночас її застосування не звільняє правопорушника від обов'язку здійснити необхідні первинні дії з ліквідації негативних наслідків порушення, а виступає інструментом покриття витрат на відновлення довкілля та компенсації тимчасових втрат екосистемних послуг.

Розмір грошового відшкодування екологічної шкоди визначається з урахуванням характеру порушення, масштабу негативного впливу на довкілля та наявності належних доказових даних. У правозастосовній практиці для оцінки шкоди використовуються різні підходи, зокрема таксовий, розрахунковий, витратний та нормативний. Кожен із них ґрунтується на певних джерелах інформації та доказах, серед яких – акти фіксації правопорушення, результати лабораторних досліджень, висновки експертів, матеріали екологічного моніторингу та інші документи, що підтверджують характер і масштаб заподіяного впливу. При цьому належність, допустимість і достатність таких доказів мають вирішальне значення для обґрунтованості розрахунку шкоди, а також для подальшого її стягнення у претензійному або судовому порядку. У зв'язку з цим доцільно детальніше розглянути основні підходи до визначення розміру екологічної шкоди та особливості їх застосування.

Нормативний підхід до грошового обчислення екологічної шкоди базується на встановлених державою ставках платежів, які в разі порушення трансформуються у режим підвищеної (кратної) оплати. По суті, йдеться про модифікацію стандартних фіскальних платежів: береться базова ставка, фіксується факт та обсяг відхилення від дозволених параметрів, після чого застосовується підвищувальний коефіцієнт. Наглядним прикладом є рентна плата за спеціальне використання води, передбачена Податковим кодексом України⁵⁷ (ст. 255). Водокористувач самостійно обчислює суму платежу за встановленими ставками, однак у разі перевищення річного ліміту відповідний понадлімітний обсяг оплачується у п'ятикратному розмірі (п. 255.11.13 ПК України). Таким чином, розрахунок здійснюється за формулою: базова ставка × фактичний понадлімітний обсяг × 5.

Подібна логіка застосовується і в інших сферах природокористування, де перевищення встановлених лімітів або порушення умов спеціального використання перетворює звичайний платіж на санкційний через застосування підвищувальних коефіцієнтів. Перевагами цього підходу є швидкість, прозорість і передбачуваність, адже достатньо належно зафіксувати порушення та застосувати нормативну формулу без проведення складних експертних розрахунків. Водночас його сфера застосування є обмеженою, оскільки він безпосередньо прив'язаний до ставок, визначених законодавством.

⁵⁷ Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 1–2. Ст. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ

Таксовий підхід до обчислення екологічної шкоди передбачає використання встановлених державою такс – фіксованих ставок, що виступають стандартизованими грошовими еквівалентами шкоди, заповідної окремих видам природних ресурсів чи об'єктам. Такси формуються таким чином, щоб враховувати екологічну цінність відповідного об'єкта, витрати на його збереження або відтворення та водночас виконувати превентивну функцію щодо потенційних правопорушників. Завдяки цьому розмір шкоди може бути визначений уніфіковано: уповноважений орган або суд встановлює факт правопорушення, ідентифікує об'єкт (його вид, кількість, ступінь пошкодження, правовий режим території тощо) та застосовує відповідну ставку з урахуванням передбачених нормативним актом коефіцієнтів. Такий підхід значно зменшує потребу у складних індивідуальних розрахунках і скорочує процесуальні витрати на доведення.

Прикладом застосування таксового підходу є «Такси для обчислення розміру шкоди, заповідної лісу», затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 № 665⁵⁸, які базуються на таблицях, що уніфікують грошове визначення шкоди залежно від трьох ключових параметрів: породи дерев, діаметра стовбура та характеру пошкодження. Постанова встановлює фіксовані ставки для типових порушень, зокрема незаконної рубки, пошкодження дерев і чагарників із припиненням або без припинення росту, а також знищення лісових культур чи природного підросту. Постанова передбачає необхідність визначення породи, точного вимірювання діаметра стовбура та кваліфікації наслідків пошкодження, після чого застосовується відповідна ставка таблиці. Отримане значення множиться на кількість пошкоджених екземплярів і, за необхідності, коригується підвищувальними коефіцієнтами. Наприклад, за «незаконне вирубування або пошкодження до ступеня припинення росту плодкових дерев, самшиту, дерев і чагарників родини кипарисових... дерев еталонних насаджень та дерев на лісонасінневих плантаціях і ділянках, насінневих і хвойних дерев віком до 41 року в грудні – січні розмір шкоди обчислюється за таксою, збільшеною у 3 рази».

Наголосимо, що зазначені такси застосовуються не лише щодо лісового фонду, а й до дерев і чагарників на сільськогосподарських, присадибних, садових та дачних ділянках у разі їх знищення, пошкодження або незаконної рубки. Водночас для обчислення розміру шкоди, заповідної територіям і об'єктам природно-заповідного фонду застосовуються спеціальні такси, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 10.05.2022 № 575⁵⁹, які мають характер *lex specialis* і, як правило, передбачають значно вищі розміри відшкодування з огляду на підвищену екологічну цінність таких територій. При цьому встановлені ставки виступають не

⁵⁸ Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заповідної лісу : постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 665. *Офіційний вісник України*. 2008. № 56. Ст. 1868. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/665-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

⁵⁹ Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заповідної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 р. № 575. *Офіційний вісник України*. 2022. № 45. Ст. 2485. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.02.2026).

ринковою ціною природного ресурсу, а нормативним публічно-правовим показником шкоди, що поєднує відновну та превентивно-стримувальну функції.

Важливим є і процесуальний аспект застосування таксового підходу. Основний акцент робиться не на складних індивідуальних розрахунках, а на належній фіксації параметрів правопорушення: складанні актів огляду, фото- та картографічній фіксації, підтвердженні правового режиму території (зокрема належності до природно-заповідного фонду), а також визначенні породи, діаметра та ступеня пошкодження. За правильної ідентифікації об'єкта подальший розрахунок набуває технічного характеру, що забезпечує швидкість і передбачуваність правозастосування та дозволяє поєднувати цей підхід з іншими методами оцінки шкоди. Однак таксові методики мають певні обмеження. Їх уніфікований характер забезпечує оперативність розрахунків, проте не завжди відображає реальний екологічний стан конкретної території. Нормативні ставки, як правило, не враховують фактичну чисельність видів, локальну рідкісність популяцій, стан оселищ, фрагментацію біотопів, кумулятивні або сезонні ефекти, а також втрату екосистемних послуг і вторинні екологічні наслідки. У зв'язку з цим таксові нарахування доцільно розглядати як мінімально гарантований нормативний рівень компенсації, який не завжди повністю відображає реальний екологічний збиток і пов'язані з ним втрати.

Розрахунковий підхід до грошового визначення екологічної шкоди базується на затверджених уповноваженими органами формульних методиках, що дають змогу обчислювати грошовий еквівалент шкоди з урахуванням фактичних параметрів впливу – концентрацій забруднювачів, маси викидів або скидів, площі ураження, тривалості впливу, а також відповідних коригувальних коефіцієнтів (клас небезпеки речовини, умови розсіювання, ступінь деградації середовища тощо). На відміну від таксового підходу, ключовим елементом тут є модель, що відтворює причинно-наслідковий ланцюг: джерело впливу → поширення забруднювача → середовище-реципієнт → зміна стану довкілля → грошова оцінка шкоди за формулою методики.

Результатом такого розрахунку є стандартизована грошова оцінка шкоди, адаптована до інтенсивності та тривалості впливу. Водночас вона не є тотожною фактичним витратам на відновлення довкілля. Більшість формульних методик свідомо не включає витрати, пов'язані з ліквідацією наслідків порушення або приведенням природних об'єктів у стан, придатний для подальшого використання. Показовим у цьому контексті є підхід, закріплений у Постанові Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963⁶⁰, відповідно до якої до складу шкоди не включаються витрати на знесення самочинно збудованих об'єктів, рекультивацию порушених земель чи приведення ділянок у придатний для використання стан. Отже, розрахунок за формульними методиками фіксує нормативний еквівалент заподіяної шкоди, тоді як фактичні витрати на відновлення підлягають окремому обґрунтуванню і мо-

⁶⁰ Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963. Офіційний вісник України. 2007. № 56. Ст. 2254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ

жуть стягуватися в межах витратного підходу або через реалізацію спеціальних відновних проєктів. Важливою є також вимога ретельного документування екологічного впливу, оскільки саме належна доказова база забезпечує стійкість результатів розрахунку у судовому провадженні. Окрім того, в умовах воєнного стану в Україні застосовуються спеціально адаптовані методики оцінки шкоди. Їх нормативною основою є Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326⁶¹, який передбачає окремі механізми обчислення втрат природних ресурсів, заподіяних внаслідок бойових дій.

Витратний підхід до визначення розміру екологічної шкоди застосовується для компенсації фактичних або обґрунтовано необхідних витрат, пов'язаних з ліквідацією наслідків негативного впливу, відновленням стану довкілля та компенсацією господарських втрат власників або користувачів природних ресурсів. Такий підхід використовується, по-перше, у випадках, коли для конкретної ситуації відсутні відповідні такси або формульні методики, а по-друге – коли шкода виникає внаслідок правомірних дій (наприклад, вилучення земель, тимчасове зайняття ділянок, встановлення обмежень у землекористуванні чи зміна умов спеціального використання природних ресурсів). Прикладом застосування витратного підходу є Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам⁶², який передбачає компенсацію вартості будівель і споруд, багаторічних насаджень, лісових і чагарникових насаджень, водних джерел та інженерних систем, а також витрат на поліпшення якості земель, незавершене сільськогосподарське виробництво та інші обґрунтовані збитки, включаючи неодержані доходи. Такі положення узгоджуються зі ст. 156 Земельного кодексу України, яка встановлює підстави для відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. При цьому розмір збитків визначається у повному обсязі відповідно до реальної вартості майна та фактичних або необхідних витрат на відновлення земель. У підсумку витратний підхід виконує роль інструмента фактичної компенсації, оскільки дає змогу визначити грошовий еквівалент відновлення екологічної та господарської спроможності природних ресурсів за реальними цінами. Він доповнює нормативні (таксові чи розрахункові) методики у випадках, коли останні не охоплюють повного спектра завданих втрат.

Разом з тим, жоден із зазначених підходів повною мірою не враховує втрати екосистемних послуг, що знижує ефективність компенсаційних механізмів і суперечить сучасним принципам екологічного управління. Чинне законодавство оперує переважно спрощеною категорією «відтворення природних ресурсів до стану,

⁶¹ Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. *Офіційний вісник України*. 2022. № 26. Ст. 1413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

⁶² Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284. *Офіційний вісник України*. 1993. № 8. Ст. 284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

придатного для використання за цільовим призначенням», залишаючи відкритим питання про те, чи включає таке «цільове використання» лише економічну функцію ресурсу, чи також його екосистемні функції.

Очевидно, що національне законодавство наразі не містить повноцінного механізму оцінки екосистемних послуг – ані у частині їх ідентифікації, ані щодо методик визначення втрат. Водночас окремі види втрат природних ресурсів уже враховуються у правовому регулюванні. Так, згідно з Порядком визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, до ключових показників оцінювання шкоди віднесено втрати надр, витрати на рекультивацію земель, відновлення меліоративних систем та втрати лісового фонду.

Крім того, окрему категорію становлять втрати лісогосподарського виробництва. Для їх визначення під час воєнного стану було затверджено спеціальний порядок (Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.2023 № 588)⁶³, відповідно до якого такі втрати охоплюють втрати лісових земель і чагарників, а також втрати, спричинені обмеженням землекористування або погіршенням якості земель. Їх компенсація здійснюється незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. Розрахунок проводиться за формульною методикою, яка враховує площу вилучених земель, нормативи втрат, бонітет земель та коефіцієнти продуктивності лісових ділянок. Водночас за межами правового регулювання залишаються втрати інших природоресурсних господарств – зокрема мисливського, водного чи рибного. Така ситуація відображає традиційний підхід, за якого компенсаційні механізми переважно зосереджуються на втраті сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, не враховуючи ширшого екосистемного виміру.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що правовий механізм компенсації екологічної шкоди в Україні перебуває на етапі концептуальної трансформації. Традиційна модель, сформована переважно на основі цивільно-правового підходу до відшкодування майнових втрат та спеціальних природоресурсних приписів, уже не забезпечує повного охоплення сучасних екологічних викликів. Це зумовлено як відсутністю легального визначення категорії «екологічна шкода», так і фрагментарністю нормативного регулювання, в межах якого паралельно використовуються конструкції «компенсація шкоди», «відшкодування шкоди» та «відшкодування втрат», що не завжди мають чітко розмежований зміст.

Обґрунтовано, що екологічна шкода є складною багатовимірною правовою категорією, яка не зводиться лише до пошкодження окремих природних ресурсів або до грошової оцінки збитків. Вона охоплює погіршення стану екосистем, втрату екосистемних функцій і послуг, негативний вплив на життя і здоров'я людини, а також вторинні соціально-економічні наслідки. Саме тому її правове осмислення потребує переходу від вузької карально-компенсаційної моделі до відновлювальної,

⁶³ Про затвердження Порядку визначення втрат лісогосподарського виробництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2023 р. № 588. *Офіційний вісник України*. 2023. № 45. Ст. 1523. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

орієнтованої не лише на грошове стягнення, а й на реальне відновлення порушеного стану довкілля.

Установлено, що національне законодавство містить комплексний, але внутрішньо неоднорідний механізм компенсації екологічної шкоди, у якому поєднуються елементи приватноправової та публічно-правової відповідальності. Судова практика при цьому вимагає доведення повного складу делікту, підвищеного стандарту доказування упущеної вигоди та належного встановлення причинно-наслідкового зв'язку, що особливо ускладнюється у справах, пов'язаних з екологічними наслідками збройного конфлікту. Це свідчить про необхідність удосконалення не лише нормативної бази, а й методології доказування екологічної шкоди.

Доведено, що застосовувані в Україні нормативний, таксовий, розрахунковий і витратний підходи до визначення розміру екологічної шкоди мають важливе практичне значення, однак жоден із них не забезпечує повного врахування втрат екосистемних послуг та функцій. Таксові й формульні методики забезпечують оперативність і уніфікованість, проте не відображають усієї складності екосистемних втрат; витратний підхід дозволяє врахувати фактичні витрати на відновлення, але не завжди охоплює ширший екологічний ефект. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність запровадження в національне законодавство сучасних підходів до оцінки екосистемних послуг та визначення «якісного порогу» екологічно значущої шкоди.

У цьому контексті доцільно передбачити на законодавчому рівні чіткі механізми правового забезпечення відшкодування екологічної шкоди. Перспективним видається прийняття спеціального закону, присвяченого питанням екологічних (екосистемних) послуг, зокрема «Про екологічні послуги» або «Про збереження екологічних послуг». Альтернативним і більш оперативним кроком може стати внесення змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» із включенням до нього окремого розділу, присвяченого екосистемним послугам і функціям природних систем. У межах такого підходу необхідним є визначення основних категорій екосистемних послуг, порядку та критеріїв їх оцінки, а також розроблення та затвердження національної методики їх економічного обчислення як складової оцінки екологічної шкоди. Крім того, важливим напрямом подальшого розвитку є також імплементація стандартизованої типології екосистемних послуг у практику стратегічного планування за європейським зразком, що сприятиме інтеграції екологічних критеріїв у систему державної політики. У цьому контексті значний потенціал має формування та реалізація державної політики у сфері управління екосистемними послугами, що сприятиме зміцненню інституційної спроможності держави у сфері збереження природного капіталу та ефективного відновлення довкілля.

Окремого значення набуває досвід Європейського Союзу, насамперед підхід, закріплений у Директиві 2004/35/ЄС, яка орієнтує механізм відповідальності на пріоритет відновлення природного середовища, застосування принципу «забруднювач платить» та використання моделей primary, complementary і compensatory remediation. Для України це означає потребу подальшої гармонізації законодавства з acquis ЄС, нормативного закріплення поняття «екологічна шкода», уніфікації компенсаційної терміносистеми та розроблення методик, здатних охоплювати як прямі, так і опосередковані екологічні втрати.

Таким чином, підвищення ефективності правового механізму компенсації екологічної шкоди вимагає системного оновлення законодавства, модернізації методик її оцінювання, посилення доказових стандартів і пріоритизації відновлювальних заходів поряд із грошовим відшкодуванням. Саме такий підхід може забезпечити формування цілісної та дієвої моделі правового реагування на сучасні екологічні та воєнно-екологічні виклики.

REFERENCES

- Accounting Chamber of Ukraine. (2021, September 28). Audit of the effectiveness of the use of budget funds allocated to the State Environmental Inspectorate of Ukraine (Decision No. 21-3). In Report of the Accounting Chamber for 2021 (p. 100). URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Reports/2021/ZVIT_RP_2021.pdf (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Anisimova, H., Donets, O., Donets, A., Anisimov, K., & Arjjumend, H. (2025). Modern approaches to unifying compensatory and legal mechanisms in the process of forming a legal category of “ecological damage”. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 8(2), 726–728. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080234>
- Baik, O. I., Stetsyuk, N. V., Yesimov, S. S., Tsebenko, S. B., & Andrusiak, I. P. (2023). Problem issues regarding legal liability for environmental offenses in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, (3), 104–110. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-3/104>
- Basai, V. D. (1996). *Vidshkoduvannia shkody, zapodiianoi ekolohichnymy pravoporushenniamy* [Compensation for damage caused by environmental offenses] [Abstract of candidate’s thesis. Ivan Franko Lviv State University]. [in Ukrainian].
- Basic Law for the Federal Republic of Germany (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland). (1949). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html#BJNR000010949BJNG000200314> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Budget Code of Ukraine. (2010, July 8). Law of Ukraine No. 2456-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2010(50–51), 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2007, July 25). Resolution No. 963 Methodology for determining the amount of damage caused by unauthorized occupation of land plots, misuse of land, land degradation, and violation of land use regimes, norms and rules. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*, 2007(56), 2254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2008, July 23). Resolution No. 665 On approval of tariffs for calculating the amount of damage caused to forests. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*, 2008(56), 1868. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/665-2008-%D0%BF#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, March 20). Resolution No. 326 On approval of the Procedure for determining damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*, 2022(26), 1413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].

- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, May 10). Resolution No. 575 On approval of special tariffs for calculating the amount of damage caused by violations of legislation on the nature reserve fund. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2022(45), 2485. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-2022-%D0%BF#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023, June 9). Resolution No. 588 On approval of the Procedure for determining losses of forestry production. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2023(45), 1523. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2023-%D0%BF#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Civil Code of Ukraine. (2003, January 16). Law of Ukraine No. 435-IV. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Civil Code of Ukraine: Recodification project. Book 5. Obligations. (2021). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga5.pdf> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Code of Ukraine on Subsoil. (1994, July 27). Law of Ukraine No. 132/94-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1994(36), 340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Commercial Cassation Court of the Supreme Court (2021, August 11). Decision in case No. 920/739/19 (5021/2509/2011). Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99123175>
- Council of Europe. (1993, June 21). Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007c079> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Council of the European Communities. (1992). Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. *Official Journal of the European Communities*, L 206, 7–50. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992L0043>
- EcoZagroza. (n.d.). Official resource of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. URL:<https://ecozagroza.gov.ua/> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- European Commission, & European Environment Agency. (2020). Mapping and assessment of ecosystems and their services: An EU ecosystem assessment (MAES 2020). Brussels. URL: <https://biodiversity.europa.eu/europes-biodiversity/ecosystems/maes>
- European Parliament & Council of the European Union. (2000). Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. *Official Journal of the European Communities*, L 327, 1-73. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000L0060>
- European Parliament & Council of the European Union. (2004, April 21). Directive 2004/35/EC on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_965
- European Parliament & Council of the European Union. (2009). Directive 2009/147/EC of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on the

- conservation of wild birds. Official Journal of the European Union, L 20, 7–25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0147>
- Forest Code of Ukraine. (1994, January 21). Law of Ukraine No. 3852-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1994(17), 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Getman, A. P. (2020). Human life and health as an object of environmental law in the globalised world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27(1), 189–200. DOI [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(1\).2020.189-200](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(1).2020.189-200)
- Getman, A. P. (2021). Access to justice for the protection of environmental rights in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 4(2), 118–127. DOI <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.2-n000063>
- Getman, A. P., Anisimova, H. V., Yakoviuk, I. V., et al. (2024). Security environment of Ukraine: Doctrinal and applied aspects. *Yurait*.
- Golovko, L. (2023). International legal mechanisms for holding the Russian Federation accountable for causing environmental damage as a result of armed aggression against Ukraine. *Bratislava Law Review*, 7(1), 29-40. URL: <https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/354>
- Golovko, L. (2024). International legal aspects of the assessment of environmental damage caused by military actions. *Bratislava Law Review*, 8(1), 99-110. URL: <https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/828>
- Grand Chamber of the Supreme Court (2018, May 30). Decision in case No. 750/8676/15-c. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=74537186&red=10000328582edeab84adb28464a75bc29b4404&d=5>
- Guerra, S., & Sampaio, S. D. S. (2022). The protection of the environment in armed conflicts. *Veredas do Direito*, 19(45), 247-266. <https://revista.domhelder.edu.br/index.php/veredas/article/view/2343>
- Guerra, S., Araújo, B. M. R., & de Oliveira Santos, C. (2023). For the creation of the international organization for prevention and reduction of catastrophes. *Revista Opiniao Juridica*, 21(37), 50-82. <https://doi.org/10.12662/2447-6641oj.v21i37.p50-82.2023>
- Haines-Young, R., & Potschin-Young, M. (2018). Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) V5.1: Guidance on the application of the revised structure. Nottingham: CICES. URL:<https://cices.eu>
- Joint Chamber of the Civil Cassation Court of the Supreme Court (2024, April 22). Decision in case No. 279/1834/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118868218>
- Khylko, M. I. (2017). Environmental security of Ukraine (textbook). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].
- Kirin, R. S., Hryshchak, S. V., & Reviakina, T. O. (2024). Legal support for the international register of damages: Environmental component. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*, (1), 280-285. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/62> [in Ukrainian].
- Koshelenko, K. V. (2018). Yurydychna vidpovidalnist za shkodu navkolysnomu pryrodnomu seredovyschchu za zakonodavstvom Ukrainy i YeS: porivnialno-pravovi aspekt [Legal liability for environmental damage under the legislation of Ukraine and

- the EU: A comparative legal study] [Candidate's thesis. Yaroslav Mudryi National Law University]. [in Ukrainian].
- Krasnova, M. V. (1999). Legal basis for forming of institute of responsibility for the damage caused by the violation of international and european environmental legislation. *Naukovi zapysky*, (2), 177–183. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29e00011-31ee-476c-b33f-b973dab1cfee/content> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Krasnova, M. V. (2008). Compensation for damage under environmental legislation of Ukraine (theoretical and legal aspects). Kyiv University Publishing and Printing Center. [in Ukrainian].
- Land Code of Ukraine. (2001, October 25). Law of Ukraine No. 2768-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2002(3–4), 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Malysheva, N., & Hurova, A. (2024). Environmental consequences of the Kakhovka H.P.P. destruction in Ukraine: Challenge and opportunity for international justice. *Journal of Environmental Law and Policy*, 4(1), 84-104. <https://doi.org/10.33002/jelp040104>
- On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine. (2014, April 15). Law of Ukraine No. 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On Environmental Protection. (1991, June 25). Law of Ukraine No. 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On Oil and Gas. (2001, July 12). Law of Ukraine No. 2665-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2001(50), 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2665-14#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On Protection of Atmospheric Air. (1992, October 16). Law of Ukraine No. 2707-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992(50), 678. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On the Animal World. (2001, December 13). Law of Ukraine No. 2894-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2002(14), 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On the Execution of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights. (2006, February 23). Law of Ukraine No. 3477-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2006(30), 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On the Improvement of Settlements. (2005, September 6). Law of Ukraine No. 2807-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2005(49), 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On the Nature Reserve Fund of Ukraine. (1992, June 16). Law of Ukraine No. 2456-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992(34), 502. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Osmanova, A. (2025). International practice of compensation for damage caused by environmental violations in the management of tailings storage facilities and

- waste dumps. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 8(1), 964–988. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080141>
- Peel, J., & Osofsky, H. M. (2015). *Climate change litigation: Regulatory pathways to cleaner energy*. Cambridge University Press.
- Penca, J. (2024). Biodiversity offset mechanisms and compensation for loss: From exceptional to popular – Rediscovering environmental law. *Journal of International Wildlife Law & Policy*, 27(3), 137-160. <https://doi.org/10.1080/13880292.2024.2375862>
- Rawtani, D., Gupta, G., Khatri, N., Rao, P. K., & Hussain, C. M. (2022). Environmental damages due to war in Ukraine: A perspective. *Science of the Total Environment*. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.157932>
- Reshetnyk, L. P. (2005). Vidshkoduvannia shkody, zapodiianoi porushenniam ekolohichnykh prav hromadian [Compensation for damage caused by violations of citizens' environmental rights] (Extended abstract of candidate's thesis). Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine.
- Shemshuchenko, Yu. S., & Hetman, A. P. (Eds.). (2018). *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia* (Vol. 14: Environmental law). Kharkiv: Pravo.
- Supreme Court (2023, March 2). Ruling in case No. 279/3536/20. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109345648>
- Supreme Court (2024, March 12). Decision in case No. 910/19617/21. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118000827>
- Tax Code of Ukraine. (2010, December 2). No. 2755-VI. Ofitsiynyi visnyk Ukrainy, 2011(1–2), 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
- The Ukrainian Scientific Centre of Ecology of the Sea (2023, June 27). Consequences of the Kakhovka HPP explosion for the marine environment of the Black Sea. URL: https://sea.gov.ua/index.php/2023/06/27/ges_explosion_conseq/
- Water Code of Ukraine. (1995, June 6). Law of Ukraine No. 213/95-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1995(24), 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Yarmol, L., Dolynska, M., Stetsyuk, N., Andrusiak, I., & Muraviova, I. (2022). Legal security of environmental safety under the conditions of martial law in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, (5), 110-115. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/110>

Hanna Anisimova
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Environmental Law,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine,

Olha Donets
PhD in Law, Associate Professor
of the Department of Environmental Law,

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine.*

Anisimova, Hanna & Donets, Olha. Legal Mechanism for Compensation of Environmental Damage: Theoretical and Applied Aspects

Abstract

In the context of increasing anthropogenic pressure on natural ecosystems and the growing number of violations in the field of natural resource use, the issue of the effectiveness of legal mechanisms for compensation of environmental damage has become particularly relevant. The practice of compensation for environmental damage in Ukraine remains insufficiently effective, which necessitates a doctrinal understanding of the legal nature of such damage and the methods for its assessment. The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the legal regulation of compensation for damage caused by violations of environmental protection legislation, as well as to identify problems of law enforcement and substantiate directions for improving the relevant legal mechanism. The article reveals the legal nature of environmental damage as a complex and multidimensional phenomenon that encompasses both direct losses of natural resources and secondary socio-economic consequences. It analyses the regulatory and legal foundations of environmental damage compensation and the specific features of applying civil law mechanisms for damages in the field of environmental relations. The key approaches of judicial practice to determining the amount and procedure of compensation for environmental damage are summarized. The study identifies the main problems of legal regulation, including the difficulty of proving causation, the imperfection of existing methodologies for calculating environmental damage, and the limited effectiveness of mechanisms aimed at ecosystem restoration. The necessity of improving national legislation with due regard to European approaches to environmental liability is substantiated. It is concluded that increasing the effectiveness of the compensation mechanism requires strengthening evidentiary standards in environmental damage disputes, modernizing methodologies for environmental damage assessment, and prioritizing restorative measures alongside monetary compensation. The results of the research may be used by legislators, environmental control authorities, courts, lawyers, and scholars in improving law enforcement practice and developing environmental protection policies. The article reflects the results of a comprehensive study of the issues and peculiarities of legal regulation of compensation for damage caused by violations of environmental protection legislation, some preliminary results of which have been partially presented in other publications of the authors.

Keywords: *legal liability; ecosystem; loss of landscape and biological diversity; environmental safety; climate damage; ecosystem services and functions; environmental legal status of subjects; environmental restoration.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 01.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026

Антон Донець,
кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри цивільного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-3798-2311>
e-mail: a.g.donets@nlu.edu.ua

УДК 347.4:61:575

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-50-71>

ВПЛИВ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ БІОМАТЕРІАЛУ ЛЮДИНИ НА КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У РАЗІ ЙОГО ВТРАТИ БІОБАНКОМ

Анотація

Статтю присвячено темі, актуальність якої зумовлена поширенням практик зберігання біоматеріалів людини у біобанках та медичних установах, що супроводжується формуванням нових цивільно-правових відносин і ставить питання про належний правовий режим таких об'єктів та механізми компенсації шкоди у разі їх втрати. Особливого значення ця проблема набуває у зв'язку з використанням технологій криоконсервації клітин, тканин і ембріонів, які можуть мати унікальну медичну, репродуктивну та особисту цінність для особи. Метою статті є визначення впливу правової природи біоматеріалу людини на формування компенсаційних механізмів у разі його втрати біобанком та обґрунтування особливостей цивільно-правової відповідальності у відповідних правовідносинах. Методологічну основу дослідження становлять формально-юридичний, порівняльно-правовий і системно-структурний методи, а також аналіз судової практики та наукових підходів до визначення правового статусу біоматеріалів людини і механізмів відшкодування шкоди. У статті розкрито специфіку правовідносин щодо зберігання біоматеріалів людини у біобанках, ідентифіковано типові порушення у сфері криоконсервації та проаналізовано доктринальні й судові підходи до визначення правової природи ембріонів та інших біоматеріалів людини. Обґрунтовано, що правова природа біоматеріалів безпосередньо впливає на визначення характеру шкоди та моделі її компенсації. Доведено, що традиційна модель відшкодування майнових збитків не завжди забезпечує належний захист прав особи у випадках втрати унікальних біологічних зразків, у зв'язку з чим доцільним є застосування компенсаційних механізмів, зокрема адаптація концепції втрати шансу (loss of chance). Зроблено висновок про необхідність формування спеціальної моделі правового регулювання цивільно-правової відповідальності за втрату біоматеріалів людини з урахуванням їх особливого правового режиму. Стаття відображає результати комплексного дослідження проблематики забезпечення схоронності біоматеріалів людини, попередні результати якого частково відображені в інших публікаціях автора.

Ключові слова: договір зберігання, цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди; біомедичні технології; втрата шансу, ембріони, криоконсервація, біобанк.

Вступ

Сучасні біомедичні технології, зокрема методи кріоконсервації клітин, тканин і ембріонів людини, стали невід'ємною частиною медичної практики та наукових досліджень. Їх застосування забезпечує можливість вилучення, обробки, зберігання, транспортування та подальшого використання різних видів біоматеріалів людини у лікуванні, репродуктивній медицині та біомедичних дослідженнях. У зв'язку з цим формується специфічний комплекс правовідносин, пов'язаних з діяльністю медичних установ і біобанків щодо зберігання та використання біоматеріалів людини. У межах цих відносин постає необхідність адаптації традиційних цивільно-правових конструкцій до специфіки нових об'єктів правового регулювання, передусім щодо визначення правового режиму біоматеріалів та механізмів цивільно-правової відповідальності у випадках їх втрати, пошкодження або іншого неналежного поводження з ними.

Актуальність цих питань зумовлена тим, що біоматеріал людини у кріоконсервованому стані не може бути однозначно охарактеризований ані як звичайна річ, ані виключно як особисте немайнове благо. Він поєднує у собі біологічну, медичну, інформаційну, репродуктивну та майнову цінність і тому не повністю вкладається у традиційні юридичні конструкції цивільного права. У зв'язку з цим виникає низка складних питань: яким є правовий режим такого об'єкта; у чому полягає зміст прав особи щодо нього; якими мають бути межі договірної регулювання відносин щодо його зберігання; як кваліфікувати втрату або пошкодження біоматеріалу; чи є достатньою класична модель відшкодування шкоди; та чи потребує ця сфера застосування спеціальних компенсаційних механізмів. Практична значущість цих питань посилюється тим, що незбереження біоматеріалу може означати не лише втрату певного об'єкта, а й втрату репродуктивного шансу, терапевтичної перспективи або можливості реалізувати інші життєво важливі інтереси особи.

Проблематика правового режиму біоматеріалів людини та відповідальності за їх втрату або неналежне зберігання перебуває у фокусі досліджень як у сфері цивільного права, так і в межах медичного права та біоетики. У зарубіжній доктрині значна увага приділяється правовим аспектам діяльності біобанків, правовому статусу ембріонів, особливостям інформованої згоди та правам осіб щодо подальшої долі їхніх біологічних зразків. Ці питання аналізуються, зокрема, у працях К. Акуїз, J. Simon, L. I. Palmer, D. Strech, S. Crockin, G. Letterie, L. A. Rinehart, K. Lindheim, M. Moutos, S. Klock, A. Levine та інших авторів, які досліджують нормативні моделі регулювання біобанкінгу та проблеми відповідальності медичних установ за втрату або пошкодження репродуктивного матеріалу, включаючи питання компенсації за втрату ембріонів і застосування концепції *loss of chance*. У вітчизняній правовій науці відповідні питання розглядаються у працях Н. Квіт, Н. В. Коробцової, Г. Л. Крушельницької, С. О. Сліпченко, І. О. Богомазової, О. Р. Омельченко та інших дослідників. Водночас проблематика цивільно-правової відповідальності за незбереження біоматеріалів людини, зокрема у контексті співвідношення відшкодування шкоди, компенсації та втрати шансу, залишається недостатньо системно опрацьованою.

Попри наявність значної кількості досліджень, у сучасній правовій науці досі не сформовано цілісного підходу до визначення особливостей цивільно-правової від-

повідальності за незбереження біоматеріалів людини. Недостатньо дослідженими залишаються питання правової кваліфікації шкоди, заподіяної втратою біоматеріалів, співвідношення майнових і немайнових інтересів у відповідних правовідносинах, а також можливості застосування компенсаційних механізмів у випадках, коли традиційна модель відшкодування збитків не забезпечує адекватного захисту прав особи. Таким чином, ключова дослідницька прогалина полягає у відсутності системного цивілістичного підходу до визначення моделі відповідальності за незбереження біоматеріалів людини, яка б узгоджувала особливий правовий режим таких об'єктів з механізмами відшкодування та компенсації шкоди.

Метою цієї статті є дослідження впливу правової природи біоматеріалів людини на визначення характеру шкоди та механізмів її компенсації у разі втрати таких матеріалів біобанком, а також обґрунтування напрямів удосконалення цивільно-правового регулювання відповідних правовідносин. Для досягнення поставленої мети дослідження спрямоване на: аналіз нормативних засад регулювання відносин щодо зберігання біоматеріалів людини; визначення місця та специфіки цих правовідносин у системі цивільного права; дослідження типових порушень, що виникають у сфері кріоконсервації та діяльності біобанків; аналіз доктринальних і нормативних підходів до визначення правового режиму біоматеріалів, зокрема ембріонів; а також з'ясування особливостей кваліфікації шкоди та можливостей застосування механізмів відшкодування і компенсації у випадках втрати або пошкодження біоматеріалів людини.

Досягнення поставленої мети зумовило використання поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних *методів*. Формально-юридичний метод використано для аналізу нормативно-правових актів, що регулюють відносини щодо зберігання біоматеріалів людини, зокрема положень Цивільного кодексу України, спеціального законодавства у сфері допоміжних репродуктивних технологій та актів права Європейського Союзу. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення підходів України, Європейського Союзу та США до регулювання біобанкінгу та відповідальності за втрату або пошкодження біоматеріалів. Системно-структурний метод дозволив визначити місце біоматеріалів у системі об'єктів цивільних прав, а аналіз судової практики – виявити проблеми визначення характеру та розміру шкоди у відповідних спорах. Узагальнення доктринальних підходів і використання методу правового моделювання дали змогу обґрунтувати доцільність застосування компенсаційних механізмів та адаптації концепції *loss of chance* до правовідносин, пов'язаних із незбереженням біоматеріалів людини.

Вплив біомедичних технологій (кріоконсервації) на правове регулювання відповідних суспільних відносин

Упродовж останніх років зберігання біоматеріалу людини із застосуванням технологій кріоконсервації стало звичним елементом сучасної медичної інфраструктури. Практика використання таких технологій охоплює дедалі ширше коло ситуацій – від репродуктивної медицини до збереження клітинних та тканинних зразків, що можуть бути використані в майбутньому з лікувальною або профілактичною метою. Найчастіше йдеться про гамети, ембріони, компоненти пуповинної крові,

пуповину, плаценту, стовбурові клітини, а також інші різновиди біоматеріалу, що мають потенційну медичну чи репродуктивну цінність. У правовому вимірі такі відносини, як правило, оформлюються через договірну модель, а в українському праві їх базове регулювання здійснюється на підставі положень гл. 66 Цивільного Кодексу України¹ (далі – ЦКУ), які присвячені договору зберігання.

Водночас правовідносини, що виникають у зв'язку з кріоконсервацією біоматеріалів людини, суттєво виходять за межі класичного розуміння зберігання як передачі речі на певний строк із покладенням на зберігача обов'язку забезпечити її схоронність. У цьому випадку об'єктом є не звичайне майно, а особливе благо, яке поєднує біологічну, особистісну, інформаційну, медичну, генетичну, а нерідко й виразну майнову значущість. Саме тому відносини щодо його зберігання не можуть оцінюватися виключно крізь призму традиційних договірних конструкцій, оскільки вони безпосередньо торкаються ширшого комплексу питань: від правового режиму біоматеріалу і меж договірної свободи до належних способів захисту у випадку його втрати чи пошкодження.

Додаткової складності цим відносинам надає і сама технологічна специфіка кріоконсервації. Біоматеріал, який передається на зберігання, зазвичай не зберігається у тому стані, в якому був вилучений, а проходить попередню підготовку, обробку та розміщення у спеціально створеному середовищі. Підтримання його придатності до подальшого використання залежить від безперебійного функціонування спеціалізованого обладнання, стабільного температурного режиму, резервного енергоживлення, належного технічного обслуговування, кваліфікації персоналу та безпомилкового ведення всієї супровідної документації. У сучасній міжнародній науковій літературі підкреслюється, що розвиток програм кріоконсервації репродуктивного матеріалу не лише розширив можливості лікування безпліддя, а й створив нові юридичні та організаційні виклики для клінік репродуктивної медицини. Зокрема, L. A. Rinehart зазначає, що втрата біоматеріалу внаслідок технічної несправності обладнання або неналежного транспортування може мати серйозні правові наслідки для медичних установ, оскільки не виправдовує очікувань пацієнтів щодо забезпечення належної схоронності їхнього репродуктивного матеріалу². У тій самій площині S. Klock та S. Lindheim звертають увагу, що широке використання кріоконсервації ембріонів привело до накопичення значних обсягів біоматеріалу у клініках репродуктивної медицини, а питання подальшої долі невикористаних ембріонів – їх зберігання, передачі, використання у дослідженнях або знищення – набуло виразного правового значення³. Особливі труднощі виникають у випадках, коли пацієнти не надають чітких інструкцій щодо подальшої долі ембріонів або клініки втрачають з ними контакт, що підвищує ризики виникнення

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.03.2026).

² Rinehart L. A. Storage, transport, and disposition of gametes and embryos: legal issues and practical considerations. *Fertility and sterility*. 2021. Vol. 115, no. 2. P. 274–281. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2020.11.025>

³ Klock S. C., Lindheim S. R. Disposition of unused cryopreserved embryos: opportunities and liabilities. *Fertility and sterility*. 2022. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2022.10.036>

правових спорів та вимог про відшкодування шкоди. Отже, предметом такого договору є не лише обов'язок «зберігати», а цілий комплекс організаційних, технічних і професійних дій, від якості яких безпосередньо залежить можливість подальшого використання біоматеріалу.

Природно, що на рівні спеціального регулювання законодавець має приділяти цій сфері підвищену увагу. В Україні відповідні вимоги закріплені, зокрема, у Ліцензійних умовах провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини⁴, а також у Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні⁵. Уже сам характер цих приписів свідчить про те, що діяльність зі зберігання біоматеріалів розглядається не як звичайна господарська операція, а як діяльність зі спеціальним режимом відповідальності, контролю та безпеки.

Подібні тенденції властиві й іншим правопорядкам. Зокрема, Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС⁶ та Директива Комісії 2006/86/ЄС⁷ вимагають забезпечення простежуваності зразків, застосування систем подвійного контролю, наявності кваліфікованого персоналу, тривалого зберігання записів, а також функціонування процедур повідомлення про серйозні несприятливі події та реакції. Загальний регламент про захист даних (GDPR)⁸ відносить генетичні дані до особливих категорій персональних даних, а отже, зобов'язує до застосування підвищених гарантій при роботі з ними. У США відповідні вимоги щодо документації, моніторингу та простежуваності передбачені Частиною 1271 Розділу 21 Кодексу федеральних правил⁹. Сукупно ці приписи формують особливий регуляторний контекст, у межах якого зберігання біоматеріалу набуває ознак багаторівневої діяльності, де цивільно-правове зобов'язання тісно переплітається з медичними,

⁴ Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим Міністерством охорони здоров'я : Постанова Каб. Міністрів України від 02.03.2016 № 286 : станом на 29 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2016-п#Text> (дата звернення 01.02.2026)

⁵ Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787 : станом на 29 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення 01.02.2026)

⁶ Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells : of 31.03.2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/23/oj/eng>

⁷ Commission Directive 2006/86/EC of 24 October 2006 implementing Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council as regards traceability requirements, notification of serious adverse reactions and events and certain technical requirements for the coding, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells : of 24.10.2006. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/86/oj/eng?utm_source=chatgpt.com

⁸ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) : of 26.04.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>

⁹ Code of Federal Regulations. URL: <https://www.ecfr.gov/>

технічними, етичними й інформаційними вимогами. Необхідність спеціального нормативного врегулювання біобанкінгу підтверджується і порівняльно-правовими дослідженнями. Зокрема, J. Simon та співавтори, аналізуючи німецький досвід, виходять із того, що хоча біобанки є критично важливими для сучасних медичних досліджень, сама їх діяльність порушує настільки серйозні правові питання, що потребує формування для них окремої, належної правової основи¹⁰. Такий підхід співзвучний із висновком про те, що відносини щодо біоматеріалів не можуть бути вичерпно врегульовані лише загальними положеннями цивільного права про договір зберігання.

Саме тому в межах досліджуваних правовідносин зберігач фактично виконує значно ширший обсяг функцій, ніж це характерно для класичного договору зберігання. Він не лише приймає об'єкт і забезпечує його фізичну недоторканність, а й організовує складний процес контролю, ідентифікації, технічного супроводу, документування та безпечного управління біоматеріалом. За таких умов очевидно, що загальні положення цивільного законодавства про зберігання можуть слугувати лише вихідною конструкцією, однак не здатні повною мірою охопити всю складність відповідних відносин.

Правопорушення в галузі кріоконсервації

Попри те, що кріоконсервація як медична та організаційна практика вже давно перестала бути винятковим явищем, питання юридичних наслідків порушення таких відносин, зокрема у випадках втрати або пошкодження біоматеріалу, досі не мають однозначного вирішення. Це пояснюється як тривалим характером самих договорів, так і складністю об'єкта, особливістю завданої шкоди та обмеженістю напрацьованої судової практики. Відтак проблема відповідальності за незбереження біоматеріалу потребує не лише прикладного, а й концептуального опрацювання.

Особлива складність правового реагування на порушення у цій сфері зумовлена також часовим параметром відповідних зобов'язань. Договори про зберігання біоматеріалів, як правило, розраховані на тривалий період. Так, договір щодо зберігання компонентів пуповинної крові зазвичай укладається при народженні дитини і діє, як загальне правило, до досягнення нею повноліття, тобто протягом вісімнадцяти років, із можливістю подальшого продовження. Кріоконсервація гамет та ембріонів зазвичай має меншу тривалість – орієнтовно від п'яти до десяти років, однак і за таких строків порушення може залишатися невиявленим протягом значного часу. Найчастіше про нього стає відомо або в момент звернення покладодавця щодо повернення біоматеріалу у зв'язку з виникненням медичної потреби, або після повідомлення самого зберігача про інцидент, що спричинив втрату чи пошкодження зразків.

Не менш важливою є й та обставина, що помітна частина відповідних спорів концентрується у США, однак доступний для аналізу масив судової практики залишається обмеженим. Причина полягає в тому, що значна кількість таких конфліктів завершується конфіденційними мировими угодами, які, хоча й можуть передбачати

¹⁰ A legal framework for biobanking: the German experience / J. Simon et al. European journal of human genetics. 2007. Vol. 15, no. 5. P. 528–532. <https://doi.org/10.1038/sj.ejhg.5201810>

виплату компенсації, але не створюють повноцінного прецедентного матеріалу для подальшого правозастосування. Саме тому вивчення досвіду іноземних юрисдикцій часто виявляється пов'язаним не стільки з аналізом усталеної практики, скільки з реконструкцією окремих рішень та наукових узагальнень.

У цьому аспекті показовим є дослідження G. Letterie та D. Fox, в межах якого було проаналізовано справи, розглянуті судами штатів та федеральними судами США у 2009–2019 рр¹¹. Автори дійшли висновку, що частка таких позовів становила менше 1 % від загальної кількості випадків розморожування ембріонів за відповідний часовий проміжок. При цьому зі 133 відкритих проваджень 111 були пов'язані лише з двома інцидентами 2018 року, а переважна більшість завершених справ була врегульована поза межами судового розгляду по суті. Така ситуація демонструє характерну для даної сфери проблему: навіть за наявності фактичного відшкодування або компенсації відповідні юридичні підходи залишаються слабо артикульованими у відкритих судових актах.

Для українського правопорядку ситуація є ще більш початковою. Вітчизняна судова практика лише починає стикатися зі спорами, пов'язаними з криоконсервацією біоматеріалів, а наявна кількість рішень залишається вкрай обмеженою. До того ж, значна частина доступних справ стосується не безпосередньо втрати, знищення чи пошкодження біоматеріалу, а інших аспектів правовідносин у сфері допоміжних репродуктивних технологій чи медичних послуг загалом. За таких умов наукове осмислення цієї проблематики набуває особливого значення, оскільки дозволяє окреслити потенційні моделі правового реагування до того, як правозастосування набуде суперечливого або фрагментарного характеру.

Види порушень

Якщо перейти до класифікації типових порушень, то їх доцільно згрупувати щонайменше у три блоки. Перший блок охоплює технічні порушення, спричинені несправністю обладнання, неналежним технічним обслуговуванням або людським фактором. Другий стосується порушення безперервності «ланцюга збереження», що призводить до помилок у маркуванні, ідентифікації чи простежуваності зразків. Третій блок пов'язаний з недотриманням інформаційних та комунікативних обов'язків щодо покладавця, зокрема стосовно умов зберігання, строків, змін у режимі використання біоматеріалу чи настання серйозних несприятливих подій.

До першої групи належать насамперед ситуації, пов'язані зі зниженням рівня азоту, зміною температурного режиму, відмовою сигналізації, відсутністю резервного живлення, несвоєчасним проведенням регламентних перевірок або неналежним обслуговуванням обладнання. Подібні проблеми детально аналізуються у сучасній медико-правовій літературі. Так, у дослідженні С. Р. Moutos, R. Lahham та J. Y. Phelps, присвяченому судовим спорам щодо відмов систем криозберігання, зазначається, що технічні збої у криосховищах можуть призводити до масової втрати ембріонів та гамет і, відповідно, до значної кількості позовів

¹¹ Letterie G., Fox D. Lawsuit frequency and claims basis over lost, damaged, and destroyed frozen embryos over a 10-year period. *F&S reports*. 2020. Vol. 1, no. 2. P. 78–82. <https://doi.org/10.1016/j.xfre.2020.06.007>

проти клінік репродуктивної медицини¹². Аналіз судових матеріалів показує, що найпоширенішими підставами таких позовів є порушення договору зберігання, недбалість медичного персоналу та неналежне поводження з майном. При цьому суми компенсації у подібних справах можуть сягати мільйонів доларів, а в разі спроб кваліфікувати втрату ембріонів як підставу для позовів про неправомірну смерть потенційний обсяг відповідальності медичних установ може ще більше зрости. Такі обставини підтверджують, що діяльність із кріоконсервації біоматеріалів супроводжується значними юридичними ризиками та потребує належного правового врегулювання механізмів відповідальності та компенсації шкоди. Такі порушення у більшості випадків мають найбільш очевидний наслідок – фактичну втрату біоматеріалу через втрату його функціональної придатності. З юридичної точки зору це означає невиконання зберігачем основного обов'язку щодо забезпечення схоронності поклажі.

Друга група порушень стосується ситуацій, коли проблема виникає не стільки через фізичне пошкодження зразка, скільки через порушення процедур його обліку та індивідуалізації. Помилки у маркуванні, ідентифікації, транспортуванні, прийманні чи видачі біоматеріалу здатні спричинити як його фактичну втрату, так і набагато складніші наслідки – зокрема, помилкове використання чужого біоматеріалу. У такому випадку порушення вже не може кваліфікуватися лише як неналежне виконання договірних зобов'язань щодо зберігання. Воно зачіпає особисті немайнові права особи, у тому числі ті, що пов'язані з тілесною автономією, репродуктивним самовизначенням, приватністю та індивідуальною ідентичністю.

Третя група пов'язана з неналежним виконанням зберігачем обов'язків щодо інформування. Йдеться про випадки, коли поклажодавцеві несвоєчасно або взагалі не повідомляється про обставини, які мають істотне значення для реалізації його прав. Це можуть бути зміни умов зберігання, закінчення строків, спеціальні обмеження щодо використання біоматеріалу, а також події, які можуть вплинути на його подальшу юридичну чи медичну долю. Наприклад, у деяких європейських державах існують спеціальні обмеження щодо використання ембріонів після смерті одного чи обох реципієнтів. Аналогічно окремі договори можуть передбачати умови щодо тривалості зберігання, знищення зразків, а також необхідності одержання згоди поклажодавця на подальше використання чи утилізацію біоматеріалу. За таких умов відсутність належного інформування також може становити самостійне порушення прав та інтересів поклажодавця. Особливого значення у правовідносинах біобанкінгу набувають не лише умови первинної передачі біоматеріалу, а й питання подальшого контролю особи за долею її зразків та пов'язаних даних. Як показують D. Streh та співавтори, широка інформована згода у біобанкінгу¹³ має охоплювати широкий спектр питань, включаючи ризики участі, обіг

¹² Moutos C. P., Lahham R., Phelps J. Y. Cryostorage failures: a medicolegal review. *Journal of assisted reproduction and genetics*. 2019. Vol. 36, no. 6. P. 1041–1048. <https://doi.org/10.1007/s10815-019-01478-x>

¹³ широка інформована згода (broad consent) — згода особи на використання її біоматеріалу та пов'язаних даних для майбутніх досліджень у визначених загальних межах.

даних, співпрацю з третіми особами та процедури відкликання згоди¹⁴. Важливо, що у разі відкликання такої згоди особа має право визначити, чи повинні її біоматеріали бути знищені, а дані – видалені, чи вони можуть використовуватися далі в анонімізованій формі. Це підтверджує, що неналежне інформування або ігнорування волевиявлення особи щодо подальшої долі біоматеріалу може розглядатися як самостійне порушення її прав.

Саме на тлі цієї множинності порушень особливого значення набуває питання про належну модель цивільно-правового захисту. У найзагальнішому вигляді йдеться про те, чи здатна традиційна конструкція відшкодування збитків забезпечити адекватне реагування на втрату, пошкодження або інше неналежне поводження з біоматеріалом, чи ж у цій сфері доцільніше звертатися до категорії компенсації.

У класичному розумінні компенсаційна функція цивільно-правової відповідальності полягає у відновленні становища, яке існувало до порушення, шляхом надання потерпілій особі грошового або іншого еквівалента завданої шкоди. Проте в правовідносинах щодо кріоконсервації та використання біоматеріалів така логіка стикається з очевидними обмеженнями. Утрата біоматеріалу часто означає втрату не просто певного фізичного об'єкта, а унікального біологічного ресурсу, що має одночасно майнову, медичну, інформаційну, репродуктивну та глибоко особисту цінність. Саме тому складність у цій сфері полягає не лише у визначенні розміру шкоди, а й у кваліфікації її правової природи.

З огляду на це видається обґрунтованим використання поряд із терміном «відшкодування» також терміна «компенсація». Хоча ці поняття нерідко вживаються як близькі за значенням, у вітчизняному законодавстві вони подекуди мають відмітне функціональне навантаження. Зокрема, Закон України «Про авторське право та суміжні права»¹⁵ передбачає можливість застосування компенсації замість відшкодування збитків, а її розмір визначається судом у межах, установлених законом, на підставі спеціальних критеріїв. Поява такої моделі пов'язана саме зі складністю точного доведення реального обсягу збитків. Подібне розуміння компенсації можна простежити й в інших галузях права¹⁶. Водночас ст. 1177 ЦКУ фактично зближує ці категорії. Слідуючи даній логіці, саме компенсація передбачена Проєктом змін (рекодифікації) до ЦКУ¹⁷ в якості способу захисту у випадку завдання особі моральної

¹⁴ A template for broad consent in biobank research. Results and explanation of an evidence and consensus-based development process / D. Streh et al. *European journal of medical genetics*. 2016. Vol. 59, no. 6–7. P. 295–309. <https://doi.org/10.1016/j.ejmg.2016.04.002>

¹⁵ «Про авторське право і суміжні права» Закон України № 2811-IX від 1 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 01.02.2026 р.).

¹⁶ Anisimova, H., Donets, O., Donets, A., Anisimov, K. and Arjjumend, H. (2025). Modern Approaches to Unifying Compensatory and Legal Mechanisms in the Process of Forming a Legal Category of “Ecological Damage”. *Grassroots Journal of Natural Resources*, Vol.8 No.2 (August 2025) P. 728–729. DOI: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080234>

¹⁷ Проєкт Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : від 21.09.2025 № 14056. URL: <https://itd.rada.gov.ua/09704c46-85c4-4a84-8d97-e385b82430b6>.

шкоди, що і так широко розповсюджено, особливо в практичній сфері¹⁸. Саме тому в межах даного дослідження дані терміни й надалі можуть використовуватися як змістовно близькі, хоча для сфери біоматеріалів перспективним видається і подальше концептуальне розмежування цих механізмів.

Правовий режим біоматеріалів

Логічним продовженням цього дослідження є питання про правовий режим біоматеріалу, що передається на зберігання. Саме від відповіді на нього значною мірою залежить, яке право підлягає захисту, яким є характер порушення і який спосіб правового реагування можна визнати належним.

До біоматеріалів, що найчастіше стають об'єктом кріоконсервації, належать гамети, ембріони, препарати з пуповинної крові, пуповина, плацента та інші зразки, які мають репродуктивне або терапевтичне призначення. Їхня правова природа вже тривалий час перебуває у центрі наукової дискусії як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині. Проте, незважаючи на численні спроби концептуалізації, єдиний підхід до їхнього місця у системі права досі відсутній.

Безспірним, видається, є лише те, що відділені від тіла людини тканини та інші біоматеріали можуть бути об'єктами цивільних прав, хоча й нетиповими. У вітчизняній цивілістичній доктрині також підкреслюється особливий правовий статус біоматеріалів людини. Так, Н. В. Коробцова зазначає, що біоматеріал людини, хоча й має матеріальну форму, не може розглядатися як звичайна річ у системі об'єктів цивільних прав¹⁹. Його правова природа поєднує матеріальні характеристики з тісним зв'язком із особистістю людини, оскільки такі матеріали містять генетичну та іншу індивідуальну інформацію. У зв'язку з цим відокремлені частини тіла людини, тканини та інші біоматеріали можуть виступати об'єктами цивільних прав лише за наявності спеціального правового режиму, що враховує їх особливу природу та необхідність дотримання фундаментальних прав людини. Проте подальше питання полягає вже не в загальному визнанні їх юридичної значущості, а в тому, чи можуть вони розглядатися як майно, як об'єкти з особливим режимом оборотоздатності, чи передусім як носії особистих немайнових інтересів, тісно пов'язаних із самою особою. Частина авторів схиляється до повного або часткового поширення на біоматеріали логіки права власності. Інші наполягають на тому, що така модель є неприйнятною через зв'язок біоматеріалу з людською гідністю, тілесністю та принципом заборони комерціалізації тіла людини.

У цьому контексті показовою є позиція Н. Квіт та Д. Кінаш, які зазначають, що в подібних випадках не може йтися про існування у особи права власності як речового права на її біоматеріали, оскільки це суперечило б принципу заборони

¹⁸ Крат В. І. Практика Верховного Суду у справах про компенсацію моральної шкоди. Верхов. Суд, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Pract_mor_shkodi_2023_06_17.pdf?utm_source=chatgpt.com

¹⁹ Korobtsova N. V. Legal status of human biomaterial. Problems of legality. 2022. No. 156. P. 28–39. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.156.254433>

комерціалізації тіла людини²⁰. На думку дослідників, навіть попри уречевлений характер такого об'єкта його не можна повною мірою віднести до майнових благ, адже він має тісний зв'язок із немайновими правами особи, насамперед через наявність у ньому особистої, у тому числі генетичної, інформації.

Подібний підхід дедалі виразніше знаходить відображення і в сучасних тенденціях розвитку українського цивільного законодавства. Зокрема, у проєкті рекодифікації Цивільного кодексу України²¹ запропоновано спеціальне нормативне врегулювання правового статусу тіла людини, його частин та біоматеріалів. Положення ч. 2 ст. 177-2 передбачають, що тіло людини, його частини та анатомічні матеріали не можуть розглядатися як речі у традиційному цивільно-правовому розумінні і, відповідно, не належать до об'єктів приватноправового обігу. Водночас допускається можливість «участі» відокремлених частин тіла людини, органів, тканин та інших біоматеріалів у цивільних правовідносинах, але виключно у межах та порядку, встановлених законом. При цьому законодавець підкреслює необхідність дотримання фундаментальних принципів прав людини, зокрема поваги до людської гідності, права на тілесну недоторканність та заборони комерціалізації людського тіла.

Таким чином, у межах рекодифікаційного процесу фактично пропонується закріплення моделі особливого правового режиму біоматеріалів людини. Такий підхід дозволяє уникнути як їх повної редукції до звичайних речей, так і повного виключення з кола об'єктів цивільних прав, визнаючи їх специфічну природу як благ, що поєднують матеріальні та немайнові характеристики.

Саме ця складна, подвійна природа біоматеріалу – як носія одночасно майнової та немайнової цінності – ускладнює правову кваліфікацію шкоди у випадку його втрати або пошкодження. Допоки правовий порядок не надає чіткої відповіді на питання, що саме становить право особи на біоматеріал, позивач часто змушений обґрунтовувати не лише факт шкоди, а й саме існування правомірного інтересу, який підлягає захисту. Таким чином, невизначеність щодо правового режиму об'єкта автоматично породжує невизначеність щодо природи порушення та меж належного захисту.

Зарубіжна практика, передусім у юрисдикціях прецедентного права, демонструє поступове формування підходу, за яким біоматеріал може визнаватися благом, що має охоронювану юридичну цінність, у тому числі в майновому вимірі. Однією з найбільш знакових у цьому сенсі є справа *Yearworth v North Bristol NHS Trust*²², яку обґрунтовано вважають переломною. У ній ішлося про недбале знищення зразків сперми чоловіків, які проходили лікування від онкологічного захворювання. Утрата цих зразків означала для позивачів не лише матеріальну втрату, а й потенційне позбавлення залишкової фертильності. Апеляційний суд визнав, що, хоча по-

²⁰ Квіт Н. М., Кінаш Д. В. Правовий режим людських анатомічних/біологічних матеріалів, ембріонів як об'єктів цивільних правовідносин. *New ukrainian law*. 2023. № 1. С. 73–80. <https://doi.org/10.51989/nul.2023.1.9>

²¹ Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : від 21.09.2025 № 14056. URL: <https://itd.rada.gov.ua/09704c46-85c4-4a84-8d97-e385b82430b6> (дата звернення: 01.02.2026 р.)

²² *Yearworth v North Bristol NHS Trust* [2009] EWCA Civ 37, [2010] QB 1

шкодження сперми не може розглядатися як тілесне ушкодження самого позивача, відповідні зразки можуть кваліфікуватися як майно для цілей позову. Це рішення стало важливим аргументом на користь можливості компенсації за знищення біоматеріалу навіть без фізичного ушкодження тіла людини.

У близькому контексті заслуговують на увагу і справи *Dobson v North Tyneside Health Authority* [1997]²³ та *R v Kelly* [1999]²⁴. Остання, хоча формально належала до сфери кримінального права, порушила фундаментальне питання про допустимість визнання права власності на частини людського тіла. Суд підкреслив, що право не є статичним явищем і що в разі виникнення відповідного питання у майбутньому суди повинні будуть визнати таке право, якщо відповідні частини тіла набувають значення, що виходить за межі їх суто фізичного існування²⁵. Хоча ця теза була висловлена в іншому контексті, вона істотно вплинула на подальше осмислення правового режиму людських біоматеріалів.

Отже, у низці прецедентних юрисдикцій формується підхід, відповідно до якого біоматеріал розглядається як благо, що має самостійну юридичну цінність і, відповідно, може бути предметом ефективного цивільно-правового захисту. Саме це відкриває можливість для заявлення вимог не лише про відшкодування майнових втрат, а й про компенсацію моральної шкоди. В той же час однозначного і загальноновизнаного підходу тут і далі не існує: поміж досліджень, які містять переважно позитивну оцінку об'єктивізації біоматеріалу та розповсюдження на нього права власності існують непоодинокі роботи з критикою таких підходів²⁶, що лише підсилює проблему визначення характеру та розміру шкоди, заподіяної втратою біоматеріалу.

Найбільш складним і чутливим сегментом цієї проблематики є правовий режим ембріонів. На відміну від інших біоматеріалів, ембріон не є лише тканиною чи фрагментом людського тіла, а сприймається як окремий, хоча й умовно самостійний, організм. Відповідно до національного законодавства ембріон – це зародок людини на стадії розвитку до восьми тижнів²⁷. Саме тому питання поводження з ембріонами завжди має підвищений етичний і правовий вимір.

У цій площині право фактично стикається з двома полярними моделями: розглядом ембріона як суб'єкта або як об'єкта права. Кожна з них породжує суттєві труднощі. Визнання ембріона повноцінним суб'єктом права радикально впливає на всю систему репродуктивної медицини, включаючи практику кріоконсервації,

²³ *Dobson v North Tyneside Health Authority* [1997] 1 WLR 596 (EWCA Civ).

²⁴ *R v Kelly* [1999] 2 WLR 384 (EWCA Crim).

²⁵ Cornell M., Baron T. The law and ethics of a property rights approach to frozen embryo disputes. *Legal studies*. 2023. P. 1–20. <https://doi.org/10.1017/lst.2023.33>

²⁶ Herring J., Chau P.-L. Interconnected, inhabited and insecure: why bodies should not be property. *Journal of medical ethics*. 2013. Vol. 40, no. 1. P. 39–43. <https://doi.org/10.1136/medethics-2012-100904>; Mason J. K., Laurie G. T. Consent or property? Dealing with the body and its parts in the shadow of bristol and alder hey. *Modern law review*. 2001. Vol. 64, no. 5. P. 710–729. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.00347>

²⁷ Про заборону репродуктивного клонування людини : Закон України від 14.12.2004 № 2231-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text> (дата звернення: 31.08.2025).

договірних та майнових конструкцій захисту, уникаючи моделі позову про проти-правну смерть людини³⁵. Вимоги про протиправну смерть щодо заморожених ембріонів здебільшого відхилялися на тій підставі, що поняття «особа» або «людська істота» не охоплює заморожений ембріон у значенні законодавства відповідного штату³⁶. Показовою тут є справа *Penniman v. University Hospitals Health System*³⁷.

Ситуація істотно загострилася після рішення Верховного суду США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organisation* і особливо після рішення Верховного суду Алабами у справі *LePage v. Center for Reproductive Medicine, P.C.*³⁸ У справі *LePage* суд визнав, що заморожені ембріони, створені в процедурі ЕКЗ, можуть розглядатися як «діти» для цілей застосування закону про випадкову смерть неповнолітньої особи. Хоча це рішення не завершило спір по суті, а лише відкрило можливість нового розгляду вимог, сама його логіка продемонструвала можливість побудови компенсації за знищення ембріонів не за моделлю втрати майна, а за аналогією з компенсацією за смерть людини. Водночас навіть у межах США такий підхід не став універсальним, що підтверджує і подальша обережність інших судів, зокрема у справі *Antoun v. Antoun*³⁹.

Сучасна американська доктрина також пов'язує розвиток допоміжних репродуктивних технологій із посиленням правової невизначеності щодо статусу ембріонів та відповідальності за їх втрату. Так, S. Crockin зазначає, що після рішення у справі *Dobbs* питання правового режиму ембріонів, їх зберігання та подальшого використання набувають ще більшої складності, оскільки дедалі більше залежать від законодавства окремих штатів⁴⁰. У тому ж напрямі G. Letterie підкреслює, що відмова від федеральної конституційної гарантії права на аборт відкрила можливість для закріплення у законодавстві окремих штатів підходу, за яким ембріон може отримати статус юридичної особи вже з моменту запліднення⁴¹. У разі розвитку подібних моделей правового регулювання клініки репродуктивної медицини можуть зіткнутися з новими видами юридичної відповідальності за втрату або

³⁵ Letterie, G., & Fox, D. (2020). Lawsuit frequency and claims basis over lost, damaged, and destroyed frozen embryos over a 10-year period. *F&S reports*, 1(2), 78–82. <https://doi.org/10.1016/j.xfre.2020.06.007>

³⁶ Daar J. (2020). Legal liability landscape and the person/property divide. *F&S reports*, 1(2), 61–62. <https://doi.org/10.1016/j.xfre.2020.08.004>

³⁷ Court of Appeals of Ohio. no. 107406, 02.05.2019. URL: <https://caselaw.findlaw.com/court/oh-court-of-appeals/1996552.html>

³⁸ SUPREME COURT OF ALABAMA. no. SC-2022-0515, 16.02.2024. URL: <https://law.justia.com/cases/alabama/supreme-court/2024/sc-2022-0579.html>

³⁹ Texas supreme court declines opportunity to hear personhood case. *JDSUPRA*. URL: <https://www.jdsupra.com/legalnews/texas-supreme-court-declines-8227520/>

⁴⁰ Crockin S., Altman A. B., Rinehart L. Post-Dobbs legal conundrums surrounding preimplantation in vitro fertilization embryo dispositions. *Fertility and sterility*. 2022. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2022.10.033>

⁴¹ Letterie G., Fox D. Legal personhood and frozen embryos: implications for fertility patients and providers in post-Roe America. *Journal of law and the biosciences*. 2023. Vol. 10, no. 1. <https://doi.org/10.1093/jlb/lsad006>

пошкодження ембріонів, що ще більше підсилює значення ефективних механізмів цивільно-правової компенсації шкоди. Такі приклади підтверджують, що правові наслідки втрати біоматеріалів людини не можуть бути зведені виключно до звичайних майнових втрат, а потребують застосування складніших механізмів цивільно-правового захисту, у тому числі компенсаційних.

На наш погляд, для цивільно-правових цілей більш виваженим є підхід, що спирається на критерій *in vitro* / *in vivo*. Якщо ембріон перебуває *in vitro*, зокрема у стані кріоконсервації, до нього може бути застосований обережно модифікований майновий режим – не в сенсі повної об'єктивації, а в сенсі можливості цивільно-правового захисту у випадку втрати чи пошкодження. Натомість після перенесення в організм жінки ембріон уже не може розглядатися як майно або як об'єкт у класичному цивільно-правовому значенні, оскільки стає частиною материнського організму. Такий підхід дає змогу уникнути як редукції ембріона до звичайної речі, так і повного виключення його з поля цивільно-правового захисту.

Види шкоди та способи її відшкодування

Цілком закономірно, що після з'ясування правової природи та правового режиму біоматеріалу людини наступним етапом дослідження стає визначення характеру шкоди, яка може виникати у разі його втрати або неналежного зберігання біобанком. У цивільному праві саме правова характеристика об'єкта багато в чому визначає як кваліфікацію відповідного порушення, так і зміст належної правової реакції на нього. Інакше кажучи, уявлення про природу об'єкта безпосередньо впливає на розуміння того, у чому саме полягає шкода та якими мають бути механізми її компенсації. Якщо біоматеріал розглядати виключно крізь призму майнового режиму, то і шкода від його втрати природно зводиться до вартості відповідного зразка. Водночас визнання особливого або змішаного правового статусу біоматеріалів, що поєднують майнові, особисті та біомедичні елементи, зумовлює необхідність ширшого підходу до оцінки наслідків їх втрати. У таких випадках шкода може охоплювати не лише майнові втрати, а й втрату репродуктивного або терапевтичного потенціалу, а також пов'язані з цим немайнові наслідки. Саме тому визначення правової природи біоматеріалу виступає методологічною передумовою для подальшого аналізу видів шкоди у сфері біобанкінгу та для обґрунтування адекватних компенсаційних механізмів, здатних забезпечити ефективний захист прав особи.

У межах українського права зберігання біоматеріалу в біобанку як різновид договору зберігання підпорядковується положенням гл. 66 ЦКУ. Отже, відповідальність зберігача за невиконання або неналежне виконання ним своїх зобов'язань щодо забезпечення схоронності поклажі, якщо це мало наслідком втрату чи пошкодження речі, має обмежений характер стосовно розміру самого відшкодування, у той час коли визначення меж відповідальності залишається на загальних підставах⁴². Відповідно, відповідальність зберігача за втрату або пошкодження поклажі загалом орієнтована на модель, закріплену у ст. 951 ЦКУ, де головним критерієм відшкодування є вартість речі, переданої на зберігання. У свою чергу, практика національно-

⁴² Донець А. Г. Відповідальність за договором зберігання. Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. ЕКУС. Харків, 2025. С. 582.

го договірною регулювання здебільшого пропонує повернення коштів за зберігання у випадку, якщо біобанк не забезпечить схоронність зразків біоматеріалу⁴³.

Разом із тим застосування такої моделі до правовідносин, пов'язаних зі зберіганням біоматеріалів людини, виявляє її обмеженість. Біоматеріал, особливо коли йдеться про унікальні або репродуктивно значущі зразки, не завжди може бути адекватно оцінений за тією ж логікою, що й звичайне майно. Саме тому питання правової природи такого об'єкта безпосередньо впливає на визначення характеру шкоди, яка виникає у разі його втрати, а відтак – і на вибір належного механізму її компенсації. Якщо виходити з суто майнового підходу до біоматеріалу, то шкода природно зводиться до його вартості як речі, переданої на зберігання. Натомість визнання особливого або змішаного правового статусу біоматеріалів обумовлює ширше розуміння шкоди, що може охоплювати втрату репродуктивного чи терапевтичного потенціалу, а також інші немайнові наслідки.

За таких умов доцільно розрізнити кілька рівнів шкоди. Перший рівень охоплює прямі збитки (*direct loss*), тобто витрати на первинний забір зразка, його обробку, лабораторні аналізи, консультації, медичну підготовку, медикаментозне забезпечення, хірургічні втручання, а також оплату послуг зі зберігання за весь період до настання інциденту. За наявності належних доказів такі витрати можуть кваліфікуватися як реальні збитки. У доказовому плані особливого значення набувають первинна медична документація, договори, рахунки, журнали приймання та інвентаризації, записи щодо температурного режиму, протоколи калібрування обладнання, звіти про технічне обслуговування та результати внутрішнього аудиту. Не випадково 21 CFR Part 1271⁴⁴ у США, а також Директива Комісії 2006/86/ЄС⁴⁵ достатньо ретельно та детально регламентують питання записів, трасування і тривалого зберігання документації.

Другий рівень становлять витрати на заміну (*replacement costs*), якщо з медичного погляду відновлення зразка ще залишається можливим. Йдеться про повторний забір гамет, проведення нового циклу, повторну обробку, додаткові логістичні витрати та лабораторні дослідження. У таких випадках суд має оцінити не тільки факт понесених витрат, а й їхню медичну обґрунтованість та реалістичність. Вирішальними тут стають висновки щодо стану фертильності особи, клінічні протоколи, а також стандарти професійної практики, включаючи настанови ESHRE⁴⁶ та вимоги GTP у США.

⁴³ Публічний договір про зберігання біологічного матеріалу URL: <https://instituteofcelltherapy.com/wp-content/uploads/2022/12/2022.pdf>

⁴⁴ Code of Federal Regulations. URL: <https://www.ecfr.gov/>

⁴⁵ Commission Directive 2006/86/EC of 24 October 2006 implementing Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council as regards traceability requirements, notification of serious adverse reactions and events and certain technical requirements for the coding, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells : of 24.10.2006. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/86/oj/eng?utm_source=chatgpt.com

⁴⁶ ESHRE guidelines, consensus documents and recommendations. European Society of Human Reproduction and Embryology. URL: <https://www.eshre.eu/Guidelines-and-Legal>.

Третій рівень стосується ситуацій, коли заміна є неможливою. Це насамперед випадки втрати унікальних зразків – пуповинної крові, гамет, відібраних до гонадотоксичної терапії, або зразків, отриманих у зв'язку з конкретним етапом лікування чи пологів. За таких обставин класична модель відшкодування прямих збитків виявляється недостатньою. Саме тут більш доречним постає компенсаційний підхід, орієнтований не на механічне визначення «вартості речі», а на оцінку справедливого еквівалента втрати з урахуванням унікальності зразка, віку особи, її медичного стану, вікна фертильності та ймовірності досягнення терапевтичного чи репродуктивного результату на момент інциденту. Така логіка певною мірою узгоджується з підходом, який проглядається у вже згаданій справі *Yearworth v North Bristol NHS Trust*.

У цьому контексті особливої ваги набуває доктрина «втрати шансу» (*loss of chance*). У медичному праві США та низки європейських країн вона давно використовується для кваліфікації ситуацій, коли порушення не позбавило особу результату безпосередньо, але істотно зменшило ймовірність його досягнення. Класичним прикладом є справа *Matsuyama v. Birnbaum* [2008]⁴⁷, у якій суд допустив пропорційне відшкодування залежно від втрати шансу на виживання. Для сфери кріоконсервації така конструкція є особливо привабливою, оскільки втрата власного біоматеріалу нерідко означає саме зменшення шансів на досягнення бажаного результату – батьківства або лікувального ефекту. Водночас практичне впровадження цього підходу потребує відповіді на надзвичайно складне питання про вартість самого «бажаного результату», якщо ним є народження дитини або досягнення ремісії. Саме тому доктрина «втрати шансу» в цій сфері потребує не прямого запозичення, а адаптованого нормативного і доктринального осмислення.

Самостійного значення у цій групі спорів набуває і моральна шкода. У випадках втрати біоматеріалу вона нерідко виходить на передній план, адже йдеться про руйнування репродуктивних планів, втрату надії, психоемоційні страждання, а також про травматичний спосіб повідомлення особі про інцидент. У національному праві можливість відшкодування моральної шкоди впливає зі ст. 23 ЦКУ, а критерії визначення її розміру сформульовані у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»⁴⁸. Верховний Суд у своїх оглядах практики⁴⁹ також звертає увагу на значення характеру правопорушення, поведінки боржника після інциденту, своєчасності інформування, проведення внутрішнього розслідування та життєвих виправних заходів. Усе це повною мірою є релевантним і для відносин щодо зберігання біоматеріалів.

⁴⁷ Supreme Judicial Court of Massachusetts, Norfolk. *MATSUYAMA v. BIRNBAUM* (2008). URL: <https://caselaw.findlaw.com/court/ma-supreme-judicial-court/1381873.html>.

⁴⁸ Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Верхов. Суду України від 31.03.1995 № 4 : станом на 27 лют. 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>

⁴⁹ Крат В. І. Практика Верховного Суду у справах про компенсацію моральної шкоди. Верхов. Суд, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Pract_mor_shkodi_2023_06_17.pdf?utm_source=chatgpt.com

Показово, що й у зарубіжній практиці розмір компенсації часто залежить не лише від факту самого порушення, а й від подальшої поведінки клініки чи біобанку. Зокрема, спори, пов'язані з масовою втратою ембріонів у University Hospitals Cleveland⁵⁰ у 2018 р., будувалися не тільки на констатації технічної недбалості, а й на відсутності належного моніторингу, аварійних протоколів і прозорого реагування на інцидент. Це ще раз підтверджує, що в даній сфері юридичне значення має не лише саме первинне порушення, а й те, яким чином професійний учасник поводить після його настання.

Висновки

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що правова природа біоматеріалів людини є одним із ключових чинників, які визначають характер цивільно-правових наслідків їх втрати, а також вибір належних механізмів компенсації. Хоча правовідносини щодо зберігання біоматеріалів формально можуть охоплюватися положеннями гл. 66 Цивільного кодексу України про договір зберігання, фактично йдеться про значно складніший комплекс правовідносин, у межах якого поєднуються цивільно-правові, медичні, інформаційні та біоетичні елементи. Особливість цих відносин зумовлена передусім специфікою самого об'єкта – біоматеріалу людини, що може мати не лише майнову, але й репродуктивну, терапевтичну та особисту цінність для особи.

Аналіз доктринальних підходів та судової практики свідчить про відсутність єдиного підходу до правового режиму біоматеріалів людини. У сучасній правовій доктрині простежуються щонайменше три основні моделі їх правового розуміння: поширення на біоматеріали окремих елементів майнового режиму; підхід, який підкреслює їхній тісний зв'язок із людською гідністю та немайновими правами особи; а також концепція особливого, змішаного правового статусу, найбільш характерного для ембріонів та інших біоматеріалів, що можуть використовуватися у сфері допоміжних репродуктивних технологій. Саме така невизначеність правової природи біоматеріалів безпосередньо впливає на кваліфікацію шкоди, межі цивільно-правової відповідальності та вибір належного способу її компенсації.

Встановлено, що традиційна модель відшкодування збитків, яка ґрунтується на визначенні вартості речі, переданої на зберігання, не завжди є адекватною для випадків втрати або пошкодження біоматеріалів людини, особливо коли йдеться про унікальні зразки або репродуктивний матеріал. У таких ситуаціях шкода часто виходить за межі звичайних майнових втрат і може охоплювати втрату репродуктивного чи терапевтичного шансу, а також істотні моральні страждання. Це зумовлює необхідність ширшого застосування компенсаційних механізмів, здатних враховувати специфіку відповідних правовідносин. У цьому контексті перспективним є використання підходів, пов'язаних із компенсацією немайнових втрат та адаптацією концепції *loss of chance* до правовідносин, що виникають у сфері зберігання біоматеріалів людини.

⁵⁰ The legal limbo of lost embryos. The Petrie-Flom Center. URL: https://petrieflom.law.harvard.edu/2019/07/08/the-legal-limbo-of-lost-embryos/?utm_source=chatgpt.com

Таким чином, правова природа біоматеріалів людини безпосередньо впливає на зміст і межі цивільно-правової відповідальності біобанків за їх втрату. З огляду на це, доцільним видається подальший розвиток спеціальної моделі правового регулювання відповідних відносин. Зокрема, перспективним є закріплення біоматеріалів як особливого об'єкта цивільних прав у Цивільному кодексі України, що частково передбачається у межах проєкту його рекодифікації; визначення у спеціальному законодавстві особливостей поведіння з ембріонами та іншими видами біоматеріалів з урахуванням критерію *in vitro* / *in vivo*; нормативне оформлення договору зберігання біоматеріалу як спеціального різновиду договору зберігання; а також запровадження компенсації як самостійного способу захисту у випадках, коли точне обчислення збитків є неможливим.

Разом із тим аналіз правовідносин, пов'язаних із втратою біоматеріалів людини, дозволяє припустити, що подальший розвиток біомедичних технологій може зумовити поступову трансформацію традиційних підходів до розуміння шкоди у цивільному праві. Йдеться, зокрема, про можливе розширення змісту категорії шкоди за рахунок врахування втрати потенційних біомедичних або репродуктивних можливостей особи. Хоча така трансформація потребує подальшого доктринального осмислення та обережного нормативного закріплення, уже сьогодні можна констатувати, що сфера біобанкінгу створює підґрунтя для формування більш гнучких і функціонально пристосованих механізмів цивільно-правової компенсації.

REFERENCES

- Anisimova, H., Donets, O., Donets, A., Anisimov, K., & Arjjumend, H. (2025). Modern approaches to unifying compensatory and legal mechanisms in the process of forming a legal category of ecological damage. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 8(2), 728–729. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.080234>
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016). *Resolution No. 286: Licensing conditions for the conduct of economic activity of banks of cord blood and other human tissues and cells*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2016-п>
- Civil Code of Ukraine, (2003). Law of Ukraine No. 435-IV <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
- Code of Federal Regulations. (n.d.). <https://www.ecfr.gov>
- Commission Directive 2006/86/EC implementing Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council as regards traceability requirements, notification of serious adverse reactions and events and certain technical requirements for the coding, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells. (2006). <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/86/oj>
- Cornell, M., & Baron, T. (2023). The law and ethics of a property rights approach to frozen embryo disputes. *Legal Studies*. <https://doi.org/10.1017/lst.2023.33>
- Court of Appeals of Ohio. (2019). *Case No. 107406*. <https://caselaw.findlaw.com/court/oh-court-of-appeals/1996552.html>
- Crockin, S., Altman, A. B., & Rinehart, L. (2022). Post-Dobbs legal conundrums surrounding preimplantation in vitro fertilization embryo dispositions. *Fertility and Sterility*. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2022.10.033>

- Daar, J. (2020). Legal liability landscape and the person/property divide. *F&S Reports*, 1(2), 61–62. <https://doi.org/10.1016/j.xfre.2020.08.004>
- Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells. (2004). <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/23/oj>
- Dobson v. North Tyneside Health Authority, [1997] 1 WLR 596 (EWCA Civ).
- Donets, A. H. (2025). Liability under a storage contract. In I. V. Spasybo-Fatieieva (Ed.), *Doctrine of civil liability* (p. 582). EKUS.
- Draft Law of Ukraine No. 14056 on amendments to the Civil Code of Ukraine in connection with the recodification of Book One. (2025). <https://itd.rada.gov.ua/09704c46-85c4-4a84-8d97-e385b82430b6>
- Ethics Advisory Board, Department of Health, Education and Welfare. (1979). *HEW support of research involving human in vitro fertilization and embryo transfer: Report and conclusions*. <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/559350>
- European Society of Human Reproduction and Embryology. (n.d.). *ESHRE guidelines, consensus documents and recommendations*. <https://www.eshre.eu/Guidelines-and-Legal>
- Health Council of the Netherlands. (2023). *The 14-day rule in the Dutch Embryo Act* (Publication No. 2023/16e). <https://www.healthcouncil.nl/documents/advisory-reports/2023/10/31/the-14-day-rule-in-the-dutch-embryo-act>
- Herring, J., & Chau, P.-L. (2013). Interconnected, inhabited and insecure: Why bodies should not be property. *Journal of Medical Ethics*, 40(1), 39–43. <https://doi.org/10.1136/medethics-2012-100904>
- Klock, S. C., & Lindheim, S. R. (2022). Disposition of unused cryopreserved embryos: Opportunities and liabilities. *Fertility and Sterility*. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2022.10.036>
- Korobtsova, N. V. (2022). Legal status of human biomaterial. *Problems of Legality*, 156, 28–39. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.156.254433>
- Krushelnyska, H. L. (2020). Cryopreserved embryos in vitro as objects of civil rights. *Chasopys Tsyvilistyky*, (37), 36–41. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i37.347>
- Kvit, N. M., & Kinash, D. V. (2023). Legal regime of human anatomical and biological materials and embryos as objects of civil legal relations. *New Ukrainian Law*, 1, 73–80. <https://doi.org/10.51989/nul.2023.1.9>
- On copyright and related rights. (2022). Law of Ukraine № 2811-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- On prohibition of reproductive human cloning. (2004). Law of Ukraine <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15> (accessed: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Letterie, G. (2023). Legal personhood and frozen embryos: Implications for fertility patients and providers in post-Roe America. *Journal of Law and the Biosciences*, 10(1). <https://doi.org/10.1093/jlb/lad006>
- Letterie, G., & Fox, D. (2020). Lawsuit frequency and claims basis over lost, damaged, and destroyed frozen embryos over a 10-year period. *F&S Reports*, 1(2), 78–82. <https://doi.org/10.1016/j.xfre.2020.06.007>

- Mason, J. K., & Laurie, G. T. (2001). Consent or property? Dealing with the body and its parts in the shadow of Bristol and Alder Hey. *Modern Law Review*, 64(5), 710–729. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.00347>
- Matsuyama v. Birnbaum, 452 Mass. 1 (Mass. 2008).
- Ministry of Health of Ukraine. (2013, September 9). On approval of the Procedure for the use of assisted reproductive technologies in Ukraine (Order No. 787). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>
- Moutos, C. P., Lahham, R., & Phelps, J. Y. (2019). Cryostorage failures: A medicolegal review. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 36(6), 1041–1048. <https://doi.org/10.1007/s10815-019-01478-x>
- Parrillo v. Italy, App. No. 46470/11 (European Court of Human Rights, 2015).
- Public contract for the storage of biological material. (2022). <https://instituteofcelltherapy.com/wp-content/uploads/2022/12/2022.pdf>
- R v. Kelly, [1999] 2 WLR 384 (EWCA Crim).
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council (General Data Protection Regulation). (2016). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>
- Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 4 on judicial practice in cases of compensation for moral (non-pecuniary) damage. (1995). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>
- Rinehart, L. A. (2021). Storage, transport, and disposition of gametes and embryos: Legal issues and practical considerations. *Fertility and Sterility*, 115(2), 274–281. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2020.11.025>
- Shyshko, I. M. (2025). The legal status of the human embryo and its influence on the legal regulation of biomedical research on human embryos. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 87(4), 364–370. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.57>
- Simon, J., et al. (2007). A legal framework for biobanking: The German experience. *European Journal of Human Genetics*, 15(5), 528–532. <https://doi.org/10.1038/sj.ejhg.5201810>
- Strech, D., et al. (2016). A template for broad consent in biobank research: Results and explanation of an evidence and consensus-based development process. *European Journal of Medical Genetics*, 59(6–7), 295–309. <https://doi.org/10.1016/j.ejmg.2016.04.002>
- Supreme Court of Alabama. (2024). *LePage v. Center for Reproductive Medicine, P.C.*, No. SC-2022-0515. <https://law.justia.com/cases/alabama/supreme-court/2024/sc-2022-0579.html>
- Texas Supreme Court declines opportunity to hear personhood case. (n.d.). JD Supra. <https://www.jdsupra.com/legalnews/texas-supreme-court-declines-8227520>
- The legal limbo of lost embryos. (2019). Petrie-Flom Center, Harvard Law School. <https://petrieflom.law.harvard.edu/2019/07/08/the-legal-limbo-of-lost-embryos>
- VO v. France, App. No. 53924/00 (European Court of Human Rights, 2004).
- Yearworth v. North Bristol NHS Trust, [2009] EWCA Civ 37; [2010] QB 1.

Anton Donets

PhD in Law, assistant professor,

assistant of the department of civil law

Yaroslav Mudryi National Law University,

Kharkiv, Ukraine

Donets, Anton. The Impact of the Legal Nature of Human Biological Material on Compensation Mechanisms in Case of Its Loss by a Biobank

Abstract

The relevance of this study arises from the expanding use of biobanking and cryopreservation technologies for storing human biomaterials, including cells, tissues, and embryos. These practices generate complex civil law relationships between individuals, medical institutions, and biobanks and raise significant questions concerning the legal regime of human biomaterials and the legal consequences of their loss. The issue is particularly important because such materials may possess not only medical and reproductive value but also considerable personal significance for the individuals involved. The purpose of this article is to analyse how the legal nature of human biomaterials affects the determination of compensation when such materials are lost by a biobank and to identify the specific features of civil liability in these legal relationships. The methodological framework combines formal legal analysis, comparative legal method, and systemic structural analysis. These approaches are supplemented by an examination of judicial practice and doctrinal discussions concerning the legal status of human biomaterials and the mechanisms used to compensate damage. The article identifies the specific characteristics of legal relations arising from the storage of human biomaterials in biobanks and examines common violations occurring in cryopreservation practices. It also analyses doctrinal and judicial approaches to determining the legal status of embryos and other biological materials. The research demonstrates that the legal nature of human biomaterials directly influences the classification of harm and the choice of compensation mechanisms. The study concludes that traditional models of pecuniary damages may be insufficient where unique biological samples are lost. In such cases, broader compensatory mechanisms should be considered, including the possible adaptation of the loss of chance doctrine. This article presents the results of a comprehensive study on the preservation of human biomaterials, preliminary findings of which have been published in the author's other works.

Keywords: *storage contract, civil liability, compensation for loss of human biomaterials, biomedical technologies, loss of chance, human embryos, cryopreservation, biobank.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 10.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026

Наталія Коробцова,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9997-1485>,
e-mail: kornv@ukr.net

УДК 347.122

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-72-87>

КОМПЕНСАЦІЯ В МЕДИЦИНІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація

Актуальність обраної для дослідження теми полягає в тому, що на сьогодні відсутнє чітке розуміння терміна «компенсація» в праві. Навіть у межах однієї правової галузі відсутній єдиний підхід до нього. Так, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), використовуючи цей термін до окремих правовідносин, включає в нього різний зміст. Доволі часто це відбувається шляхом отождолення «компенсації» з «відшкодуванням», «відновленням порушеного положення особи», певним «розрахунком» та окремим «заходом відповідальності» тощо. Такий підхід можна спостерігати і у сфері надання медичних послуг. Відсутність загального бачення «компенсації» породжує багато доктринальних проблем. Проаналізовані в дослідженні справи свідчать про те, що немає єдності погляду на компенсацію і в національній та міжнародній судовій практиці. Метою цієї статті є дослідження окремих питань компенсації у сфері медичних правовідносин крізь дію загального компенсаційного механізму цивільного права. Автор здійснив погляд на компенсацію крізь призму «справедливості», розуміючи його як механізм для її відновлення, здатний забезпечити «баланс інтересів» учасників медичних правовідносин. Саме таке значення мала компенсація («compensatio») в часи Стародавнього Риму, і саме такий зміст, на думку автора, повинен бути покладений в основу її єдиного загального сучасного розуміння. Це дозволяє дійти висновку, що у сфері медичних послуг не будь-яке порушене право підлягає компенсації, а тільки те, що здатне до відновлення. Розглянуто й проаналізовано основні проблеми, які виникають в національній та судовій практиці при вирішенні питань компенсації заподіяної шкоди. Окрему увагу зосереджено на дослідженні законодавства зарубіжних країн при визначенні критеріїв та принципів оцінки немайнових втрат особи. З урахуванням соціально-економічних та юридичних чинників проаналізовано існуючі методики розрахунку сум відшкодування за окремі медичні правопорушення.

Ключові слова: *немайнові втрати, дефекти медичної послуги, моральна шкода, права пацієнта, права виконавця медичних послуг.*

Вступ

Постановка проблеми. Особливість правовідносин у сфері надання медичних послуг полягає в тому, що всі вони виникають з приводу благ, незамінних та безцінних для кожної особи, порушення або втрата яких завдає особі шкоди, страждань, переважна частина з яких мають немайновий характер. Враховуючи специфіку більшості цих втрат та погляд на компенсацію, сформований ще римськими юристами, ставити питання про можливість їх відновлення шляхом компенсації недоцільно і неможливо. Отже, застосування терміна «компенсація» по відношенню до немайнових втрат або моральної шкоди призводить до появи юридичного оксюморона, оскільки зазначені втрати в принципі не можуть бути компенсовані особі, якщо в якості її кінцевої мети розглядати відновлення положення (стану) потерпілого, який існував до порушення. Сплата грошей заподіювачем шкоди свідчить про намагання особи «залагодити конфлікт» шляхом надання певного іншого «майнового або грошового задоволення». Завдяки грошам полегшується як матеріальний, так і психічний стан особи та певним чином досягається мета покарання заподіювача.

Актуальність проблеми. Дослідження питань компенсації за окремі правопорушення у сфері медицини відбувається за відсутності загального підходу до можливості ліквідації заподіяних особі (пацієнту, надавачу послуг) немайнових втрат, їх критеріїв, принципів та розмірів у доктрині та судовій практиці. Окрім цього, кожна правова система на сьогодні виробила свій більш-менш усталений підхід до формування компенсаційного механізму у сфері медицини. При цьому розмір компенсації за одні й ті самі немайнові втрати залежно від країни різняться і залежить від її економічного та соціального розвитку, що впливає на саме формування уяви про «справедливий» розмір компенсації в кожному суспільстві.

Стан опрацювання проблеми. Першим серед дослідників проблему немайнових негативних наслідків проаналізував Б. Лапицький в роботі «Винагорода за немайнову шкоду» (1920 р.), в якій зазначив, що гроші в цьому випадку не виконують функції еквівалента душевних страждань, а є лише задоволенням, що їх полегшує¹. Загальним питанням компенсації присвячено праці С. Приступи. На особливостях реалізації механізму компенсації у сфері моральної шкоди зосереджена увага таких науковців – суддів Верховного Суду, як В. Крат, Д. Луспенник, Р. Лідовець. Сутність моральної шкоди, критерії та розміри її відшкодування досліджувалися М. Бризіцьким. Зазначені праці в цілому були присвячені розгляду загальних питань компенсації немайнових втрат, не враховуючи специфіки окремих правовідносин, а отже, існує потреба в дослідженні особливостей компенсації у сфері медичних правовідносин.

Метою статті є дослідження окремих питань компенсації у сфері медичних правовідносин крізь дію загального компенсаційного механізму цивільного права.

Завдання дослідження полягає в аналізі сучасних підходів до компенсації окремих видів втрат при наданні медичних послуг, вироблених національною, зарубіжною судовою практикою та практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), визначенні чинників, які впливають на їх формування, та виявленні проблем правового регулювання і судової практики в означеній сфері правовідносин.

¹ Див.: Давидова Н. О. Особисті немайнові права : навч. посіб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. С. 133.

Методи дослідження. Під час написання даної наукової статті було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Можна виокремити наступні методи дослідження.

Метод індукції було використано для формування уявлення про особливості дії компенсаційного механізму у сфері медичних правовідносин шляхом аналізу судових рішень, прецедентів, правових норм як національного, так і зарубіжного законодавства. За допомогою методу логічного аналізу здійснено тлумачення нормативно-правових актів, національної судової практики та практики ЄСПЛ з метою усунення прогалин у правовому регулюванні критеріїв та розмірів немайнової шкоди. Діалектичний метод використано для дослідження медичних правовідносин як динамічних ризикових відносин, що перебувають у постійному розвитку, видозмінюються під впливом певних чинників. Системно-структурний метод дозволив розглянути правовідносини у сфері медицини **не ізольовано, а як елемент загальної системи права, так само як і дію компенсаційного механізму в означеній сфері** крізь компенсаційно-відновлювальну функцію цивільного права. Історико-правовий метод проявляється у порівнянні сучасного розуміння терміна «компенсація» зі змістом терміна «compensatio» в часи Стародавнього Риму. Порівняльно-правовий метод застосовано для аналізу моральної шкоди, немайнових втрат, підходів до їх відшкодування і компенсації в національних нормативних актах та судовій практиці в зіставленні з правовими та судовими системами окремих європейських країн.

Результати дослідження

Термін «компенсація» є багатозначним за змістом та різноманітним за сферами застосування. Знаходить він своє відображення і в медицині, окремих її галузях та має як медичне значення, так і правове. Останнє зводиться до розуміння в якості відповідальності за ті небажані наслідки, які виникли в ході реалізації медичних правовідносин і негативно відбилися на правах та інтересах замовників і виконавців.

Компенсація та відшкодування в медицині: точки перетину

Міжнародні та національні нормативні акти, які регулюють відносини у сфері надання медичних послуг, не мають єдиного загального підходу до терміна «компенсація». Зміст їх, як правило, зводиться до ототожнення компенсації з відшкодуванням. Однак такий підхід суттєво звужує її зміст.

Розуміння компенсації повинно відбуватися крізь призму «справедливості» та розглядатися в якості механізму для її відновлення, здатного забезпечити «баланс інтересів» учасників певних відносин. Саме таке значення мала компенсація «compensatio» в часи Стародавнього Риму, і саме такий зміст повинен бути покладений в основу її сучасного розуміння.

Компенсація займає особливе місце в механізмі захисту прав та інтересів осіб, має комплексний характер та не може зводитися до жодного способу, передбаченого положеннями ЦК України, а в певних випадках її мета може досягатися лише шляхом поєднання окремих способів захисту, передбачених положеннями ст. 16 ЦК України. Якщо в результаті вчинення дій (сплати грошей, передачі речей тощо) вдалося повністю відновити права та інтереси особи, а у випадках заподіяння шко-

ди – положення особи, яке існувало до порушення, можна вести мову про *компенсацію*². Однак не завжди можливо шляхом грошового відшкодування задовольнити немайнові втрати особи та повернути її у стан до порушення. Прикладом цього є втрати, які виникають при наданні медичних послуг. Саме здатність / нездатність благ до відновлення, які є об'єктом медичних правовідносин, дозволяє розмежувати «компенсацію» та «відшкодування» у випадках порушень у сфері медицини.

Особливість компенсації за окремі правопорушення у сфері медицини

Реалізація механізму компенсації залежить від сфери його застосування. Сфера медичних послуг сама по собі є доволі уразливою та чутливою до будь-яких порушень, оскільки торкається незамінних та безцінних благ для кожної особи. Досягнення результату послуг не завжди залежить від можливостей суб'єктів і навіть при належному виконанні послуги бажаний результат може не настати. Окрім цього, укладаючи договір, сторони переслідують різні цілі: виконавець – надати послугу належної якості, відповідно до стандартів, клінічних протоколів, а пацієнт – позбавитися хвороби або больового синдрому. Не досягнувши цього, пацієнт залишається «не задоволений» результатом, а отже, і самою послугою. Все це свідчить про те, що питання компенсації у сфері медичних правовідносин постають доволі часто, стосуються прав як пацієнта, так і виконавця і не мають однозначного загального вирішення.

Питома вага «медичних» справ, у яких вирішуються питання компенсації, стосуються надання дефектної медичної послуги. До дефектів медичної послуги, які призводять до настання відповідальності, належать медичні помилки та злочини. Вони можуть виникати на різних стадіях процесу надання послуги і залежати від різних причин – як від некомпетентності лікаря, відсутності практичного досвіду, так і від недосконалості або недостатності медичного обладнання, медикаментів, тобто не залежати від людського фактора. Причини появи помилок можуть мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер, а отже, відповіді потребує наступне питання: чи в усіх випадках за наявності помилок для виконавця буде наставати відповідальність? Національна та зарубіжна судова практика вирішує це питання залежно від дотримання виконавцем вимог актів, стандартів, протоколів, правил надання послуг. Так, Верховний Суд у справі № 643/4417/16-ц від 28.08.2019 року не побачив підстав для задоволення вимог щодо відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди, оскільки не було доведено факт порушення медичними працівниками жодного нормативно-правового акту в означеній сфері відносин³. У тих випадках, коли помилки виникають з об'єктивних причин, при цьому безпосередньої вини лікаря немає, негативні наслідки відповідальності можуть наставати для інших осіб (як приклад, медичного закладу).

² Див.: Коробцова Н. В. Компенсація в медичних правовідносинах. *Трактат про компенсацію в праві*: монографія / І. В. Спасибо-Фатеева; Г. В. Анісімова, С; О. Глотов, та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ECUS, 2026. С. 225.

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 серпня 2019 р. у справі № 643/4417/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83925606> (дата звернення: 15.01.2026).

Дефект медичної послуги, який є наслідком умисних дій, недбалого ставлення до виконання професійних обов'язків, що спричинив тяжкі наслідки для здоров'я пацієнта або став причиною смерті, кваліфікується як медичний злочин, за вчинення якого передбачена кримінальна відповідальність (ст. 140 КК України)⁴. Так, у Постанові Трьої судової палати ККС ВС від 18.12.2024 р. у справі № 712/5139/20 Суд визнав доведеним факт завдання матеріальної та моральної шкоди лікуючим лікарем, тобто лікарем-партнером на пологах⁵. У даній справі саме *обізнаність* виконавця послуг про відсутність необхідного обладнання та його бездіяльність дозволили кваліфікувати даний дефект як медичний злочин⁶. Відповідальність за скоєння злочину може розподілятися між закладом охорони здоров'я та працівником, діями (бездіяльністю) якого безпосередньо заподіяна шкода. Так, якщо мова йде про компенсацію витрат на лікування, здійснювати її буде безпосередньо заповідювач (лікар, інший медичний працівник) відповідно до положень ст. 1206 ЦК України; всі інші витрати відшкодовуються або компенсуються медичним закладом за правилами ст. 1172 ЦК України⁷.

Дефектна медична послуга завдає шкоди життю і здоров'ю пацієнта та має прояв у реальних збитках (сумах, сплачених за лікування, витрачених грошах на ліки й медичні препарати тощо), додаткових витратах (коштах на реабілітацію, відновлення здоров'я, протезування, догляд) та моральної шкоди. В усіх випадках завдання особі реальних збитків, їх відшкодування призводить до повної компенсації особі заподіяних негативних наслідків, а отже, компенсаційна функція приватного права повністю «спрацьовує» і досягається її кінцева мета – відновлення порушених прав. Основна мета, яка повинна бути досягнута при компенсації, – захист позитивного права шляхом його відновлення. При цьому кредитор (пацієнт) виявляється в тому положенні, в якому знаходився б у випадку належного виконання договору про надання медичних послуг. Цей підхід максимально виправдовує очікування пацієнта від укладеного договору та свідчить про те, що він отримує не менше, ніж потрібно для відновлення його майнової сфери, однак і не більше того, що необхідно для захисту його позитивного права, задля уникнення ситуації щодо безпідставного збагачення. В цьому і має прояв компенсаційна природа відшкодування матеріальної шкоди як міри відповідальності⁸. Однак вести мову про те, що завдяки сплаті

⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.01.2026).

⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Трьої судової палати Касаційного кримінального суду від 18 грудня 2024 р. у справі № 712/5139/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123949288> (дата звернення: 15.01.2026).

⁶ Див.: Коробцова Н. В. Компенсація в медичних правовідносинах. *Трактат про компенсацію в праві*: монографія / І. В. Спасибо-Фатеева; Г. В. Анісімова, С; О. Готов, та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ECUS, 2026. С. 230.

⁷ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.01.2026).

⁸ Див.: Коробцова Н. В. Компенсація в медичних правовідносинах. *Трактат про компенсацію в праві*: монографія / І. В. Спасибо-Фатеева, Г. В. Анісімова, С; О. Готов, та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ECUS, 2026. С. 239.

грошей відновлюється стан фізичного та психічного здоров'я пацієнта, неможливо, оскільки неякісна (дефектна) послуга залишає негативний «відбиток» на немайнових благах особи, тому мета компенсації – відновлення в таких випадках є неможливою. При цьому Верховний Суд займає іншу позицію. Так, у Постанові Другої судової палати КЦС ВС від 11.12.2024 р. у справі № 369/3056/21, Суд зазначає, що «компенсація в приватному праві – це певні дії задля справедливого «урівноваження» майнової чи немайнової втрати (внаслідок, наприклад, завдання шкоди чи припинення повністю або частково певного суб'єктивного права) шляхом сплати особі грошей як загального еквівалента всіх цінностей, або передання їй будь-якого майна такого роду, якості та вартості, що дадуть змогу «залагодити» понесену втрату»⁹.

У національній та міжнародній судовій практиці все частіше можна зустріти вигоди про компенсацію шкоди у зв'язку з розголошенням конфіденційної інформації, отриманої при наданні медичних послуг. Відомості про особу як медичного, так і особистого характеру мають чутливий характер, є особистим благом, порушення якого неможливо відновити ані натуральним, ані грошовим способом, а наслідки від порушення часто мають більш емоційне забарвлення, ніж порушення майнових прав. У судовій практиці окремо зосереджено увагу на збереженні в таємниці інформації про особисте, сімейне та приватне життя пацієнта. ЄСПЛ в Рішенні по справі «Z проти Фінляндії» (заява № 22009/93 (1997)) зазначає про необхідність надійного захисту її для отримання пацієнтами належного лікування, «оскільки розголошення таких відомостей може суттєво вплинути на приватне та сімейне життя особи, на її соціальний статус і зайнятість, наражаючи таку особу на ризик стати вигнанцем у суспільстві» (§ 95, § 96 Рішення)¹⁰.

Інформація, що потребує збереження в таємниці, поділяється на інформацію «про пацієнта», що становить об'єкт лікарської таємниці, та інформацію «для пацієнта» (ст. 40 та ст. 39 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»)¹¹. Про необхідність даного поділу зазначено в Рішенні Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) (справа №18/203-97 від 30 жовтня 1997 року)¹².

⁹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 грудня 2024 р. у справі № 369/3056/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123949158> (дата звернення: 01.02.2025).

¹⁰ Z проти Фінляндії [1997], № 22009/93, 25.01.1997. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-145423%26filename%3DCASE%2520OF%2520Z%2520v.%2520FINLAND%2520-%2520%255BUkrainian%2520translation%255D%2520by%2520the%2520All-Ukrainian%2520Public%2520Organization%2520%25E2%2580%259CFoundation%2520of%2520Medical%2520Law%2520and%2520Bioethics%2520of%2520Ukraine%25E2%2580%259D.pdf%26logEvent%3DFalse&ved=2ahUKEwjaolHAKaelAxUnJxAlIHYRML3YQFnoECBMQAQ&usq=AOvVaw1kE7fzXcARYsWR2qWWikCC> (дата звернення: 15.01.2026).

¹¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 №2801-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2801-12> (дата звернення: 15.01.2026).

¹² Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа

Верховний Суд зосереджує окрему увагу на правомірності та можливості розголошення конфіденційної інформації «про пацієнта» лише у виключних випадках¹³, що є одним із обов'язків надавача послуг, виконання якого проявляється в його пасивній поведінці. (Тобто у нерозголошені конфіденційної інформації «про пацієнта» при відсутності виключних випадків). Отже, порушення обов'язку щодо бездіяльності кваліфікується як протиправне втручання в особисте життя. Даного висновку дійшов Верховний Суд і у Постанові від 20.06.2018 р. у справі № 460/1849/15, коли визнав незаконним розголос лікарської таємниці щодо стану здоров'я пацієнтки¹⁴.

Вирішення питання ліквідації негативних наслідків наданої медичної послуги (шляхом компенсації або відшкодування) залежить від правової оцінки дій медичного персоналу та від природи самої шкоди. Іншими словами, чи є шкода передбачуваною, випадковою, чи такою, що виходить за межі передбачуваної¹⁵. Інформована добровільна згода пацієнта є доказом того, що він погодився на завдання йому передбачуваної (допустимої) шкоди, наслідки якої йому повідомлені та яка, як правило, обумовлюється самою медичною процедурою. Такі наслідки пацієнту не компенсуються та не відшкодовуються. Не відшкодовуються так само й наслідки випадкової шкоди, коли «лікарем зроблено все можливе, але шкода все одно настала». Відшкодування буде здійснюватися виконавцем тільки тієї шкоди, що виходить за межі допустимої та випадкової, і лише якщо вона є наслідком його протиправних дій та не пов'язана з нетиповою реакцією організму пацієнта на втручання або специфічним проявом хвороби¹⁶.

Компенсації підлягають і збитки, що виникають у виконавців медичних послуг. Передусім, ідеться про майнові втрати цих суб'єктів, які підлягають відновленню шляхом компенсації. Однак у триваючих правовідносинах відновлення навіть майнової сфери виконавців послуг може ускладнюватися¹⁷.

При вирішенні питання саме «справедливої» компенсації особі заподіяних збитків (шкоди), заслуговує на увагу справа *Comingersoll SA v. Portugal (2000)*¹⁸, яка

ва К. Г. Устименка). Справа №18/203-97 від 30 жовтня 1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-97#Text> (дата звернення: 15.01.2026).

¹³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 червня 2022 р. у справі № 205/9115/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110286> (дата звернення: 15.01.2026).

¹⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 червня 2018 р. у справі № 460/1849/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75099468> (дата звернення: 15.01.2026).

¹⁵ Див.: Коробцова Н. В. Відповідальність у правовідносинах з надання медичних послуг. *Вчення про цивільно-правову відповідальність* : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв, та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 238.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Рішення Ленінського районного суду м. Харкова від 20 листопада 2023 р. у справі № 642/3316/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/115365773/> (дата звернення: 15.01.2026).

¹⁸ *Comingersoll SA v. Portugal* [2000], no. 35382/97, 06.04.2000. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58562%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58562%22]}) (дата звернення: 15.01.2026).

для ЄСПЛ стала показовою при з'ясуванні можливості грошового відшкодування саме порушених *немайнових прав* юридичної особи. Компанія-Заявник скаржилася на тривалість цивільного судочинства, а отже, порушення статті 6 § 1 Конвенції, вимагаючи компенсації реальних збитків та немайнових втрат. Можливість компенсації саме немайнових втрат пояснювалася «універсальною природою» розумного часу розгляду справи як порушеного права та відсутністю підстав для розрізнення між фізичними та юридичними особами, яким воно належить. На думку Заявника, саме це дозволить забезпечити рівний захист як фізичних, так і юридичних осіб. Суд у своєму Рішенні зазначив, що не існує загального виключення компенсації, яка присуджується за нематеріальну шкоду, заявлену юридичними особами. Враховуючи практику держав-членів Ради Європи, Суд дійшов висновку, що не можна виключати можливість того, що юридичній особі *може бути* присуджена компенсація за нематеріальну шкоду. У даній справі, на думку Суду, компанія довгий час перебувала у «стані невизначеності», що викликало для її директора та акціонерів значні незручності й тривалу невизначеність у веденні повсякденних справ, що виправдовує присудження компенсації¹⁹. Окремий наголос на необхідність та доцільність компенсації немайнових втрат у цій справі зроблено в Окремій думці Судді Розакіса, до якої доєдналися деякі інші судді²⁰. Тривалість провадження, на думку Судді Розакіса, негативно вплинула на репутацію компанії та спричинила невизначеність у плануванні рішень і порушенні її безперервної роботи та управління. При цьому Суддя не розділяє підхід Суду щодо можливості відшкодування компанії «занепокоєння та незручностей», яких зазнали члени управлінської команди, вважаючи за необхідне просто прийняти «без будь-яких застережень той факт, що компанія може зазнати нематеріальної шкоди не через тривогу або невизначеність, яку відчувають люди, а тому що юридична особа, працюючи в суспільстві, має такі атрибути, як її власна репутація, які можуть бути порушені діями або бездіяльністю держави»²¹. Ця справа є показовою щодо необхідності дотримання принципів справедливості та рівності як у питаннях відповідальності фізичних та юридичних осіб, так і в питаннях захисту. Даний підхід підтримується і судовою практикою окремих країн (Рішення Федерального Верховного Суду Швейцарії 2012 р. по справі X contre Y. SA)²².

Найрозповсюдженішими проявами немайнових втрат виконавців медичних послуг є втрата «доброго імені» та «репутаційні збитки». В сукупності вони здатні завдати суттєвої шкоди діловим зв'язкам особи, призвести до втрати довіри до виконавця серед пацієнтів, вплинути як на можливість залучення нових пацієнтів, так

¹⁹ Там само.

²⁰ Concurring Opinion of Judge Rozakis on the Case of Comingersoll SA v. Portugal [2000], no. 35382/97, 06.04.2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58562%22%5D%7D> (дата звернення: 15.01.2026).

²¹ Там само

²² X contre Y. SA. BGE 138/2012 III 337. URL: https://www.servat.unibe.ch/tools/DfrInfo?Command=BGerGet&FileName=c3138337_20120411_4A_741-2011.html&Format=DfrPr (дата звернення: 15.01.2026).

і на «утримання» існуючих, що врешті-решт вплине на можливість її подальшого існування на ринку медичних послуг.

ЄСПЛ розглядає ділову репутацію, ділові зв'язки юридичної особи, напрацьовану клієнтуру в якості складової її майна, яке підлягає захисту на підставі Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини. Складовими ділової репутації є професійна репутація, репутація в певному середовищі (медичному середовищі), службова репутація тощо, негативний вплив на які відбивається як на самій діяльності юридичної особи, так і на психологічних переживаннях її керівництва, тобто фізичних осіб. І хоча практика ЄСПЛ доволі часто розглядає немайнові втрати керівництва компанії в якості складової немайнових втрат самої компанії, існують справи, в яких Суд приймає протилежне рішення (*справа Immobiliare Saffi v. Italy (1999)*)²³.

ЄСПЛ, вирішуючи питання щодо доцільності компенсації немайнових втрат юридичній особі, в кожній конкретній справі виходить не лише із наявних втрат, а й досліджує саму можливість появи певних негативних наслідків у майбутньому. Це можуть бути втрачені можливості для виконавця медичних послуг, втрата частини ринку відповідних послуг, призупинення або припинення діяльності самого закладу або його філій та представництв, скорочення штату працівників, зменшення прибутковості, фінансові витрати на відновлення репутації.

Розглядаючи наявність самої можливості завдати немайнових втрат юридичній особі і подальшої їх компенсації, ЄСПЛ дійшов висновку, з яким варто погодитися, – не можна виключати можливість того, що юридичній особі (комерційній або некомерційній) може бути завдана як майнова, так і немайнова шкода, яка повинна бути компенсована шляхом сплати грошової суми, питання її компенсації залежить від обставин певної справи, а сама можливість компенсації повинна гарантувати юридичним особам дотримання та захист їх прав²⁴.

Розрахунок компенсації за правопорушення в медицині

Компенсація особі реальних збитків, що виникли в результаті надання медичної послуги, відбувається шляхом їх відшкодування в повному обсязі, завдяки чому особа відновлюється у стані до порушення. Однак в усіх випадках заподіяння особі моральної шкоди завжди постає питання: як правильно вирахувати суму «грошового сурогату», щоб отримати «співрозмірне відшкодування в грошовій формі моральної шкоди», а отже, досягти мети компенсації. Хоча сама по собі фраза «компенсація моральної шкоди», на наш погляд, є певним юридичним оксюмороном, оскільки немайнові втрати в принципі не можуть бути компенсовані особі, а сплата грошей заподіювачем свідчить не про відновлення стану потерпілого, а про надання певного «майнового задоволення», «відчуття справедливості та деякого

²³ *Immobiliare Saffi v. Italy* [1999], no. 22774/93, 28.07.1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58292%22%7D> (дата звернення: 15.01.2026).

²⁴ Див.: Коробцова Н. В. Відповідальність у правовідносинах з надання медичних послуг. *Вчення про цивільно-правову відповідальність* : монографія / І. В. Спасибо-Фатеева, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 252–253.

додаткового комфорту, що допоможе збалансувати пережиті негаразди»²⁵ і дозволяє залагодити ситуацію перед потерпілим, певним чином виконуючи функцію покарання заподіявача. Акцентує на цьому увагу і ЄСПЛ, зазначаючи, що будь-яка компенсація спрямована на здійснення відшкодування жертві та відновлення її становища до порушення (*restitutio in integrum*), однак, якщо характер заподіяної шкоди унеможливує повне повернення до відповідного стану, особа може отримати лише справедливу сатисфакцію у вигляді грошової суми (справа *Konig v. Germany*)²⁶. При цьому цілком зрозуміло, що грошова виплата не здатна в реальному сенсі компенсувати особі біль, страждання, пов'язані з ушкодженням її здоров'я, втратою близької людини, зміною способу життя. Сума, яка сплачується особі за немайнові втрати в якості так званої «компенсації», становить результат складного процесу розрахунків, аналізу судової практики з аналогічних справ тощо, оскільки значне відхилення від ustalених розмірів без переконливих аргументів загрожує рівності, прозорості та справедливості правосуддя²⁷. Позиція ЄСПЛ щодо розрахунку розміру немайнових втрат є неоднозначною. Суд, з одного боку, наголошує на тому, що розмір відповідної суми у країнах-членах Конвенції не повинен суттєво відрізнятися від розміру, призначеного самим ЄСПЛ по аналогічних справах, отже, повинні існувати переконливі аргументи для призначення нижчої компенсації або непризначення її взагалі (справа *Sukachov v. Ukraine (2020, §159)*)²⁸. При цьому ЄСПЛ вважає, що національній владі надається широка свобода при визначенні розміру відшкодування, оцінка якого проводиться з урахуванням певної правової системи і традицій держави, з урахуванням рівня життя, що приводить до можливості призначити суму в меншому розмірі, ніж встановлена ЄСПЛ у подібних справах (справа *Shmelev and others v. Russia (2020), § 91*)²⁹. Такий підхід до призначення сум за понесені моральні страждання в черговий раз доводить, що визначити чіткі грошові суми, однакові для всіх при порушеннях особистих прав, просто неможливо, як і неможливо досягти кінцевої мети компенсації – відновлення порушеного права³⁰.

ЄСПЛ, розглядаючи справи щодо надання дефектної медичної послуги, вказує на існування ще однієї проблеми – відсутності належного обґрунтування судами розміру призначеної моральної шкоди. Так, у справі *G.B. and R.B. v. the Republic of*

²⁵ Див.: Бризіцький М. Моральна шкода: критерії і розміри відшкодування: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 5.

²⁶ *Konig v. Germany* [1980], no. 6232/73, 10.03.1980. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:\[%22001-57511%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-57511%22]}) (дата звернення: 15.01.2026).

²⁷ Там само.

²⁸ *Sukachov v. Ukraine* [2020], no. 14057/17, 30.01.2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-200448%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-200448%22]}) (дата звернення: 15.01.2026).

²⁹ *Shmelev and others v. Russia* [2020], no. 41743/17, 17.03.2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-202347%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-202347%22]}) (дата звернення: 15.01.2026).

³⁰ Див.: Коробцова Н. В. Відповідальність у правовідносинах з надання медичних послуг. *Вчення про цивільно-правову відповідальність*: монографія / І. В. Спасибо-Фатеева, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ЕКУС, 2025. С. 241.

Moldova (2012)³¹ Суд дійшов висновку про необґрунтований розмір присудженої компенсації моральної шкоди національними судами і визнав її замалою.

Розглядаючи подібні справи, ЄСПЛ наголошує на необхідності дотримання «приблизно однакового» розміру сум компенсацій за моральні страждання у схожих справах в межах однієї країни. В Рішенні по справі *Scripnic v. the Republic of Moldova* (2021)³² Суд акцентує увагу на присудженні національними судами значно меншої суми компенсації за смерть дитини внаслідок медичної халатності порівняно з тими, що сплачуються по аналогічних справах.

У Постанові ОП КЦС ВС від 05.12.2022 р. у справі № 214/7462/20 Судом звернуто увагу на мету компенсації та особливість визначення її розміру за немайнові втрати: «Грошові кошти як загальний еквівалент усіх цінностей в економічному розумінні «трансформують» шкоду в загальнодоступне вираження, а розмір відшкодування «обчислює» шкоду. Розмір визначеної компенсації повинен, хоча б наближено, бути мірою моральної шкоди та відновлення стану потерпілого. При визначенні компенсації моральної шкоди складність полягає у неможливості її обчислення за допомогою будь-якої грошової шкали чи прирівняння до іншого майнового еквіваленту. Тому грошова сума компенсації моральної шкоди є лише ймовірною, і при її визначенні враховуються характер правопорушення, глибина фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, інші обставини, які мають істотне значення, вимоги розумності і справедливості»³³.

Законодавство та судова практика кожної країни розробили свої власні критерії оцінки немайнових втрат, перелік видів (проявів) втрат, які підлягають відшкодуванню або компенсації. Так, в англійському праві за наявності обтяжуючих обставин особі відшкодовуються понад компенсаційні ще й некомпенсаційні відшкодування, що мають штрафний характер³⁴. На відміну від англійської системи права, французька не визнає штрафний характер компенсації, дотримуючись принципу виключно «повного відшкодування», а не «покарання»³⁵. Надати особі компенсацію та сатисфакцію за понесені страждання заради «справедливої компенсації» є основним принципом німецького законодавства при визначенні розміру немайнових втрат³⁶. Як європейська, так і національна судова практика «справедливу компенса-

³¹ G.B. and R.B. v. the Republic of Moldova [2012], no. 16761/09, 18.12.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-115395%22%5D%7D> (дата звернення: 15.01.2026).

³² Scripnic v. the Republic of Moldova [2021], no. 63789/13, 13.04.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-209079%22%5D%7D> (дата звернення: 15.01.2026).

³³ Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 05.12.2022 р. у справі № 214/7462/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108238968> (дата звернення: 15.01.2026).

³⁴ Див.: Бризіцький М. Моральна шкода: критерії і розміри відшкодування: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 48.

³⁵ Там само. С. 59.

³⁶ Там само. С. 53.

цію» розуміють в отриманні відшкодування в необхідному обсязі для залагодження страждань та недопущення отримання надмірного стягнення. Так, у Постанові ВП ВС від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц Суд зазначив, що розмір відшкодування «має бути не більшим, ніж достатньо для розумного задоволення потреб потерпілої особи, і не повинен приводити до її безпідставного збагачення»³⁷.

Специфіка об'єкта медичних правовідносин, який зазнає впливу негативних наслідків неякісної послуги, свідчить про складність формування загального критерію визначення розміру моральної шкоди, однією зі складових якого є оцінка фізичного болю та страждань.

Правовими системами сформовано власні методології оцінки негативних наслідків, що призвели до існування двох підходів: суб'єктивного, який залежить від індивідуального сприйняття болю потерпілою особою, та об'єктивного, що побудований виключно на дотриманні загальноприйнятих стандартів щодо серйозності порушення³⁸. В країнах, де при здійсненні оцінки шкоди існує суб'єктивний підхід, на розмір відшкодування впливає тривалість фізичних (психічних) страждань особи, їх сприйняття та розуміння. Отже, якщо тривалість страждань пацієнта незначна, сума відшкодування за цим критерієм буде невеликою, на відміну від ситуацій, при яких тривалість страждань напряду залежить від зменшення тривалості життя в результаті заподіяної шкоди та розуміння цієї обставини пацієнтом.

У випадках погіршення якості життя пацієнта, які виникли як наслідок неякісного медичного обслуговування (витрати за втрачений «комфорт» [loss of amenity]), сплата відшкодування є певною спробою компенсувати особі той спосіб життя, який у неї був до порушення. Безумовним доказом цих втрат є отримані в ході неналежного лікування фізичні вади (втрата кінцівок, зору, слуху тощо). На відміну від такого наслідку, як «фізичний біль та страждання», цей вид шкоди у більшості правопорядків вираховується об'єктивно, на підставі тарифів, «базових» критеріїв тощо. Однак на суму, яку пацієнт отримує за погіршення якості життя, впливатимуть безліч факторів, які в певних випадках призведуть до її збільшення, в інших – до призначення в мінімальному розмірі; це – вік пацієнта, сімейний стан, наявність дітей, тривалість шкоди, професія та можливість її зміни, повна чи часткова втрата задоволення від життя, вид наслідків (фізичні, психічні або їх поєднання) тощо.

Враховуючи можливість встановлення лише приблизного розміру немайнової шкоди, законодавством багатьох країн світу розроблено Рекомендації та Посібники щодо оцінки розміру моральної шкоди, в яких, із залученням медичних експертів, науковців, в ході аналізу окремих випадків шкоди, особливостей її завдання та наслідків, вироблено відповідну шкалу відшкодування.

Зарубіжний досвід свідчить про те, що більшість європейських країн схиляються до встановлення «м'якої стандартизації» розмірів компенсації немайнових втрат, закріплюючи лише приблизні орієнтири, які надають можливість суду зробити від-

³⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177479> (дата звернення: 15.01.2026).

³⁸ Див.: Бризіцький М. Моральна шкода: критерії і розміри відшкодування: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 61.

ступ від них з урахуванням особливостей кожної окремої справи. Розглядається навіть доцільність нормативного впровадження *презумпції моральної шкоди*, завданої неналежним наданням медичних послуг.

Висновки

Підеумовуючи, потрібно зазначити, що сутність механізму компенсації неможливо в повній мірі реалізувати при правопорушеннях у сфері медицини. Обумовлюється це об'єктом даних правовідносин, на особливість якого звертається увага як в теорії, так і в судовій практиці. При цьому відсутність загального підходу до розуміння змісту самого терміна «компенсація» призвела до певної «плутанини» компенсації та відшкодування в національній та міжнародній судовій практиці й зведенні компенсації до відшкодування як одного із судових способів захисту цивільних прав та інтересів. Такий підхід значно звужує зміст компенсації. На наше глибоке переконання, компенсацію слід розуміти як механізм, здатний відновити порушене положення особи, збалансувати інтереси учасників певних відносин крізь призму «справедливості». Однак не всі блага здатні до повного відновлення, а відтак, зазначати про можливість досягнення мети компенсації при їх порушенні просто неможливо. І напевно чи можливо знайти еквівалентно-вартісну заміну таким благам як життя, здоров'я, фізична та психічна недоторканність. Іншими словами, відбувається лише часткове заміщення втрат, а самі втрати в основному їх прояві з об'єкта відшкодування взагалі виключаються і їх відшкодування як такого не відбувається; вони замінюються зовсім іншими благами, які не співпадають ані за об'ємом, ані за призначенням з тими, які втратила постраждала сторона³⁹. Саме такий підхід до розуміння компенсації повинен застосовуватися при порушеннях у сфері надання медичних послуг та можливості ліквідації їх наслідків. Нездатність немайнових втрат особи до відновлення при одночасній неможливості точно вирахувати їх розмір, оскільки негативні зміни відбуваються у свідомості потерпілого й ускладнюють процес їх визначення та оцінки, свідчать про недосяжність «справедливої та розумної компенсації» при правопорушеннях у медицині.

REFERENCES

- Bryzitskyi, M. (2024). *Moral damage: criteria and amount of compensation*. Kyiv: Yurinkom Inter. 136 pp. [in Ukrainian].
- Civil Code of Ukraine (2003, January 16). Law of Ukraine № 435-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Comingersoll S.A. v. Portugal, App. No. 35382/97 (ECHR, 6 April 2000). <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58562%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Constitutional Court of Ukraine (1997, October 30). Decision in the case on the official interpretation of Articles 3, 23, 31, 47, 48 of the Law of Ukraine “On Information”

³⁹ Див.: Приступа С. Н. Понятийная сущность и методологическое значение компенсационной функции гражданского права. *Проблемы законности*. 1996. Вып. 31. С. 81. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a995c03-ab70-4cd6-a746-67f9cc82aeaf/content> (дата звернення: 15.01.2026).

- and Article 12 of the Law of Ukraine “On the Prosecutor’s Office” (case of K. G. Ustymenko) *No. 18/203-97*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-97#Text> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Concurring Opinion of Judge Rozakis on the Case of *Comingersoll SA v. Portugal* [2000], no. 35382/97, 06.04.2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58562%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Criminal Code of Ukraine (2001, April 5). Law of Ukraine № 2341-III. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Davydova, N.O. (2008). *Personal non-property rights*. Kyiv: Vydavnychi Dim “In Yure”. 160 pp. [in Ukrainian].
- Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare (1992, November 19). Law of Ukraine № 2801-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- G.B. and R.B. v. the Republic of Moldova, App. No. 16761/09 (ECHR, 18 December 2012). <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-115395%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Immobiliare Saffi v. Italy*, App. No. 22774/93 (ECHR, 28 July 1999). <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58292%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Konig v. Germany*, App. No. 6232/73 (ECHR, 10 March 1980). <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57511%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Korobtsova, N.V. (2025). *Responsibility in legal relations for the provision of medical services*. In I.V. Spasybo-Fatieieva, (Ed.), *The doctrine of civil liability* (pp. 768–803). Kharkiv: EKUS. [in Ukrainian].
- Korobtsova, N.V. (2026). *Compensation in medical legal relations*. In I.V. Spasybo-Fatieieva, (Ed.), *Treatise on compensation in law* (pp. 223 – 255). Kharkiv: EKUS. [in Ukrainian].
- Leninsky District Court of Kharkiv, (2023, November 20). Decision in case *No. 642/3316/23*. <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/115365773/> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Prystupa S. N. (1996). Conceptual essence and methodological significance of the compensatory function of civil law. *Problemy zakonnosti*, 31, 75 – 84. <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a995c03-ab70-4cd6-a746-67f9cc82aeaf/content> (accessed on January 15, 2026) [in Russian].
- Scripnic v. the Republic of Moldova*, App. No. 63789/13 (ECHR, 13 April 2021). <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-209079%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Shmelev and others v. Russia*, App. No. 41743/17 (ECHR, 17 March 2020). <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-202347%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].
- Sukachov v. Ukraine*, App. No. 14057/17 (ECHR, 30 January 2020). <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-200448%22%5D%7D> (accessed on January 15, 2026) [in English].

- Supreme Court, Civil Cassation Court, First Judicial Chamber. (2018, June 20). Decision in case *No. 460/1849/15*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75099468> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Supreme Court, Civil Cassation Court, First Judicial Chamber. (2019, August 28). Decision in case *No. 643/4417/16-c*. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83925606> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Supreme Court, Civil Cassation Court, First Judicial Chamber. (2022, June 29). Decision in case *No. 205/9115/19*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110286> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Supreme Court, Civil Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2024, December 11). Decision in case *No. 369/3056/21*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123949158> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Supreme Court, Civil Cassation Court, United Chamber. (2022, December 5). Decision in case *No. 214/7462/20*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108238968> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Supreme Court, Grand Chamber. (2020, December. 15). Decision in case *No. 752/17832/14-c*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177479> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- Supreme Court, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, December 18). Decision in case *No. 712/5139/20*. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123949288> (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].
- X contre Y. SA. BGE 138 III 337. App. No. 4A_741/2011 (11 April 2012). 49. Excerpt from the decision of the first civil law court. https://www.servat.unibe.ch/tools/DfrInfo?Command=BGerGet&FileName=c3138337_20120411_4A_741-2011.html&Format=DfrPr (accessed on January 15, 2026) [in French].
- Z v. Finland, App. No. 22009/93 (ECHR, 25 January 1997). https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-145423%26filename%3DCASE%2520OF%2520Z%2520v.%2520FINLAND%2520-%2520%255BUkrainian%2520translation%2520D%2520by%2520the%2520All-Ukrainian%2520Public%2520Organization%2520%25E2%2580%259CFoundation%2520of%2520Medical%2520Law%2520and%2520Bioethics%2520of%2520Ukraine%25E2%2580%259D.pdf%26logEvent%3DFalse&ved=2ahUKEwjaoIHAKaeLAXUnJxAIHYRML3YQFn_oECBMQAQ&usq=AOvVaw1kE7fzXcARYsWR2qWWikCC (accessed on January 15, 2026) [in Ukrainian].

Nataliia Korobtsova

PhD in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Civil Law

Yaroslav Mudryi National Law University

Korobtsova, Nataliia. Compensation in medicine: national and foreign experience

Abstract

The relevance of the topic chosen for the study lies in the fact that today there is no clear understanding of the term “compensation” in law. Even within the framework of one legal branch, there is no unified approach to it. Thus, the Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Civil Code of Ukraine), using this term for individual legal relations, includes in it a different meaning. Quite often this happens by identifying “compensation” with “reimbursement”, “restoration of the violated position of a person”, a certain “settlement” and a separate “measure of liability”, etc. Such an approach can also be observed in the field of medical services. The lack of a common vision of “compensation” gives rise to many doctrinal problems. The cases analyzed in the study indicate that there is no unity of view on compensation in both national and international judicial practice. The purpose of this article is to study individual issues of compensation in the field of medical legal relations, wherever the general compensation mechanism of civil law operates. The author looked at compensation everywhere through the prism of “justice”, understanding it as a mechanism for its restoration, capable of ensuring a “balance of interests” of participants in medical legal relations. This is exactly the meaning of compensation (“compensatio”) in the times of Ancient Rome and it is this content, in the author’s opinion, that should be the basis of its single general modern understanding. This allows us to conclude that in the field of medical services, not every violated right is subject to compensation, but only that which is capable of restoration. The main problems that arise in national and judicial practice when resolving issues of compensation for harm caused are considered and analyzed. Special attention is focused on the study of the legislation of foreign countries in determining the criteria and principles for assessing non-property losses of a person. Taking into account socio-economic and legal factors, the existing methods of calculating compensation amounts for individual medical offenses are analyzed.

Keywords: *non-property losses, defects in medical services, moral damage, patient rights, rights of the provider of medical services.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 05.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026

Юрій Заїка,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Відділу приватного права і процесу,
Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національна академія
правових наук України,
Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1946-3171>
e-mail: u.a.zaika@gmail.com

УДК 347.254

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-88-110>

КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ВІД СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ДО ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Анотація

Стаття присвячена з'ясуванню правової природи та специфіки інституту компенсації в умовах оновлення житлового законодавства України. Автором обґрунтовано роль компенсації як інструменту захисту житлових прав та класифіковано її форми за підставами виникнення: а) забезпечення блага (кошти на придбання житла); б) покриття видатків при реалізації права (вимушена оренда); в) відшкодування за припинення права на житло чи його частку; г) відновлення майна, знищеного внаслідок військових дій. Доведено, що компенсація постає еквівалентом втрачених благ, а її метою є соціалізація житлового права через заміщення відсутності житла іншими матеріальними благами.

Особливу увагу приділено формам компенсації, які в умовах воєнного стану та відбудови реалізуються не лише грошовими виплатами, а й у натуральній формі: наданням житлових сертифікатів, виконанням будівельних робіт чи проектуванням. Констатовано, що категорія «справедлива компенсація» є абстрактною, оскільки її зміст залежить від економічного стану держави та індивідуального сприйняття блага особою. У роботі виявлено критичні недоліки існуючих механізмів компенсації житлових благ. Зокрема, обґрунтовано, що компенсація за оренду житла військовослужбовцями не відповідає ринковим реаліям через прив'язку до заниженого прожиткового мінімуму. Запропоновано впровадження регіональних коефіцієнтів та перегляд методології визначення базових соціальних стандартів. Також доведено необхідність удосконалення черговості виплат членам сімей захисників України, оскільки чинний порядок не повною мірою узгоджується з принципами сімейного та спадкового права. Зроблено висновок, що компенсація має трансформуватися у комплексний та соціально справедливий механізм відновлення майнового стану особи.

Ключові слова: *право на житло, житлові правовідносини, соціальні гарантії, компенсаційні механізми, цивільно-правовий захист, грошова компенсація, соціальна справедливість.*

Вступ

Право на житло є фундаментальним соціально-економічним правом людини, яке закріплене в міжнародних актах та Конституції України, що покладає на державу обов'язок забезпечити належний рівень життя громадян відповідно до світових стандартів. Для вступу в ЄС Україна має привести своє законодавство у відповідність до Хартії основних прав ЄС та Європейської соціальної хартії. Ключовим етапом початку цього процесу став Закон України «Про основні засади житлової політики» (2026 р.), який фактично заклав підґрунтя для переходу до сучасної європейської моделі правового регулювання житлових відносин.

Метою статті є з'ясування правової природи та специфіки інституту компенсації в умовах оновлення житлового законодавства України.

Для досягнення мети сформульовано такі *завдання*: визначити теоретико-правові засади основи житлових правовідносин; обґрунтувати роль компенсації як інструменту захисту житлових прав; класифікувати форми компенсації за порушення або обмеження таких прав.

Методи дослідження. Для вивчення обраної теми використано комплекс наукових підходів: діалектичний — для аналізу еволюції компенсаційних механізмів (від державної допомоги до інструменту захисту житлових прав); догматичний — для з'ясування змісту поняття «компенсація» та уточнення його правової сутності; системно-структурний — для класифікації видів компенсацій за їх правовою природою; формально-юридичний — для обґрунтування пропозицій щодо внесення змін до чинних нормативно-правових актів.

Аналіз останніх публікацій та досліджень, ступінь розробленості проблеми

Складність обраної проблематики зумовлена її міжгалузевим і міжінституційним характером. Наукові розвідки у цій сфері доцільно розподілити за двома ключовими напрямками. Перший охоплює фундаментальні засади цивільного права щодо природи компенсації (І. А. Безклубий, Р. А. Майданик, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова)¹, де визначальне місце посідає колективна монографія «Трактат про компенсацію» (2026) за загальною редакцією І. В. Спасибо-Фатєєвої². Це видання об'єднало представників провідних цивілістичних шкіл і суддівського корпусу, представивши системний погляд на інститут компенсації. Другий напрям досліджень зосереджений на механізмах реалізації конституційного права на житло та відповідних компенсаційних виплатах (О. Є. Аврамова, М. К. Галянтич, О. О. Кармаза, Є. О. Мічурін, В. В. Кочин)³.

¹ Відповідальність у приватному праві : монографія / І. Безклубий, Н. Кузнєцова, Р. Майданик та ін. ; за заг ред. І. Безклубого. К. : Грамота 2014. 416 с.; Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. К.: Алерта, 2016. 226 с.; Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Т. IV : Від ідеї до реалізації : монографія. Одеса : Фенікс, 2021. 632 с.

² Трактат про компенсацію в праві : *монографія* / І. В. Спасибо-Фатєєва, Г. В. Анісімова, С. О. Глотов та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ECUS, 2026. 544 с.

³ Аврамова О. Є. Візія житлового права: людина та держава : *монографія*. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. 198 с. ; **Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах : монографія**, за заг. ред.

З огляду на потребу в оновленні законодавства, особливого значення набувають сучасні розвідки щодо стану та основних напрямків розвитку житлового законодавства⁴. Водночас ухвалення Закону «Про основні засади житлової політики» (2026)⁵, який визначає пріоритетами забезпечення громадян доступним житлом, подолання бездомності, прозорість оренди та впровадження механізмів компенсації за зруйноване майно, зумовлює необхідність перегляду фундаментальних концепцій житлового права та вдосконалення його теоретичної бази.

Результати дослідження

Житлові правовідносини

Для забезпечення належного рівня життя держава має створити умови для задоволення базових потреб людини — у харчуванні, воді, одязі, житлі, безпеці та соціальному захисті. Наявність житла є однією з визначальних умов нормальної життєдіяльності фізичної особи, що підтверджується міжнародно-правовими актами. Так, у ст. 25 Загальної декларації прав людини (1948) проголошено, що: кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї⁶.

Аналогічне положення міститься у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966), відповідно до якої держави-учасниці визнають право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, а також на неухильне поліпшення умов життя⁷.

М. К. Галянтича. К. : Юрінком Інтер, 2023. 298 с. ; **Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні**: матеріальний та процесуальний аспекти: *монографія*. Миронівка : Миронів. друкарня, 2013. 400 с. ; Реалізація прав людини в житловій сфері: концепція нормативно-правового забезпечення : *монографія*. За заг. ред. В. В. Кочина. К.: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. 260 с.

⁴ Кочин В. В. Суспільний та правовий порядок: тенденції регулювання приватних відносин у житловій сфері // *Приватне право і підприємництво*. 2024. Вип. 24. Ч. 1. С. 192–199. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.26>; Мічурін Є. О. Житлове право України: виклики сьогодення та реалії воєнного часу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». Випуск 39, 2025. С. 235–240. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-24>; Teremetskiy, V., Avramova, O., Maikut, K., Tserkovna, O., & Kramar, R. (2024). Current situation and transformation ways of housing policy in Ukraine. *Social & Legal Studios*, 7(1), 164–173. <https://doi.org/10.32518/sals1.2024.164>.

⁵ Про основні засади житлової політики. Закон України від 13 січня 2026 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20#Text> (дата звернення: 15.02.2026).

⁶ Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 15.03.2026).

⁷ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Ратифікований Україною 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 15.03.2026)

КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:

Житлові правовідносини є формою реалізації конституційного права на житло, спрямованою на задоволення природних потреб людини. Потреба людини у житлі є абсолютною, оскільки не має жодної альтернативи⁸.

В. П. Маслов вважав, що житлові відносини складаються у процесі задоволення громадянином своїх житлових потреб⁹. Аналіз житлового законодавства дає підстави стверджувати, що, оскільки воно регулює як майнові, так і немайнові відносини, поняття «житлові відносини» охоплює різні за змістом суспільні відносини, об'єднані спільним об'єктом правового регулювання — житлом.

Під житлом у цьому контексті слід розуміти не лише житло як матеріальний об'єкт, тобто приміщення, включене у встановленому порядку до складу житлового фонду і призначене для проживання, а й порядок його отримання, придбання, експлуатації, обслуговування та ремонту. Житлові відносини не обмежуються лише єдиним об'єктом — житлом. Ознаки житлових відносин можуть мати будь-які суспільні відносини, дотичні до цього об'єкта, зокрема ті, що за своїм основним змістом виступають як інвестиційні, деліктні чи компенсаційні.

У результаті правового регулювання нормами житлового права певні суспільні відносини набувають юридичної форми та перетворюються на житлові правовідносини. За своєю правовою природою житлові правовідносини є неоднорідними. Це зумовлено тим, що житлові права фізичних осіб становлять складову предмета правового регулювання багатьох галузей права. Це відносини, які виникають у зв'язку:

- із забезпеченням громадян житловими приміщеннями;
- із користуванням житловим приміщенням;
- користуванням службовим жилим приміщенням, гуртожитками, іншим спеціалізованим житлом;
- із управлінням, експлуатацією, забезпеченням схоронності, ремонтом житлових приміщень;
- із приватизацією жилих приміщень;
- із житлово-комунальним обслуговуванням;
- відповідальністю за порушення житлового законодавства.

Тож «житлові правовідносини» — це родове поняття, яке охоплює різні види відносин, що виникають із приводу житла, зокрема, відносини щодо володіння, користування та розпорядження житловими приміщеннями, надання житлових приміщень, управління та експлуатації житлового фонду тощо.

Також житловими відносинами охоплюються і механізми здійснення права на житло, його охорона і захист, включаючи відшкодування збитків, упущеної вигоди та отримання компенсаційних виплат.

⁸ Див.: Заїка Ю. О., Скрипник В. Л. Право на житло і пряма дія норм Конституції. Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку : монографія / за заг. ред. В. Л. Скрипника ; МОН України, Кременчуг. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Харків : Право, 2023. С. 129. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669985255>

⁹ Див.: Маслов В. Ф. Защита жилищных прав граждан. Х.: Изд-во Харьк. ун та, 1970. 208 с. С. 3.

Особливість компенсаційних виплат у житлових правовідносинах

Метою сучасної державної житлової політики забезпечення житлом має стати встановлення належних умов відновлення житлового фонду, формування компенсації, позови щодо реституції та компенсації¹⁰.

Використання компенсаційного механізму у житлових правовідносинах є важливим засобом захисту законних прав громадян. Особливості процедури виплат зумовлюються природою блага, відсутність якого компенсується, а також підставами та межами таких виплат. Неправильне визначення розміру компенсації може призвести до дискредитації самого механізму: заниження суми зменшує ефективність захисту, тоді як завищення створює ризики зловживань і порушує принцип справедливості. Виважений, економічно обгрунтований підхід до розрахунку компенсацій сприяє формуванню ефективної й справедливої системи відшкодувань у житловій сфері.

У ст. 35 Закону України «Про основні засади житлової політики» законодавець розглядає компенсацію як спосіб захисту права на житло осіб, житло яких належало їм на праві власності та було пошкоджено або знищено (зруйновано) внаслідок збройної агресії, терористичних актів, бойових дій, диверсій, внутрішніх або міжнародних конфліктів, надзвичайних ситуацій, і, відповідно, мають право на поновлення порушених майнових прав шляхом відновлення житла в рамках реалізації відповідних програм або надання компенсації.

Проте виплата компенсації не обмежується наведеними випадками.

Компенсаційні виплати у житлових правовідносинах мають особливе призначення: вони покликані замінити відсутнє майнове або немайнове благо певною грошовою чи натурально-грошовою сумою і, як виняток, виконанням певних робіт, що надасть змогу особі подолати наслідки неможливості користування житлом чи його корисними властивостями.

За попереднього ладу основною формою забезпечення житлових потреб громадян було надання житла у користування. Проте соціально-економічні зміни, що відбулися в нашій країні, спричинили появу нових форм реалізації права на житло за допомогою надання грошових коштів, призначених для придбання громадянами житлових приміщень у власність шляхом купівлі-продажу, укладанням договорів іпотеки, договорів оренди.

У соціальній, правовій державі право на житло не зводиться до обов'язку публічних органів безпосередньо надавати житло кожному громадянину. Його зміст полягає у формуванні державою правопорядку (зокрема, системи нормативно-правових актів), який має сприяти існуванню достатнього життєвого рівня (гідних умов життя людини) відповідно до наявних соціально-економічних умов розвитку суспільства¹¹.

¹⁰ Механізм цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин в умовах євроінтеграції: монографія / за ред. М. К. Галянтича, Ю. О. Заїки. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. С. 268–269.

¹¹ Кочин В. В. Моделі правового регулювання у житловій сфері. Реалізація прав людини в житловій сфері: концепція нормативно-правового забезпечення: монографія / за заг. ред. В. В. Кочина. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. С. 17.

КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:

Можливість виплати грошової компенсації як способу захисту цих прав засвідчує універсальність такого механізму у відновленні як майнових, так і немайнових прав у житловій сфері.

У цьому контексті *грошова компенсація* окремим категоріям громадян, яка є формою заміни зобов'язання держави щодо надання житла в натурі, становить дієвий механізм реалізації державних соціальних зобов'язань у житловій сфері.

Житлове право як комплексна галузь поєднує норми конституційного, цивільного, адміністративного, фінансового, земельного права, а також права соціального забезпечення.

Специфіка правового регулювання житлових відносин зумовлює і характер компенсаційних виплат у цій сфері, що можуть здійснюватися:

- а) для забезпечення задекларованого блага (наприклад, кошти на придбання житла);
- б) як повне чи часткове покриття видатків, понесених особою у зв'язку з реалізацією права на отримання блага (у разі вимушеної оренди);
- в) за припинення (добровільне чи примусове) суб'єктивного права на житло або його частку (зокрема, у разі вилучення земельної ділянки чи будинку для суспільних чи державних потреб або припинення права власності на частку у спільному майні);
- г) у зв'язку з пошкодженням, втратою або знищенням майна внаслідок стихійного лиха чи військових дій.

Особливістю компенсації у житлових правовідносинах є те, що вона може надаватися не лише у традиційній формі — шляхом грошових виплат, а й у певних випадках у формі виконання робіт, пов'язаних з будівництвом, розроблення проектною документації, проведення її експертизи чи придбання будівельної продукції для виконання відповідних робіт.

Компенсації військовослужбовцям за житло

Серед чинників мотивації до проходження військової служби, поряд із грошовим забезпеченням, забезпечення військовослужбовця житлом є одним із ключових факторів, що сприяють вибору військової кар'єри.

Стаття 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»¹² містить гарантії реалізації житлових прав військовослужбовцями, зокрема щодо забезпечення військовослужбовців жилими приміщеннями або за їх бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення.

У 2004 р. Уряд затвердив Порядок кредитування будівництва та придбання житла для військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань¹³, в якому передбачено, що військовослужбовці мають право на одержання кредитів для будівництва або придбання житла на строк до 20 років з погашенням за рахунок

¹² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 15.03.2026)

¹³ Порядок кредитування будівництва та придбання житла для військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28.01.2004 № 88. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/4357141> (дата звернення: 15.03.2026).

коштів, передбачених у державному бюджеті військовим формуванням для будівництва або придбання житла, з урахуванням вислуги років: для тих, хто прослужив понад 15 років, — 50 %, понад 20 років – 75 %, понад 25 років — 100 % кредиту. Одним із елементів такого механізму є Реєстр компенсації кредитів — щомісячний розрахунок обґрунтування суми коштів, що підлягає компенсації. Нормативний розмір площі житла, що застосовується для розрахунку компенсації кредиту для будівництва або придбання житла для військовослужбовця і членів його сім'ї, відомості про яких занесені до особової справи військовослужбовця, визначається виходячи з установлених законодавством норм загальної та житлової площі.

Зазначимо, що при визначенні розміру компенсації при придбанні житла (від 25 до 100 %) необхідно брати до уваги й Індекс доступності житла (Housing Affordability Index), тобто економічний показник, який відображає здатність типової сім'ї дозволити собі придбати житло за ринковою ціною. Так, скажімо, у Данії цей індекс становить 4,7 річних доходів, у Польщі — 7,9¹⁴.

З метою забезпечення військовослужбовців постійним житлом держава здійснює комплекс організаційно-правових та соціально-економічних заходів. Необхідність таких дій зумовлена специфікою проходження військової служби, яка, як правило, не має сталого територіального закріплення. Тож військовослужбовці мають бути наділені можливістю отримання або придбання житла в обраному регіоні, а також реалізації свого права на житло за рахунок держави шляхом надання відповідної грошової компенсації.

Компенсація військовослужбовцям за оренду житла

Особливість компенсаційних виплат військовослужбовцям (на придбання й оренду житла) полягає не лише в тому, що законодавець у такий спосіб задовольняє потреби військовослужбовців і членів їхньої сім'ї в житлі, а й в намаганні нівелювати або мінімізувати соціальні ризики цієї категорії громадян.

У ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» зазначено, що для військовослужбовців офіцерського складу у разі відсутності службового жилого приміщення військова частина зобов'язана орендувати житло для забезпечення ним військовослужбовців та членів їх сімей або за їх бажанням виплачувати *грошову компенсацію* за піднайм (найм) жилого приміщення.

Найвний у вітчизняному праві інститут службового житла не має зарубіжних аналогів і виник як спосіб задоволення житлових потреб осіб, які працюють в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах чи установах або при проходженні служби саме на час виконання трудових (службових) обов'язків.

Зазначимо, що поняття «службове жиле приміщення» є штучним правовим утворенням. Це свого роду умовна назва житла, яке надається визначеній у суспільстві категорії осіб залежно від їх трудової діяльності¹⁵.

Виплати військовим за оренду житла були передбачені розпорядженням Уряду від 14.03.1995 р. «Про грошову компенсацію військовослужбовцям за піднаймом (на-

¹⁴ EUROSTAT. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat> (дата звернення: 15.03.2026).

¹⁵ *Житлове право: навч. посіб. / за ред. В. С. Гопанчука, Ю. О. Зайки. Київ: Істина, 2003. С. 126.*

КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:

йом) житла»¹⁶, де розмір компенсації встановлювався у м. Києві — два прожиткові мінімуми для працездатних осіб, в обласних центрах — півтора розміри, в інших населених пунктах — один розмір прожиткового мінімуму.

Порядок виплати компенсації за оренду житла було змінено урядовою постановою від 26.06.2013 р., що розширила коло осіб, які набувають права на виплату грошової компенсації за піднайом ними житлових приміщень. Зокрема, окрім військовослужбовців ЗСУ, це право надано й Національній гвардії, Службі безпеки, розвідувальним органам, Державній прикордонній службі та деяким іншим особам¹⁷.

За наведеною постановою «військовослужбовцям грошова компенсація виплачується щомісяця (у поточному місяці за попередній) у розмірі, який не перевищує: у м. Києві — двох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня календарного року; у містах Сімферополі, Севастополі та обласних центрах — півтора розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня календарного року; в інших населених пунктах — одного розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня календарного року.

При цьому військовослужбовцям за наявності в них трьох і більше членів сім'ї зазначені розміри грошової компенсації збільшуються в 1,5 раза.

Виплата грошової компенсації військовослужбовцям здійснюється у межах відповідних бюджетних призначень, передбачених відповідними силовими структурами (п. 1 Порядку¹⁸).

Метою призначення такої грошової компенсації у площині задоволення житлових потреб військовослужбовців і членів їх сімей є спроба держави перекласти свій обов'язок з реалізації цієї категорією осіб належного їм задекларованого блага — житла, на самих осіб, яким це благо повинно належати, і нівелювання негативних наслідків, пов'язаних із цим, шляхом грошової виплати.

¹⁶ Про грошову компенсацію військовослужбовцям за піднайом (найом) житла: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.1995 № 175. Постанова втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 450 від 26.06.2013) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2013-%D0%BF/ed20170512#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

¹⁷ Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, розвідувальних органів, Державної прикордонної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони та військовослужбовцям, відрядженим до Міністерства освіти і науки, Державного космічного агентства, за піднайом (найом) ними житлових приміщень: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 № 450. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

¹⁸ Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, розвідувальних органів, Державної прикордонної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони та військовослужбовцям, відрядженим до Міністерства освіти і науки, Державного космічного агентства, за піднайом (найом) ними житлових приміщень: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 № 450. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

Проте, оскільки з 01.01.2026 р. прожитковий мінімум для працездатних осіб становить 3328 грн на місяць, то грошова компенсація сім'ї військовослужбовця за оренду квартири, скажімо, в Одесі, Львові чи в Харкові дорівнює 4 992 грн, що, звичайно, недостатньо, адже лише частково може покрити фактичні витрати на оренду житла. Розмір такої компенсації повинен створювати реальні умови для задоволення потреби у житлі, тому має відповідати дійсним витратам. Проблема, що заважає обгрунтованому і своєчасному перегляду розміру прожиткового мінімуму та його відповідності фактичним мінімальним витратам на проживання, — це прив'язка виплат окремим посадовцям до розміру мінімального прожиткового мінімуму, що стає штучною перешкодою для його збільшення. Водночас розмір прожиткового рівня повинен визначатися по регіонах України і окремо в м. Києві¹⁹.

Визначений розмір компенсації за житло практично не враховує склад сім'ї, у надзвичайно не вигідному становищі опиняються сім'ї багатодітних військовослужбовців, що нівелює спроби держави замінити надання житла грошовою компенсацією.

Компенсація військовослужбовцям за кредити, забезпечені предметом іпотеки

Відповідно до п. 7-1 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», військовослужбовці у разі укладення першого контракту мають право на компенсацію 50 відсотків першого внеску за кредитом, забезпеченим предметом іпотеки відповідно до Умов забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України, та додатково 100 тисяч гривень після першого року військової служби, та ще 100 тисяч гривень — після другого.

Компенсація надається військовослужбовцю лише один раз протягом усього часу проходження ним військової служби.

Порядок та умови надання військовослужбовцям такої компенсації визначаються Кабінетом Міністрів України²⁰.

Незважаючи на те, що ст. 12 Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» була доповнена ще 11.04.2024 р. пунктом 7-1, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» нині виплати такої компенсації не проводяться, оскільки порядок їх отримання урядом ще не визначено.

¹⁹ Див.: Заїка Ю. О. Прожитковий мінімум як показник соціального захисту громадян. Актуальні проблеми приватного та публічного права : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю від дня народж. чл.-кор. НАПрН України, акад. Міжнар. кадр. акад., засл. діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. Процевського О. І. Ломжа – Харків, 29 берез. 2024 р. / наук. ред.: А. Енглер-Якуб'як, О. Коваленко, П. Якуб'як ; Ломжа : Міжнар. акад. прикл. наук у Ломжі, Республіка Польща ; Харків : Харків. нац. педагог. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Україна. Харків, 2024. С. 238–241.

²⁰ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011_12#Text (дата звернення: 15.03.2026).

Компенсації родинам загиблих військовослужбовців

Проте навіть за наявності запропонованих механізмів не всі особи серед захисників України та членів їх сімей можуть ними скористатися через обмеженість фінансової спроможності таких осіб для часткової сплати вартості будівництва (придбання) доступного житла або виплати іпотечного житлового кредиту навіть за наявності грошових компенсацій, через недостатній обсяг фінансування державних програм забезпечення доступним житлом²¹. Ці проблеми постають для сім'ї військовослужбовця і в разі його загибелі або смерті.

У березні 2023 р. Урядом прийнято спеціальну постанову, яка встановлює порядок забезпечення житлом деяких категорій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їхніх сімей²², та затверджено Порядок виплати грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення деяким категоріям осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членам їх сімей²³.

Право на отримання грошової компенсації мають особи зі статусом члена сім'ї ветерана війни, які перебувають на квартирному обліку, **за вісьмома категоріями у порядку черговості**: дружина (чоловік) та неповнолітні діти, які проживають разом із батьками; діти, які проживали окремо; повнолітні діти без власних сімей; батьки; повнолітні діти з інвалідністю з дитинства; повнолітні сироти; дружина (чоловік), позбавлені батьківських прав або такі, які не позбавлені батьківських прав, але проживають окремо від дітей; утриманці особи, яка загинула і у зв'язку з цим їй виплачується пенсія.

З 01.01.2025 р. виплата грошової компенсації здійснюється за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на реалізацію публічного інвестиційного проєкту з виплати грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення для сімей осіб, визначених пп. 2–5 ч. 1 ст. 10-1 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Згідно з п. 18 Постанови, розмір грошової компенсації розраховується комісією на основі таких нормативів: 13,65 м² житлової площі на кожного члена сім'ї загиб-

²¹ Див.: Галянич М. К., Заїка Ю. О. Житлова політика в умовах післявоєнної відбудови країни та правові гарантії житлових прав громадян. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол.: В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнєцова (співголова), О. М. Бандурка та ін. ; Нац. акад. наук України. Харків : Право, 2023. С. 864–865.

²² Деякі питання забезпечення житлом деяких категорій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їхніх сімей : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2023 № 265. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

²³ Порядок виплати грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення деяким категоріям осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їх сімей : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 № 719 (в ред. від 11.08.2021 р. № 846). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

лої особи або особу з інвалідністю; 35,22 м² загальної площі на сім'ю; додаткові 10 м² житлової площі, якщо в сім'ї є особи або діти з інвалідністю.

Підсумкова сума коригується на коефіцієнт 1,5 від опосередкованої вартості спорудження житла в регіоні, за місцем обліку заявника.

Установлена урядом черговість (вісім категорій осіб, які можуть отримати компенсацію) і умови отримання компенсацій за житло (отримання компенсації особами 2–8 категорій лише за умови відсутності попередньої категорії) суперечить засадам і сімейного, і спадкового права.

Метою призначення компенсаційних виплат у разі загибелі військовослужбовця є покриття тих витрат на вирішення житлових проблем найближчими членами сім'ї і родичами, з якими він «ділив хліб та дах». Діти і батьки загиблого є його найближчими родичами першого ступеня споріднення, проте діти віднесені до першої – третьої категорії осіб, які мають право на компенсацію, а батьки — лише до четвертої.

Специфіка компенсації за пошкоджене або знищене внаслідок збройної агресії житло

На території України значна кількість громадян, маючи право власності на житло, розташоване на окупованих та звільнених територіях, не може ним користуватися, а, виїхавши в інші регіони України, змушена проживати в житлі, що є непридатним для проживання; тож позбавлена можливості реалізувати своє конституційне право на житло. Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації»²⁴ спрямований на відновлення житлових прав за місцем знаходження знищених та пошкоджених житлових об'єктів. Дія Закону щодо виплат компенсації поширюється на квартири, інші житлові приміщення в будівлі, приватні житлові будинки, садові та дачні будинки.

Компенсація надається у вигляді: 1) грошової компенсації шляхом перерахування грошових коштів на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для цих цілей. Порядок відкриття та ведення таких рахунків визначається Національним банком України; 2) об'єкта нерухомого майна шляхом фінансування його будівництва; 3) фінансування виконання будівельних робіт із відновлення пошкодженого спільного майна багатоквартирного будинку.

Особливість компенсації за пошкоджені об'єкти нерухомого майна полягає в тому, що вона надається шляхом:

1) виконання робіт, пов'язаних із будівництвом, на пошкодженому об'єкті нерухомого майна з метою його відновлення (у тому числі розроблення проектної документації на будівництво, проведення її експертизи, виконання будівельних робіт) та/або придбання будівельної продукції для виконання таких робіт;

²⁴ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:

2) надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для виконання робіт, пов'язаних з будівництвом, на пошкодженому об'єкті нерухомого майна з метою його відновлення та/або придбання будівельної продукції для виконання таких робіт;

3) надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації за придбану ним будівельну продукцію та/або виконані ним ремонтні роботи на пошкодженому об'єкті нерухомого майна за власні кошти.

На набуте за допомогою компенсації житло встановлюється спеціальний обмежувальний правовий режим. Отримувач компенсації не має права відчужувати об'єкт житлової нерухомості, земельну ділянку, на якій розташовано такий об'єкт, частку у праві власності на таке майно, придбані (у тому числі проінвестовані /профінансовані) ним з використанням житлового сертифіката, протягом п'яти років.

Одночасно з наданням грошової компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна отримувач компенсації укладає договір про відступлення державі / територіальній громаді права вимоги до РФ щодо відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна, завданих унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України, в обсязі отриманої компенсації.

Компенсації витрат на купівлю житла вимушеним переселенцям

Під час військових дій сотні тисяч українців втратили свої домівки, а відсутність коштів у більшості з них стала головною проблемою при купівлі житла через іпотечне кредитування. Уряд запровадив механізм, який знімає цей бар'єр для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та мешканців прифронтових територій – перший внесок та часткові початкові витрати на пільговий кредит з придбання квартири чи дому компенсує держава.

Від 2025 р. держава вперше почала компенсувати частину витрат на купівлю житла для вимушених переселенців у межах програми доступної іпотеки «Оселя». Постановою Уряду від 13.08.2025 р. затверджено Порядок надання державної допомоги внутрішньо переміщеним особам та особам, що проживають на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або які перемістилися на ці території з територій, тимчасово окупованих Російською Федерацією, за кредитами, забезпеченими предметом іпотеки²⁵.

Зазначений механізм реалізується через ПрАТ «Українська фінансова житлова компанія» («Укрфінжитло»), яке виконує роль центрального оператора державної програми доступного іпотечного кредитування «Оселя». Відповідно до чинних Умов, компанія забезпечує рефінансування банків-партнерів та визначає стандарти видачі пільгових позик. У межах посилення соціального захисту населення, ПрАТ «Укрфінжитло» інтегрує додаткові інструменти субсидування, що дозволяють знизити фінансовий бар'єр для вразливих категорій громадян. Зокрема, для внутріш-

²⁵ Порядок надання державної допомоги внутрішньо переміщеним особам та особам, які проживають на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або які перемістилися на ці території з територій, тимчасово окупованих Російською Федерацією, за кредитами, забезпеченими предметом іпотеки : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 13.08.2025 № 998. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

ньо переміщених осіб та мешканців прифронтових територій компанія забезпечує правове та фінансове підґрунтя для надання державної допомоги, що покриває 70% першого внеску (за умови самостійної сплати позичальником не менше 30% від загального розміру внеску) та 70% щомісячних платежів протягом першого року. Таким чином, «Укрфінжитло» трансформує класичну іпотечну модель у комплексний інструмент соціальної реінтеграції, де державні кошти спрямовуються на пряму підтримку платоспроможності позичальників у критичний період адаптації.

Компенсація як засіб захисту прав власника при примусовому відчуженні об'єктів нерухомості для суспільних потреб

При знесенні будинку в порядку, визначеному ст. 171 ЖК, вирішується питання щодо форми компенсації.

У разі знесення жилих будинків, що є в приватній власності громадян, у зв'язку з вилученням земельних ділянок для державних або громадських потреб зазначеним громадянам, членам їх сімей, а також іншим громадянам, які постійно проживають у цих будинках, надаються за встановленими нормами квартири в будинках державного або громадського житлового фонду. Знесення жилого будинку не допускається до забезпечення власника будинку та членів його сім'ї іншим помешканням.

Крім того, власникам жилих будинків на їх вибір або сплачується вартість будинків, будівель та пристроїв, що зносяться, або надається право використати матеріали від розбирання цих будинків, будівель та пристроїв за своїм розсудом.

У разі знесення будинку у зв'язку з вилученням земельної ділянки для державних чи громадських потреб вимога компенсації за будинок, що підлягає знесенню, є суб'єктивним правом власника або власників²⁶.

Особливість виплати компенсації в цьому випадку полягає в тому, що законодавець надає власнику будинку право вибору: або отримати компенсацію за знесений будинок, або ж скористатися матеріалами від розбирання будинку.

Власнику сплачують компенсацію за матеріальні втрати, які він поніс, а благо, яким він користувався, залишається у трансформованому вигляді, оскільки йому надаються за встановленими нормами квартири в будинках державного або громадського житлового фонду. Звичайно, що обсяг цього блага може не збігатися, оскільки власник забезпечується житлом за встановленими нормами.

Відповідно до п. 16 Постанови Пленуму «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок» від 04.10.91 р.²⁷ при вирішенні спорів про припинення права власності громадянина на будинок у зв'язку з вилученням земельної ділянки, на якій він знаходиться, суди

²⁶ Див.: Гаяннич М. К. Теоретико-правові засади реалізації прав громадян в умовах ринкових перетворень : монографія. Київ : НДІ прив. права і підприємництва АПН України, 2006. С. 310.

²⁷ Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.10.1991 № 7 (із змінами, внесеними згідно з Постановами Пленуму Верховного Суду України № 13 від 25.12.1992, № 15 від 25.05.1998). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-91#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

повинні мати на увазі, що відповідно до ст. 52 Закону «Про власність»²⁸, ст. 46 ЗК²⁹ і ст. 171 ЖК право вибору виду компенсації належить власнику.

Підстави та порядок виплати компенсації власнику жилих будинків при відчуженні земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності передбачені не лише ст. 171 ЖК, а й статтями 146, 147 ЗК, статтями 350–352 ЦК та Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. (далі — Закон)³⁰.

Згідно зі ст. 8 Закону викупна ціна включає вартість земельної ділянки (її частини), житлового будинку, інших будівель, споруд, багаторічних насаджень, що на ній розміщені, з урахуванням збитків, завданих власнику внаслідок викупу земельної ділянки, у тому числі збитків, що будуть завдані власнику у зв'язку з достроковим припиненням його зобов'язань перед третіми особами, зокрема упущена вигода, у повному обсязі.

При обрахуванні розміру компенсаційних виплат враховується загальна площа будинку, матеріали стін, рік побудови, якість ремонту тощо. Розмір викупної ціни затверджується рішенням органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, що здійснює викуп земельної ділянки, або встановлюється за рішенням суду.

У разі незгоди власника з оцінкою нерухомого майна, проведеною суб'єктом оціночної діяльності, визначеним органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування, він має право залучити *іншого* суб'єкта оціночної діяльності для визначення вартості майна або ініціювати *рецензування* наявного звіту про оцінку.

У разі викупу земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, для суспільних потреб власнику (власникам) цього майна вартість таких об'єктів може бути відшкодована у грошовій формі або може бути надано у власність іншу рівноцінну земельну ділянку чи об'єкти нерухомого майна, вартість яких враховується при визначенні викупної ціни.

За згодою власника йому може бути передано у власність інший об'єкт нерухомого майна більшої вартості (але не більше ніж на 10 відсотків від їх експертної оцінки), що передбачає виплату власником різниці у вартості такого майна, або меншої вартості, що передбачає виплату власнику різниці у вартості такого майна (ч. 2 ст. 14 Закону).

Передумовою для обчислення компенсації є обґрунтованість рішення про вилучення земельної ділянки та житлового будинку для суспільних потреб. Аналіз практики ЄСПЛ свідчить, що Суд загалом поважає позицію національних законодавців щодо визначення поняття «в інтересах суспільства», за винятком випадків,

²⁸ Закон «Про власність» був чинний на момент прийняття постанови.

²⁹ Земельний кодекс України. Закон України від 25.10.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

³⁰ Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.11.2009 № 1559-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

коли таке рішення «очевидно позбавлене розумної підстави». Зокрема, у справі «Волчкова і Миронов проти Росії», яка стосувалася знесення приватних будинків, ЄСПЛ констатував *«відсутність публічного інтересу у втручанні в право власності заявників»*³¹.

Розмір компенсації за знесений будинок визначається в порядку, встановленому Законом «Про оцінку майна, майнових прав і професійну оціночну діяльність»³².

Методичне регулювання оцінки майна здійснюється у відповідних нормативно-правових актах з оцінки майна: положеннях (національних стандартах) оцінки майна, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, методиках та інших нормативно-правових актах, які розробляються з урахуванням вимог положень (національних стандартів) і затверджуються Кабінетом Міністрів України або Фондом державного майна України.

Власнику будинку надається звіт; якщо він не згоден із розміром визначеної компенсації, він може оскаржити її в суді.

У цьому разі виплата компенсації за вилучене житло набуває характеру відшкодування за заподіяння збитків власнику будинку.

Виплата грошової компенсації як спосіб вирішення спорів при поділі майна та припиненні права на частку у спільному житті

Житло, зокрема жилий будинок, садиба, маєток, квартира або дача, є об'єктом цивільних прав і може розглядатися як індивідуально визначена, подільна або неподільна річ. Поділ житла може бути ініційованим зі співвласниками, подружжям чи спадкоємцями.

При поділі житла діє загальне правило, встановлене у ст. 364 ЦК «Виділ частки із майна, що є у спільній частковій власності» та ст. 365 ЦК «Припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших співвласників», які передбачають виплату грошової або іншої матеріальної компенсації одному із співвласників.

Особливість виплати компенсації за частку жилого будинку чи квартири полягає в тому, що така виплата може здійснюватися незалежно від волі співвласника, а іноді й усупереч їй. Так, у ст. 365 ЦК встановлено правила припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших власників, які поширюються і на такі об'єкти цивільних прав, як будинок чи квартира. Законодавець визначає умови, за яких одному зі співвласників у рахунок його натуральної частки сплачується грошова компенсація.

Оскільки виділ частки учасника часткової власності в натурі не завжди можливий через технічну чи економічну недоцільність та інші обставини, законодавець передбачив можливість присудження на користь такої особи грошової компенсації. Умови допустимості виплати коштів замість виділу частки в натурі різні, залежно від наявності чи відсутності згоди цього самого власника. Інакше кажучи, відсут-

³¹ Case of Volchkova and Mironov v. Russia (Applications nos. 45668/05 and 2292/06). Strasbourg. 28 March 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-172314%22%5D%7D> (дата звернення: 15.03.2026).

³² Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 № 2658-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

ність волевиявлення пайового учасника на отримання компенсації замість виділу своєї частки із загального майна, відсутність у нього іншого аналогічного за призначенням майна не є безумовною підставою для відмови у задоволенні відповідних вимог інших власників.

У п. 6 постанови Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок» від 04.10.1991 р. № 7 зазначено, що при вирішенні справ про виділ в натурі часток жилого будинку, що є спільною частковою власністю, судам належить мати на увазі, що, виходячи зі змісту ст. 115 ЦК (1963 р. — Ю. З.), це можливо, якщо кожній із сторін може бути виділено відокремлену частину будинку з самостійним виходом (квартиру). Виділ також може мати місце за наявності технічної можливості переобладнати приміщення в ізольовані квартири. У разі неможливості виділення частки будинку в натурі або встановлення порядку користування ним, власнику, що виділяється, за його згодою присуджується грошова компенсація³³.

В окремих випадках суд може, враховуючи конкретні обставини справи, і за відсутності згоди власника майна, що виділяється, зобов'язати решту учасників спільної власності сплатити йому грошову компенсацію за належну частку з обов'язковим наведенням відповідних мотивів. Зокрема, це може мати місце, якщо частка у спільній власності на будинок є незначною й не може бути виділена в натурі чи за особливими обставинами сумісне користування ним неможливе, а власник будинку в ньому не проживає і забезпечений іншою житловою площею.

Право особи на частку у спільному майні з виплатою відповідної грошової компенсації може бути припинене за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо:

- 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі;
- 2) річ є неподільною;
- 3) спільне володіння і користування майном є неможливим;
- 4) таке припинення не завдаватиме істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї.

Особливість компенсаційних виплат у цьому випадку полягає в тому, що вони здійснюються всупереч волі співвласника житлового будинку чи квартири і мають на меті замінити частку вже наявного блага.

При вирішенні цього питання враховуються як об'єктивні критерії — зокрема, технічна неможливість виділу частки в натурі, що підтверджується експертним висновком з урахуванням містобудівних регламентів, будівельних, екологічних, санітарно-гігієнічних, протипожежних та інших нормативних вимог, так і суб'єктивні критерії — відсутність істотного інтересу співвласника в користуванні спільним майном. Доведення цього є особливо складним у разі його заперечення.

Відповідно, виникають і спори щодо розміру компенсації за частку житла, право власності на яку припиняється.

³³ Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 04.10.91 № 7. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-91#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

Так, ВС залишив без змін попередні судові рішення про припинення права власності на 1/7 частку спірної квартири з виплатою компенсації співвласнику.

Суд зазначив, що судові інстанції дійшли обґрунтованого висновку: оскільки частку відповідача неможливо виділити в натурі, а квартира є неподільною річчю, спільне володіння і користування нею між співвласниками є неможливим. Припинення права відповідача на частку у спільному майні не завдаватиме істотної шкоди її інтересам чи інтересам членів сім'ї, з огляду на внесення позивачами на депозитний рахунок суду вартості цієї частки. Крім того, належна відповідачу квартира має майже вдвічі більшу загальну та житлову площу, що додатково підтверджує відсутність істотної шкоди від припинення права власності на 1/7 частку у спірній квартирі з виплатою грошової компенсації³⁴.

Визнаючи частку відповідача у квартирі незначною (26,57 кв. м, з яких 16,81 кв. м — загальна та 9,78 кв. м — житлова площа), суд урахував наявність у його власності іншого нерухомого майна (однокімнатної квартири). Водночас питання достатності цього житла для відповідача та двох його дітей актуалізує проблему пошуку справедливого балансу інтересів сторін при застосуванні оціночних понять ст. 365 ЦК України і виплаті грошової компенсації.

Використовувані у ст. 365 ЦК терміни, такі як «незначна частка», «істотна шкода інтересам», мають оціночний характер, а тому їх наповнення має здійснюватися з урахуванням правозастосовної практики.

Здійснення, охорона і захист житлових прав залежать від визначеності й змістовності правової норми, відсутності колізії з іншими правовими положеннями, які регулюють подібні правовідносини.

Під час оцінювання «інтересу співвласника», право на частку у спільному майні якого примусово припиняється, доцільно враховувати його вік, стан здоров'я, професійну діяльність, наявність інших членів сім'ї, стан їхнього здоров'я.

Зважаючи на необхідність забезпечення інтересів власників, які мають значні за розміром частки, потрібно гарантувати дотримання законних інтересів осіб, чие право власності на частку житла внаслідок отримання компенсації буде припинено.

Вважаємо за можливе визначити мінімально допустимий розмір частки у житлі, за наявності якої примусове припинення права власності з виплатою компенсації повинне здійснюватися за особливими умовами.

Вимоги про припинення права власності на певну частку квартири чи будинку можуть розглядатися одночасно з вимогою про визнання права власності за умови попереднього внесення позивачем вартості цієї частки на депозитний рахунок суду³⁵.

³⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 31.10.2024 р. у справі № 756/9501/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122849470> (дата звернення: 15.03.2026).

³⁵ Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09 вересня 2024 року у справі № 671/1543/21 (провадження № 61-18278сво23). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570439> (дата звернення: 15.03.2026).

КОМПЕНСАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:

Житло у вигляді будинку чи квартири може перебувати у складі спадщини. Передбачена у ч. 5 ст. 1268 ЦК належність спадщини спадкоємцю з часу її відкриття не є речовим правом на чуже майно, оскільки правосуб'єктність власника майна припинилася із його смертю, а інша особа права власності на це майно не набула³⁶. Якщо частка одного зі спадкоємців незначна, то також виникає питання щодо виплати йому компенсації. Проте за таких обставин правовою підставою виплати є не перебування такої особи у житлових правовідносинах і проведення виплати за благо, якого його позбавляють, а спадкові відносини, оскільки право на це благо у вигляді житла у нього з'явилось лише після відкриття спадщини відповідно до заповіту чи закону.

У тих випадках, коли неможливо здійснити поділ майна на рівні частки в натурі, спадкоємець, який отримав більшу частку в натурі, сплачує іншим спадкоємцям грошову компенсацію³⁷.

Неможливість поділу житлового приміщення в натурі, незначний розмір частки, який належить одному зі спадкоємців, усувається передачею цим спадкоємцем іншим спадкоємцям іншого майна зі складу спадщини чи наданням іншої компенсації, зокрема виплати відповідної грошової суми. При цьому інтереси спадкоємців можуть бути компенсовані будь-яким майном, зокрема й тим, яке не входить до складу спадщини.

При поділі житла спадкоємці отримують компенсацію у вигляді грошової суми або іншої частини спадщини, якщо не вдається домовитися про розподіл самого об'єкта нерухомості. Розмір компенсації розраховується виходячи з їхньої частки у спадщині. Якщо одному зі спадкоємців належить велика частка, він може виплатити іншим грошову компенсацію за свою частку.

Попри те, що об'єктом правовідносин виступає житловий будинок (квартира), за своєю правовою природою ці відносини є не житловими, а спадковими. Сплата грошових коштів (або передавання іншого майна) спадкоємцю за його частку в квартирі, будинку чи іншому житлі не є компенсацією за житло як благо та об'єкт житлових правовідносин, а становить виплату вартості частки майна, що належала спадкоємцю на підставі спадкового правонаступництва.

Висновки

У житловому праві компенсація постає еквівалентом неотриманих або втрачених благ. Її метою є забезпечення особи житлом, створення умов для його придбання або ж заміщення його відсутності іншими матеріальними благами, що свідчить про соціалізацію житлового права. Водночас категорія «справедлива компенсація» є абстрактною та суб'єктивною, оскільки її зміст визначається низкою чинників: політико-економічним становищем держави, суспільним менталітетом та рівнем

³⁶ Див.: Спасибо-Фатєєва І. В., Заїка Ю. О. Поняття та склад спадщини. Нетипові об'єкти : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. С. 104.

³⁷ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : СТРАЙД, 2009. С. 391–392.

добробуту, природою самих благ та їх індивідуальним сприйняттям конкретною особою.

Компенсація в житловому праві є комплексним механізмом, що має чітко виражений цільовий характер і спрямований на забезпечення житлом, покриття витрат на оренду чи відшкодування за втрату майна. Вона може реалізуватися як у фінансовій формі (зокрема шляхом прямих грошових виплат, надання субсидій чи пільгових кредитів), так і в натуральній — через надання житла, сертифікатів, виконання будівельних робіт, проектування чи надання будівельних матеріалів, що є критично важливим в умовах воєнного стану і післявоєнної відбудови країни».

Існуючий механізм обрахування компенсації за оренду житла військовослужбовцями не відповідає ринковим реаліям через використання заниженого показника прожиткового мінімуму та неврахування регіональних відмінностей у вартості оренди. Обґрунтовано доцільність впровадження регіональних коефіцієнтів при розрахунку виплат та необхідність перегляду методології визначення прожиткового мінімуму як базового соціального стандарту.

Чинна черговість виплати грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення членам сімей захисників України потребує удосконалення.

Встановлений порядок не повною мірою узгоджується з принципами сімейного та спадкового права і потребує перегляду задля дотримання засад соціальної справедливості.

REFERENCES:

- Avramova, O. Ye. (2025). *Vision of housing law: man and the state* (Monograph). Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the NAprN of Ukraine [in Ukrainian].
- Bezklubyi, I. (Ed.). (2014). *Responsibility in private law* (Monograph). Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine (June 26, 2013) Resolution of the No. 450. *On the amount and procedure for payment of monetary compensation to servicemen of the Armed Forces, National Guard, Security Service, intelligence agencies, State Border Guard Service, State Service of Special Communications and Information Protection, State Special Transport Service, the State Protection Directorate, and servicemen seconded to the Ministry of Education and Science and the State Space Agency for renting residential premises.* (2013). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2013-%D0%BF#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2004, January 28). Procedure for lending for the construction and purchase of housing for servicemen of the Armed Forces and other military formations. (Resolution No. 88). <https://www.kmu.gov.ua/npas/4357141> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2013, June 26). On the size and procedure for payment of monetary compensation to servicemen of the Armed Forces, National Guard, Security Service, intelligence agencies, State Border Guard Service, State Service for Special Communications and Information Protection, State Special Transport Service, State Security Administration and servicemen seconded to the Ministry of Education

- and Science, State Space Agency, for sub-leasing (leasing) of residential premises by them] (Resolution No. 450). Legislation of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2013-%D0%BF/ed20170512> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016, October 19). The procedure for payment of monetary compensation for housing premises due to certain categories of persons who defended the independence, sovereignty and territorial integrity of Ukraine, as well as their family members (Resolution No. 719; as amended on August 11, 2021, No. 846). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2016-%D0%BF#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). Some issues of housing provision for certain categories of persons who defended the independence, sovereignty and territorial integrity of Ukraine, as well as members of their families (Resolution No. 265). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2023-%D0%BF#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2025, August 13). Procedure for providing state aid to internally displaced persons and persons living in territories where military operations are (were) conducted... for loans secured by mortgage] (Resolution No. 998). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2025-%D0%BF#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Case of Volchkova and Mironov v. Russia (Applications nos. 45668/05 and 2292/06). Strasbourg. 28 March 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001—172314%22%5D%7D>
- EUROSTAT. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat>.
- Haliantych, M. K. (2006). *Theoretical and legal foundations of the realization of citizens' rights in the conditions of market transformations* (Monograph). Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the APN of Ukraine [in Ukrainian].
- Haliantych, M. K. (Ed.). (2023). *Legal principles of reforming the housing legislation of Ukraine in modern conditions: Monograph*. Yurinkom Inter
- Haliantych, M. K., & Zaika, Yu. O. (2023). Housing policy in the conditions of post-war reconstruction of the country and legal guarantees of housing rights of citizens. In V. A. Zhuravel, N. S. Kuznietsova, O. M. Bandurka et al. (Eds.), *Legal science and legislation of Ukraine: European vector of development in the conditions of martial law* (Monograph. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Haliantych, M. K., & Zaika, Yu. O. (Eds.). (2022). *Mechanism of civil law regulation of personal non-property relations in the conditions of European integration: Monograph*. NDR II Pryvatnoho Prava i Pidprijemnytstva im. akad. F. H. Burchaka NAPrN Ukrainy.
- Hopanchuk, V. S., & Zaika, Yu. O. (Eds.). (2003). *Housing law* (Study manual). Kyiv: Istyna [in Ukrainian].
- Karmaza, O. O. (2013). *Concepts of protection and defense of housing rights in Ukraine: material and procedural aspects: Monograph*. Myronivska drukarnia
- Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2021). *Private law as a concept*. Vol. 4: From idea to implementation). Odesa: Phoenix.

- Kochyn, V. V. (2024). In V. V. Kochyn (Ed.) *Realization of human rights in the housing sector: the concept of regulatory and legal support: Monograph* [NDRII Prynatnoho Prava i Pidpriyemnytstva im. akad. F. H. Burchaka NAPrN Ukrainy].
- Kochyn, V. V. (2024). Social and legal order: trends in the regulation of private relations in the housing sector. *Law and Entrepreneurship*, (24, Pt. 1). <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.26>
- Kochyn, V. V. (Ed.). (2024). *Implementation of human rights in the housing sphere: The concept of regulatory and legal support*. Kyiv: Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.
- Land Code of Ukraine. (2001, October, 25). *Law of Ukraine*. No. 2768-III [in Ukrainian].
- Maidannyk, R. A. (2016). *Development of private law of Ukraine: Monograph*. Alerta.
- Maslov, V. F. (1970). Protection of housing rights of citizens. *Izdatelstvo Kharkovskogo universiteta*.
- Michurin, Ye. O. (2025) Housing law of Ukraine: today's challenges and the realities of wartime. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*, (39). <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-24>
- On compensation for damage and destruction of certain categories of real estate objects as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, and the State Register of Property Damaged and Destroyed as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. (23.02.2023). *Law of Ukraine* No. 2923-IX URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- On property valuation, property rights and professional valuation activity in Ukraine (July 12, 2001) *Law of Ukraine* No. 2658-III URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- On social and legal protection of servicemen and members of their families. (December 20, 1991). *Law of Ukraine* No. 2011-XII URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- On the alienation of land plots and other real estate objects located on them, which are in private ownership, for public needs or for reasons of social necessity (2009, November 17). *Law of Ukraine* No. 1559-VI. (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- On the basic principles of housing policy (2026, January 13). *Law of Ukraine* No. 4751- IX URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20#Text> (accessed: 15.03.2026) [in Ukrainian].
- Plenum of the Supreme Court of Ukraine. (1991). Resolution No. 7 of October 4, 1991 *On the practice of application by courts of legislation regulating citizens' private ownership of a residential house* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-91#Text>
- Spasybo-Fatieieva, I. V. (Ed.). (2026). *Treatise on compensation in law*. Kharkiv: ECUS.
- Spasybo-Fatieieva, I. V., & Zaika, Yu. O. (2022). The concept and composition of inheritance. Atypical objects. In I. V. Spasybo-Fatieieva (Ed.), Kharkiv: ECUS.

- Spasybo-Fatyeyeva, I.V. (Ed.). (2009). *Civil Code of Ukraine: a scientific and practical commentary*. (Vol. 12). Kharkiv: Kolisnyk A.A. [in Ukrainian].
- Supreme Court of Ukraine. (2024, October 31). Resolution of the Supreme Court as part of the panel of judges of the Third Judicial Chamber of the Civil Cassation Court in case No. 756/9501/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122849470>
- Supreme Court of Ukraine. (2024, September 9). Resolution of the Joint Chamber of the Civil Cassation Court within the Supreme Court in case No. 671/1543/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570439>
- Teremetskyi, V., Avramova, O., Maikut, K., Tserkovna, O., & Kramar, R. (2024). Current situation and transformation ways of housing policy in Ukraine. *Social & Legal Studios*, 7(1). <https://doi.org/10.32518/sals1.2024.164>.
- UN General Assembly. (1948, December 10). *Universal declaration of human rights* (Resolution 217 A (III)).
- UN General Assembly. (1966, December 16). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (Ratified by Ukraine on October 19, 1973). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
- Zaika, Yu. O. (2024). Subsistence minimum as an indicator of social protection of citizens. Aktualni problemy pryvatnoho ta publichnoho prava: materialy VI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [in Ukrainian].
- Zaika, Yu. O., & Skrypnyk, V. L. (2023). The right to housing and the direct effect of constitutional norms. Ukrainian constitutionalism: history of formation and prospects for development: monograph. In V. L. Skrypnyk (Ed.), Kharkiv: Pravo. doi.org/10.31359/9789669985255 [in Ukrainian].

Yuri Zaika

Doctor of Law, Sciences, Professor

*Chief Researcher of the Academician F. H. Burchak,
Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship,
the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Zaika, Yuri. Compensation Mechanisms in Housing Relations: From Social Guarantees to Civil Law Protection

Abstract

The article is devoted to clarifying the legal nature and specifics of the institute of compensation within the framework of updating Ukraine's housing legislation. The author substantiates the role of compensation as a tool for protecting housing rights and classifies its forms based on the grounds of their occurrence: a) provision of benefits (funds for housing acquisition); b) coverage of expenses incurred during the exercise of the right (forced lease); c) compensation for the termination of the right to housing or a share thereof; d) restoration of property destroyed as a result of military actions. It is proven that compensation serves as an equivalent to lost benefits, and its purpose is the socialization of housing law by substituting the absence of housing with other material goods. Special attention is paid to the forms of compensation which, under martial law and reconstruction, are implemented not only through monetary payments but also in kind: by providing housing certificates, performing

construction works, or design. It is stated that the category of “fair compensation” is abstract, as its content depends on the economic state of the country and an individual’s perception of the benefit. The paper identifies critical shortcomings in existing mechanisms for compensating housing benefits. In particular, it is substantiated that compensation for housing rentals for military personnel does not correspond to market realities due to its linkage to an undervalued subsistence minimum. The implementation of regional coefficients and a revision of the methodology for determining basic social standards are proposed. Furthermore, the necessity of improving the order of priority for payments to family members of Ukraine’s defenders is proven, as the current procedure is not fully aligned with the principles of family and inheritance law. It is concluded that compensation must transform into a comprehensive and socially just mechanism for restoring an individual’s property status.

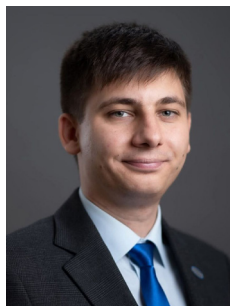
Keywords: right to housing, housing legal relations, social guarantees, compensation mechanisms, civil law protection, monetary compensation, social *justice*

ЛІЦЕНЗІЯ СС BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 15.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026

Олександр Марусяк,
доктор філософії з галузі «право»,
старший науковий співробітник
сектору порівняльного правознавства
Науково-дослідний інститут
державного будівництва
та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4113-0624>
e-mail: alex.marusiak@gmail.com

УДК: 341.645.2:341.382

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-111-124>

ПРАКТИКА МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ КОМПЕНСАЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ У МІЖДЕРЖАВНИХ СПОРАХ

Анотація

Статтю присвячено комплексному дослідженню інституту компенсації в міжнародному публічному праві з акцентом на доктринальному розумінні цього концепту та його практичному застосуванні як юридичного механізму у міждержавних спорах. Компенсація розглядається як ключова форма матеріального відшкодування шкоди, завданої як правомірними діями держави, так і її неправомірними діяннями, що становлять порушення відповідних міжнародних зобов'язань. Особливо підкреслено відмінність компенсації від інших засобів репарації, передусім реституції та сатисфакції.

Особливу увагу зосереджено на аналізі практики Міжнародного суду ООН (Міжнародного суду справедливості) як головного судового органу ООН, що відіграє визначальну роль у формуванні стандартів присудження компенсації в міждержавних спорах. Виявлено, що, попри загальне визнання компенсації ефективним засобом захисту порушень прав, Міжнародний суд ООН застосовує цей інструмент доволі стримано та вибірково. Починаючи з 1945 року, Суд постановив рішення щодо компенсації лише у чотирьох справах — *Corfu Channel* (1949 р.), *Ahmadou Sadio Diallo* (2012 р.), *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area* (2018 р.) та *Armed Activities on the Territory of the Congo* (2022 р.). Кількість справ, у яких присуджено компенсацію, залишається обмеженою, а сама процедура вимагає чіткого доведення всіх елементів міжнародно-протиправного діяння — шкоди, причинно-наслідкового зв'язку та порушення конкретної норми міжнародного права. У статті наголошено, що відсутність установленого факту порушення конкретних міжнародно-правових зобов'язань стала перешкодою для переходу до етапу оцінки шкоди та визначення її матеріального вираження, що і сталося, зокрема, у справі *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*.

Ключові слова: міжнародне право, Міжнародний суд ООН, Міжнародний суд справедливості, практика Міжнародного суду ООН, компенсація, компенсаційні механізми, міждержавні спори.

Вступ

У міжнародному публічному праві під «компенсацією» зазвичай розуміють повне та рівнозначне відшкодування збитків (шкоди), спричинених як правомірними, так і неправомірними діями чи бездіяльністю держави або міжнародної організації. Така потреба у відшкодуванні збитків шляхом застосування інструменту компенсації може виникати з найрізноманітніших причин: збиття літаків або потоплення кораблів, падіння космічних об'єктів, напади на дипломатичні чи консульські представництва та їхній персонал, напади на екіпаж іноземних повітряних або морських суден, пошкодження рухомого чи нерухомого майна іноземної держави, транскордонне заподіяння шкоди довкіллю або природним ресурсам, експропріація активів іноземної держави тощо. Оскільки не існує вичерпного переліку видів і форм збитків, яких може зазнавати держава, а також усталених способів їх оцінки, змістове наповнення та структура компенсації визначаються насамперед конкретним міжнародно-правовим режимом, у межах якого виникає потреба в її застосуванні (право міжнародної відповідальності держав, інвестиційне право, право СОТ, морське право, екологічне право, космічне право, міжнародне право прав людини, міжнародне кримінальне право тощо), а також рівнем організованості спірних правовідносин (міжнародний правопорядок *per se*, регіональні правові порядки на кшталт *acquis* ЄС, юриспруденція ЄСПЛ чи Міжамериканського суду з прав людини і т. ін.).

З одного боку, компенсацію можна розглядати як легітимний засіб відшкодування збитків, спричинених правомірними діями або діяльністю, пов'язаною зі значною небезпекою або ризиком, однак без наміру заподіяння шкоди (запуск космічних об'єктів, поводження з небезпечними речовинами та відходами, транскордонне забруднення довкілля внаслідок економічної діяльності тощо). В англійському правничому дискурсі такий тип відповідальності має назву «*liability*», що можна передати українською мовою як «об'єктивна відповідальність» або «відповідальність без вини», на противагу «*responsibility*» — відповідальності держави чи міжнародної організації внаслідок свідомого порушення міжнародно-правових зобов'язань.

У деяких сферах міжнародного права компенсація не лише виступає засобом відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, а й *post factum* слугує навіть критерієм (мірилом) правомірності самої дії. Зокрема, у разі експропріації іноземних активів саме те, як відбувається компенсація вартості цих активів, визначає, наскільки експропріація в кожному конкретному випадку була правомірною. Відповідно до так званої Формули Халла, компенсація має бути «вчасною», тобто здійсненою настільки швидко, наскільки це можливо, «належною», тобто її розмір має повністю покривати втрати інвестора у зв'язку з експропріацією, та «ефективною», тобто здійсненою в ліквідній валюті¹. Якщо держава, яка здійснює експропріацію, порушує названі умови компенсації, тоді таке відчуження іноземних активів не може вважатися правомірним.

¹ Shemshuchenko Yu. S. and V N Denisov (eds), *Encyclopedia of International Law*. vol 2: E—L (Akadempriodyka 2017) 43 [in Ukrainian].

З іншого боку, якщо ж говорити про сферу *responsibility*, то компенсацію можна розглядати як одну з форм відшкодування збитків (репарацій), якщо відповідна шкода заподіяна внаслідок порушення відповідних міжнародних зобов'язань (неправомірних дій чи бездіяльності). У цьому значенні в англійській літературі компенсацію часто позначають як «репарацію у рівнозначній формі» або як «індемніфікацію»².

В українській правничій літературі компенсацію також розглядають передусім як форму матеріальної відповідальності, найпоширенішу в міжнародній практиці форму фінансового відшкодування шкоди, заподіяної міжнародним протиправним діянням тією мірою, якою така шкода не була відшкодована реституцією³. Зокрема, М. Комишанський, досліджуючи компенсацію, доводив, що цей інститут має структуровану форму, елементами якої можуть бути «аванс», «кредит», «мораторій» на виплату компенсації та «обмеження» на виплату компенсації⁴, що доводить фінансовий вимір цього явища. Такий підхід повністю збігається з законним, але напрочуд смілим поясненням концепції компенсації, яку можна знайти у висновку головного арбітра Едвіна Б. Паркера (Edwin B. Parker) у *Lusitania Cases*: «Загальним правилом як континентальної, так і системи загального права є те, що кожне посягання на приватне право тягне за собою шкоду, і за кожну таку шкоду право передбачає засіб захисту». Загалом цей засіб має бути співмірним із заподіяною шкодою. Його називають по-різному: «компенсація», «репарація», «відшкодування», «винагорода» — і він вимірюється грошовими стандартами, оскільки, як зазначав Гроцій, «гроші є спільною мірою цінних речей» (висновок від 1 листопада 1923 р.)⁵.

Оскільки суть компенсації полягає саме у матеріальному відшкодуванні збитків, завданих конкретним діянням, це суттєво відрізняє її від інших форм репарацій, зокрема від реституції (відновлення *status quo ante*, тобто фактичної та юридичної ситуації, яка існувала до юридичного факту правопорушення) або сатисфакції (передбачає лише символічні заходи відшкодування, наприклад, офіційне визнання правопорушником неправомірності свого діяння, публічне вибачення тощо). Тому в цьому дослідженні розглянемо інститут компенсації як форму матеріального відшкодування збитків у міждержавних спорах, приділивши окрему увагу судовій практиці Міжнародного Суду ООН.

1. Компенсація в міждержавних спорах

У міжнародних спорах між державами компенсація визнається беззаперечним засобом правового захисту та одним із найпоширеніших способів відшкодування

² Wittich S. 'Compensation' in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (Oxford Public International Law, 2008) para 1 <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/epil/9780199231690/law-9780199231690-e1025> accessed 3 March 2026.

³ Shemshuchenko Yu. S. and Denisov V. N. (n 2) 640.

⁴ Kamyshanskiy M. M. International law regulation for compensation as a form of indemnification of state and intergovernmental organizations for international illegal actions] (autoreferat, Philosophy Doctor in specialty 12.00.11 «International law» dissertation, Yaroslav Mudryi National Law University, 2017) 6 [in Ukrainian].

⁵ *Lusitania Cases* (United States v Germany, Opinion, 1 November 1923) 7 RIAA 35.

збитків⁶, що підтверджується як звичаєвим правом, так і прецедентною практикою Постійної палати третейського суду (Permanent Court of Arbitration), колишнього Постійного міжнародного суду справедливості (Permanent Court of International Justice, PCIJ), Міжнародного суду ООН (International Court of Justice, ICJ), Міжнародного трибуналу ООН з морського права (International Tribunal for the Law of the Sea, ITLOS), регіональних судів з прав людини, а також інших арбітражних та квазісудових органів, які були спеціально створені для вирішення подібних спорів.

Два ключових документи, розроблені Комісією з міжнародного права та схвалені Генеральною асамблеєю ООН, — Статті про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння (ARSIWA)⁷ та Статті про відповідальність міжнародних організацій (ARIO)⁸ — визнають безумовний обов'язок держави або міжнародної організації, відповідальної за міжнародне протиправне діяння, відшкодувати за подіану нею шкоду, якщо така шкода не відшкодовується шляхом реституції (ч. 1 ст. 36 ARSIWA, ч. 1 ст. 36 ARIO).

Частина 2 цієї статті в обох документах передбачає, що компенсація має покривати будь-яку шкоду, яку можна оцінити в грошовому виразі, включно з втраченою вигодою (*lucrum cessans*), в обсязі, який можна довести у конкретному випадку. З цього випливає, що будь-які збитки, що не пов'язані з порушенням майнових прав (наприклад, моральна шкода), як правило, не можуть бути предметом компенсації, а належать виключно до сатисфакції. Ця норма ст. 36 ARSIWA та ARIO є своєрідним *lex specialis*, що уточнює положення ст. 31 в обох документах, яка регулює загальні питання репарацій та визначає шкоду як будь-які збитки, матеріальні чи моральні, завдані міжнародно-протиправним діянням, відповідно, держави або міжнародної організації. Утім, прецедентна судова практика демонструє, що у виняткових випадках держава може добитися компенсації навіть моральної шкоди⁹.

Важливо зазначити, що в міжнародному праві компенсація може виступати, з одного боку, як самостійна форма відшкодування збитків, а з іншого — як допоміжний репараційний інструмент, який доповнює реституцію або застосовується в комплексі разом із сатисфакцією. Попри те, що реституція часто вважається пріоритетним і бажаним засобом захисту порушених прав, на практиці реалізація цього інструменту часто виявляється або неможливою, або недостатньою для повного відшкодування завданих збитків і відновлення порушених прав. У таких випадках роль компенсації полягає у додатковому гарантуванні повного відшкодування шкоди. Зокрема, PCIJ у справі *Chorzów Factory* наголосив, що «[р]еституція в натурі, або, якщо це неможливо, виплата суми, що відповідає відповідній вартості такої

⁶ Wittich (n 3) para 5.

⁷ Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. Див.: UNGA Res 56/83, 'Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts' (12 December 2001) UN Doc A/RES/56/83 <https://docs.un.org/en/A/RES/56/83> accessed 3 March 2026.

⁸ Articles on the Responsibility of International Organizations. Див.: UNGA Res 66/100, 'Responsibility of International Organizations' (9 December 2011) UN Doc A/66/473 <https://docs.un.org/en/A/RES/66/100> accessed 3 March 2026.

⁹ Наприклад, Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v Democratic Republic of the Congo), Judgment (Compensation) [2012] ICJ Rep 324.

реституції; присудження, у разі потреби, відшкодування за збитки, які не можуть бути покриті реституцією в натурі чи виплатою замість неї, — такі принципи мають слугувати критеріями для визначення розміру компенсації, належної за дію, що суперечить міжнародному праву»¹⁰.

Така позиція РСІЛ стала хрестоматійною і на неї неодноразово посилалися інші суди та арбітражі в різних справах щодо компенсації. Наприклад, ITLOS в іншій хрестоматійній справі з міжнародного морського права *M/V «Saiga»* майже дослівно процитував вищезгаданий фрагмент (para. 170). У цій справі Трибунал постановив, що Гвінея у 1997 р. незаконно затримала морське судно «Saiga» Сент-Вінсента і Гренадин та зобов'язав її виплатити компенсацію у розмірі 2 123 357 (два мільйони сто двадцять три тисячі триста п'ятдесят сім) доларів США із нарахуванням відсотків за пошкодження судна, включно з витратами на його ремонт, збитками, пов'язаними з подальшим використанням судна, а також витрати, спричинені незаконним арештом екіпажу, його утриманням під вартою та жорстоким поводженням¹¹.

Звісно, не слід думати, що всі міжнародні суди чи арбітражі напрацювали однакову юриспруденцію в міждержавних спорах із приводу компенсації. Оскільки міжнародне право залишається доволі фрагментованою правовою системою, у межах кожного конкретного правопорядку відповідні судові органи напрацювали власні підходи до оцінки та застосування різних репараційних інструментів. Тому зупинимось на юриспруденції ICJ як основного судового органу ООН та одного з найбільш авторитетних міжнародних судів з універсальною юрисдикцією у сфері розгляду міждержавних спорів, який відіграє ключову роль у формуванні та розвитку міжнародного публічного права загалом та принципів і норм міжнародно-правової відповідальності держав зокрема.

2. Компенсація в практиці Міжнародного суду ООН (Міжнародного суду справедливості)

Відповідно до ст. 36(2)(d) Статуту¹² ICJ може вирішувати будь-які міждержавні спори, що стосуються характеру або обсягу відшкодування, яке має бути надане за порушення міжнародного зобов'язання. Такі питання, як правило, розглядаються на окремій стадії судового провадження після встановлення юрисдикції Суду у справі та ухвалення остаточного рішення. Саме ж право держав на компенсацію було неодноразово підтверджене ICJ у багатьох спірних (змагальних) провадженнях як загальновизнане правило міжнародного права.

Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania) довго залишалася не просто хрестоматійною справою з питань міжнародно-правової відповідальності держав, а й єдиним провадженням до 2012 р., в якому Суд безпосередньо присудив грошове відшкодування державі за заподіяну їй шкоду.

У цій справі ICJ визнав Албанію відповідальною за шкоду, заподіяну британським військовим кораблям «Saumarez» і «Volage», які підірвалися на мінних полях в албан-

¹⁰ The Factory at Chorzów (Claim for Indemnity), Judgment (Merits) (13 September 1928) PCIJ Series A No 17, 47.

¹¹ *M/V «Saiga» (No 2) (Saint Vincent and the Grenadines v Guinea)*, Judgment [1999] ITLOS Rep 65, para 183(12).

¹² Statute of the International Court of Justice (26 June 1945) 33 UNTS 993.

ських територіальних водах, що призвело до загибелі 44 моряків, оскільки Албанія знала про ці міни, але не попередила капітанів цих кораблів. Суд зобов'язав Албанію виплатити компенсацію у розмірі 843 947 (вісімсот сорок три тисячі дев'ятсот сорок сім) англійських фунтів стерлінгів на користь Сполученого Королівства. До цієї суми компенсації Суд включив не лише безпосередню вартість знищених суден, а й інші витрати, такі як виплата пенсій та іншої допомоги потерпілим. Суд ухвалив остаточне рішення 9 квітня 1949 р.¹³, а рішення про компенсацію — 15 грудня 1949 р.¹⁴).

В інших справах ICJ здебільшого залишав остаточне вирішення питання про компенсацію на двосторонній розсуд самих учасників процесу, обмежуючись юридичною констатацією відповідних порушень міжнародного права. Наприклад, у справі *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran)* ICJ постановив, що уряд Ісламської Республіки Іран зобов'язаний відшкодувати уряду США шкоду, завдану подіями 4 листопада 1979 р. (захопленням та утриманням заручниками співробітників дипломатичного і консульського персоналу США та деяких інших громадян цієї країни), а також наслідками цих подій¹⁵. Однак після того, як Іран відмовився виконувати це рішення, сторони вдалися до двосторонніх переговорів. Зрештою, для остаточного врегулювання всіх взаємних претензій між двома державами було створено спеціальний арбітражний механізм — Трибунал з розгляду претензій між Іраном та США (*Iran – United States Claims Tribunal, IUSCT*), який і донині розташований у Гаазі (Нідерланди).

У справі *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary / Slovakia)* Суд також установив взаємні порушення Угорщиною і Словаччиною Договору про будівництво та експлуатацію системи шлюзів «Габчіково – Надьмарош»¹⁶, та наголосив на тому, що питання компенсації має бути врегульоване сторонами шляхом переговорів: «Загальновизнаним правилом міжнародного права є право потерпілої держави на отримання компенсації від держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, за шкоду, завдану нею». У цьому Рішенні Суд дійшов висновку, що обидві Сторони вчинили міжнародно-протиправні дії, і зазначив, що ці дії призвели до шкоди, завданої Сторонам; отже, Угорщина та Словаччина зобов'язані виплатити компенсацію та обоє мають право на її отримання»¹⁷.

Крім того, в остаточному рішенні у справі *Certain Iranian Assets (Islamic Republic of Iran v. United States of America)* Суд прямо передбачив можливість розгляду на прохання будь-якої зі Сторін питання щодо компенсації, належної Ісламській Республіці Іран, у разі, якщо протягом 24 місяців з дати ухвалення рішення (30 березня

¹³ *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Albania), Judgment (Merits) [1949] ICJ Rep 4.*

¹⁴ *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Albania), Judgment (Compensation) [1949] ICJ Rep 250.*

¹⁵ *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v Iran), Judgment (Merits) [1980] ICJ Rep 3, para 95(5).*

¹⁶ *Treaty concerning the Construction and Operation of the Gabčíkovo-Nagymaros System of Locks (16 September 1977) 1109 UNTS 211.*

¹⁷ *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment [1997] ICJ Rep 7, para 152.*

2023 р.) Сторони не досягнуть згоди з цього питання¹⁸. Станом на 1 березня 2026 року рішення щодо компенсації у цій справі так і не ухвалено, а справа все ще перебуває у провадженні ІСІ.

Питання компенсації також доктринально розроблялося у справах, пов'язаних із наданням консультативних висновків. Наприклад, у справі *Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem* Суд зазначив: «<...> у разі якщо відшкодування виявиться матеріально неможливим, Ізраїль зобов'язаний компенсувати збитки відповідно до чинних норм міжнародного права всім фізичним або юридичним особам, а також населенню, де це можливо, які зазнали будь-якої матеріальної шкоди в результаті програваних дій Ізраїлю під час окупації»¹⁹.

Хоча вимоги про компенсацію виникали у багатьох міждержавних спорах, питання безпосереднього присудження компенсації фігурувало лише побічно в судовій практиці ІСІ. Ситуація почала змінюватися нещодавно, коли Суд ухвалив три важливі рішення, висунувши питання компенсації на перший план²⁰. Після ухвалення рішення про компенсацію у справі *Corfu Channel* у 1949 р., Суд присудив компенсацію у грошовій формі лише у таких трьох справах (станом на 1 жовтня 2025 р.):

1) *Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo)*, остаточне рішення від 30 листопада 2010 р.²¹, рішення про компенсацію від 19 червня 2012 р.²² — ІСІ встановив, що Демократична Республіка Конго порушила свої міжнародні зобов'язання, незаконно заарештувавши та утримуючи громадянина Гвінеї Ахмада Садіо Діалло в ув'язненні, а також порушивши його права як акціонера. Суд постановив компенсацію у розмірі 95 000 (дев'яносто п'ять тисяч) доларів США, у т. ч. 10 000 (десять тисяч) доларів США за майнову шкоду та 85 000 (вісімдесят п'ять тисяч) доларів США за моральну шкоду на користь Республіки Гвінея;

2) *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua)*, остаточне рішення від 16 грудня 2015 р.²³, рішення про компенсацію

¹⁸ *Certain Iranian Assets (Islamic Republic of Iran v United States of America)*, Judgment (Merits) [2023] ICJ Rep 51, para 236(8).

¹⁹ *Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem*, Advisory Opinion (19 July 2024) para 271 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf> accessed 3 March 2026.

²⁰ Y Liu, 'Compensation in the Jurisprudence of the International Court of Justice: Towards an Equitable Approach' (2024) 15 *Journal of International Dispute Settlement* 32 <https://doi.org/10.1093/jnlids/idad023>.

²¹ *Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v Democratic Republic of the Congo)*, Judgment (Merits) [2010] ICJ Rep 639.

²² *Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v Democratic Republic of the Congo)*, Judgment (Compensation) [2012] ICJ Rep 324, paras 61(1)-61(4).

²³ *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v Costa Rica)*, Judgment (Merits) [2015] ICJ Rep 665.

від 2 лютого 2018 р.²⁴ — ICJ визнав неправомірними дії Нікарагуа на території Коста-Рики вздовж річки Сан-Хуан, які призвели до шкоди навколишньому середовищу та порушення суверенітету держави. Суд зобов'язав Нікарагуа відшкодувати завдану матеріальну шкоду Коста-Риці й постановив виплатити 378 890 (триста сімдесят вісім тисяч вісімсот дев'яносто) доларів США і 59 центів;

3) *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, остаточне рішення від 19 грудня 2005 р.²⁵, рішення про репарації від 9 лютого 2022 р.²⁶ — ICJ розглядав питання правомірності збройної присутності та військових дій Уганди на території Демократичної Республіки Конго. Суд визнав Уганду відповідальною за порушення суверенітету Конго, порушення прав людини та розграбування природних ресурсів на території Демократичної Республіки Конго у період з 1998 по 2003 р. та зобов'язав виплатити компенсацію у розмірі 325 мільйонів доларів США, у т.ч. 225 мільйонів за шкоду, заподіяну фізичним особам, 40 мільйонів доларів США за пошкодження майна і 60 мільйонів доларів США за шкоду від розграбування природних ресурсів.

Важливо зазначити, підхід ICJ щодо присудження так званих «загальних сум» викликає обґрунтовану критику, адже він фактично нівелює індивідуальний характер завданої шкоди, зводячи її лише до сукупного підсумку шкоди, заподіяної N-ній кількості жертв²⁷.

Також важливо зазначити, що в останній вищезгаданій справі Суд вкотре наголосив, що він може присуджувати компенсацію тільки у тих випадках, коли шкода спричинена міжнародно-протиправним діянням держави²⁸. Тож, ICJ підтвердив існування трьох обов'язкових юридичних передумов для присудження компенсації: міжнародно-протиправне діяння, шкода і причинно-наслідковий зв'язок між цим діянням і заподіяною шкодою (*conditio sine qua non*). Це означає, що без попереднього встановлення у спірному провадженні факту порушення конкретного міжнародного зобов'язання державою ICJ не розглядатиме жодних вимог щодо компенсації, незалежно від того, коли такі вимоги були заявлені — у заяві про відкриття провадження чи на пізніших стадіях провадження.

3. Україна, Росія і Міжнародний Суд ООН: «так» порушенню, «ні» компенсації?

Невдала спроба України щодо присудження компенсації за шкоду, заподіяну РФ унаслідок гібридної агресії з 2014 р., у справі *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International*

²⁴ Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v Nicaragua), Judgment (Compensation) [2018] ICJ Rep 15, paras 157(1)-157(3).

²⁵ Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda), Judgment (Merits) [2005] ICJ Rep 168.

²⁶ Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda), Judgment (Reparations) [2022] ICJ Rep 13, paras 409(1)-409(3).

²⁷ J Pérez-León-Acevedo, 'Compensation in Cases of Mass Atrocities at the International Court of Justice and the International Criminal Court' (2023) 22 The Law & Practice of International Courts and Tribunals 57 <https://doi.org/10.1163/15718034-12341500>.

²⁸ Armed Activities on the Territory of the Congo (n 27) para 93.

Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation), яка перебувала в провадженні ICJ з 2017 по 2024 р., наочно демонструє наведений вище підхід Суду щодо застосування компенсації у міждержавних спорах.

У заяві про відкриття провадження Україна звинуватила РФ у порушенні Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму (ICSFT)²⁹ та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (CERD)³⁰, стверджуючи, що РФ незаконно фінансувала акти тероризму на території України, зокрема через постачання зброї та матеріальних ресурсів незаконним збройним формуванням у Донецькій і Луганській областях, а також проводила політику цілеспрямованої дискримінації проти кримських татар та етнічних українців на території АРК після 2014 р.³¹

У рішенні від 31 січня 2024 р.³² Суд установив, що відповідач порушив:

- положення п. 1 ст. 9 ICSFT — РФ не провела належного розслідування щодо можливого фінансування тероризму в контексті подій на сході України³³;
- положення п. 1(a) ст. 2 та п. e(v) ст. 5 CERD — РФ неправомірно обмежила доступ до освіти українською та кримськотатарською мовами населення, яке проживало в Криму³⁴;
- вимоги наказу Суду від 19 квітня 2017 р. про застосування тимчасових заходів — РФ зберігала встановлені нею обмеження щодо Меджлісу, а також не утримувалася від дій, які могли погіршити або розширити спір між сторонами чи ускладнити його вирішення³⁵.

Однак Суд установив, що надані Україною докази не відповідають необхідному стандарту для кваліфікації дій РФ як порушення всіх інших положень ICSFT та CERD, а тому ICJ відхилив усі інші звинувачення проти РФ³⁶ і не розглядав вимоги щодо присудження будь-якого відшкодування на підставі цих звинувачень³⁷. Хоча

²⁹ International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism (9 December 1999) 2178 UNTS 197.

³⁰ International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (21 December 1965) 660 UNTS 195.

³¹ Application Instituting Proceedings (16 January 2017) paras 134–138 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20170116-APP-01-00-EN.pdf> accessed 3 March 2026; Memorial of Ukraine (12 June 2018) paras 653, 654 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20180612-WRI-01-00-EN.pdf> accessed 3 March 2026; Reply of Ukraine (29 April 2022) paras 734, 735 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20220429-WRI-01-00-EN.pdf> accessed 3 March 2026.

³² Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v Russian Federation), Judgment (Merits) [2024] ICJ Rep 78.

³³ Ibid, paras 111, 147, 404(1).

³⁴ Ibid, paras 370, 404(3).

³⁵ Ibid, paras 398, 404(5), 404(6).

³⁶ Ibid, paras 98, 120, 131, 146, 221, 275, 288, 306, 323, 337, 404(2), 404(4).

³⁷ Ibid, paras 150, 374, 403, 404(7).

аргументація Суду не є бездоганною у цій справі, потрібно наголосити, що ICJ розглядав спір між Україною і РФ щодо порушення останньою саме ICSFT та CERD — конвенцій, які мають досить специфічний предмет правового регулювання, і перед Судом не було постановлене питання юридичної оцінки агресії РФ проти України.

В іншій справі проти РФ, поданій вже після початку повномасштабного вторгнення, *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)* щодо наявності спору стосовно тлумачення, застосування та виконання Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього³⁸, Україна серед іншого просила Суд, щоб він постановив повне відшкодування всієї шкоди, завданої РФ унаслідок будь-яких дій, вжитих нею на підставі неправдивих заяв про геноцид³⁹.

Однак специфічний предмет правового регулювання цієї Конвенції і доволі консервативний підхід Суду щодо її тлумачення і застосування знову зіграли злий жарт із вимогами України в цьому міждержавному спорі. На юрисдикційній стадії розгляду цієї справи⁴⁰ ICJ суттєво звужив⁴¹ предмет спору лише до однієї вимоги⁴² — «постановити і визнати, що немає достовірних доказів того, що Україна відповідає за вчинення геноциду, порушуючи Конвенцію про геноцид, на території Донецької та Луганської областей України»⁴³.

Тому видається малоімовірним, щоб майбутнє остаточне рішення ICJ у цій справі, яке фактично буде декларативним (щодо встановлення наявності / відсутності юридичного факту), мало хоча б якийсь стосунок до відшкодування збитків, заподіяних Росією, що означає «неможливість для України домагатися репарацій у формі компенсації від Росії за велетенську шкоду, завдану від часу повномасштабного вторгнення в Україну»⁴⁴. Однак такий сценарій зовсім не означає, що Україна не може добитися компенсації від РФ у інших судових чи арбітражних органах.

³⁸ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (9 December 1948) 78 UNTS 277.

³⁹ Application Instituting Proceedings (26 February 2022) para 30(f) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220227-APP-01-00-BI.pdf> accessed 3 March 2026; O. V. Marusiak, 'Allegations of Genocide Case: Legal Analysis of Ukraine's Application to International Court of Justice. (2023) 4(85) *Pravovyi chasopys Donbasu* 13 <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2023-85-13-17> [in Ukrainian].

⁴⁰ *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v Russian Federation: 32 States intervening)*, Judgment (Preliminary Objections) [2024] ICJ Rep 360.

⁴¹ *Ibid*, para 146.

⁴² *Ibid*, para 151(8).

⁴³ Memorial of Ukraine (1 July 2022) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220701-wri-01-00-en.pdf> accessed 3 March 2026.

⁴⁴ I Marchuk, 'Russia, International Law and the International Court of Justice' in A Skordas and L Mardikian (eds), *Research Handbook on the International Court of Justice* (Edward Elgar Publishing 2025) 462.

Висновки

У міжнародному праві компенсація означає повне матеріальне відшкодування шкоди, завданої як правомірними, так і неправомірними діями держави чи міжнародної організації. Компенсація може бути як наслідком правомірної діяльності, пов'язаної з ризиком, але без наміру спричинити шкоду, так і формою репарації за порушення міжнародних зобов'язань, і, на відміну від реституції чи сатисфакції, завжди має майновий характер.

Компенсація широко визнається ефективним засобом правового захисту у міждержавних спорах, що підтверджується практикою різних міжнародних судових та арбітражних органів, зокрема Міжнародного суду ООН. Водночас Суд застосовує цей інструмент вибірково: після класичної справи *Corfu Channel* 1949 року він присудив грошову компенсацію лише у трьох провадженнях: 1) *Ahmadou Sadio Diallo*; 2) *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area*; та 3) *Armed Activities on the Territory of the Congo*. Однак, попри певні позитивні зрушення в юриспруденції ICJ щодо застосування інструменту компенсації у спорах про міжнародно-правову відповідальність, цей Суд залишається доволі стриманим та обережним у вирішенні питань щодо безпосереднього присудження компенсації у міждержавних спорах. Як доводить практика, без попереднього встановлення ICJ факту грубого порушення державою конкретних міжнародно-правових зобов'язань питання компенсації взагалі не розглядається. Невдала спроба України щодо присудження компенсації за шкоду, заподіяну РФ унаслідок гібридної агресії з 2014 року (справа *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*), лише підтверджує цю тезу.

REFERENCES

- Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v Democratic Republic of the Congo), Judgment (Merits) [2010] ICJ Rep 639.
- Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v Democratic Republic of the Congo), Judgment (Compensation) [2012] ICJ Rep 324.
- Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v Russian Federation: 32 States intervening), Judgment (Preliminary Objections) [2024] ICJ Rep 360.
- Application Instituting Proceedings [Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination] (16 January 2017) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20170116-APP-01-00-EN.pdf> accessed 3 March 2026;
- Application Instituting Proceedings [Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide] (26 February 2022) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220227-APP-01-00-BI.pdf> accessed 3 March 2026
- Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of

- Racial Discrimination (Ukraine v Russian Federation), Judgment (Merits) [2024] ICJ Rep 78.
- Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda), Judgment (Merits) [2005] ICJ Rep 168.
- Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda), Judgment (Reparations) [2022] ICJ Rep 13.
- Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v Costa Rica), Judgment (Merits) [2015] ICJ Rep 665.
- Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v Nicaragua), Judgment (Compensation) [2018] ICJ Rep 15.
- Certain Iranian Assets (Islamic Republic of Iran v United States of America), Judgment (Merits) [2023] ICJ Rep 51.
- Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (9 December 1948) 78 UNTS 277.
- Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Albania), Judgment (Merits) [1949] ICJ Rep 4.
- Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Albania), Judgment (Compensation) [1949] ICJ Rep 250.
- Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment [1997] ICJ Rep 7.
- International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism (9 December 1999) 2178 UNTS 197.
- International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (21 December 1965) 660 UNTS 195.
- Kamyshanskyi, M. International law regulation for compensation as a form of indemnification of state and intergovernmental organizations for international illegal actions [Autoreferat, Philosophy Doctor in specialty 12.00.11 «International law» dissertation, Yaroslav Mudryi National Law University, 2017] 20 [in Ukrainian].
- Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, Advisory Opinion (19 July 2024) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf> accessed 3 March 2026.
- Liu, Y. 'Compensation in the Jurisprudence of the International Court of Justice: Towards an Equitable Approach' (2024) 15 *Journal of International Dispute Settlement* 73-105 <https://doi.org/10.1093/jnlids/idad023>.
- Lusitania Cases (United States v Germany, Opinion, 1 November 1923) 7 RIAA 35.
- M/V "Saiga" (No 2) (Saint Vincent and the Grenadines v Guinea), Judgment [1999] ITLOS Rep 65.
- Marchuk, I. 'Russia, International Law and the International Court of Justice' in A Skordas and L Mardikian (eds), *Research Handbook on the International Court of Justice* (Edward Elgar Publishing 2025) 443-471.
- Marusiak, O. Compensation in International Public Law: General Remarks on the Jurisprudence of the International Court of Justice in I. V. Spasybo-Fatieieva, (eds), *Treatise on Compensation in Law* (ECUS 2026) 485-499 [in Ukrainian].

- Marusiak, O. Allegations of Genocide Case: Legal Analysis of Ukraine's Application to International Court of Justice (2023) 4(85) *Pravovyi chasopys Donbasu* 13-17 <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2023-85-13-17> [in Ukrainian].
- Memorial of Ukraine [Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide] (1 July 2022) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20220701-wri-01-00-en.pdf> accessed 3 March 2026.
- Memorial of Ukraine. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. (12 June 2018) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20180612-WRI-01-00-EN.pdf> accessed 3 March 2026;
- Pérez-León-Acevedo, J. 'Compensation in Cases of Mass Atrocities at the International Court of Justice and the International Criminal Court' (2023) 22 *The Law & Practice of International Courts and Tribunals* 30-61 <https://doi.org/10.1163/15718034-12341500>.
- Reply of Ukraine [Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination] (29 April 2022) <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20220429-WRI-01-00-EN.pdf> accessed 3 March 2026.
- Shemshuchenko Yu. & Denisov V. (eds), *Encyclopedia of International Law*, vol 2: E—L (Akadempriodyka 2017) [in Ukrainian].
- Statute of the International Court of Justice (26 June 1945) 33 UNTS 993.
- The Factory at Chorzów (Claim for Indemnity), Judgment (Merits) (13 September 1928) PCIJ Series A No 17.
- Treaty concerning the Construction and Operation of the Gabčíkovo-Nagymaros System of Locks (16 September 1977) 1109 UNTS 211.
- UNGA Res 56/83, 'Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts' (12 December 2001) UN Doc A/RES/56/83 <https://docs.un.org/en/A/RES/56/83> accessed 3 March 2026.
- UNGA Res 66/100, 'Responsibility of International Organizations' (9 December 2011) UN Doc A/66/473 <https://docs.un.org/en/A/RES/66/100> accessed 3 March 2026.
- United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v Iran), Judgment (Merits) [1980] ICJ Rep 3.
- Wittich, S. 'Compensation' in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (Oxford Public International Law, 2008) <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1025>

*Oleksandr Marusiak,
Ph.D. in Law,
Senior Researcher of the Sector of Comparative Law at
the Scientific Research Institute of State Building
and Local Government of the NALS of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

Marusiak, Oleksandr. Compensation in International Public Law: General Remarks on the Practice of the International Court of Justice

Abstract

The article is dedicated to a comprehensive study of the institution of compensation in public international law, with a focus on the doctrinal understanding of this concept and its practical application as a legal mechanism in inter-state disputes. Compensation is examined as a key form of material reparation for damage caused by both lawful acts of a State and its internationally wrongful acts that violate relevant international obligations. The article highlights the distinction between compensation and other forms of reparation, primarily restitution and satisfaction. Special attention is given to the analysis of the jurisprudence of the International Court of Justice, the principal judicial organ of the United Nations, which plays a decisive role in shaping the standards for awarding compensation in inter-state disputes. It is demonstrated that, despite the general recognition of compensation as an effective means of redressing violations of rights, the International Court of Justice applies this remedy with caution and selectivity. Since 1945, the Court has awarded compensation in only four cases — *Corfu Channel* (1949), *Ahmadou Sadio Diallo* (2012), *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area* (2018), and *Armed Activities on the Territory of the Congo* (2022). The number of cases in which compensation has been granted remains limited, and the procedure itself requires clear proof of all elements of an internationally wrongful act, i.e. damage, causation, and the violation of a specific rule of international law. The article underscores that the absence of an established breach of concrete international legal obligations prevented the transition to the stage of assessing damage and determining its material expression; such an approach was confirmed, *inter alia*, in the case *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*.

Keywords: *international law; International Court of Justice; ICJ jurisprudence; compensation; compensation mechanisms; inter-state disputes.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 05.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026

Оксана Пономаренко¹,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
і трудового права
імені професора О. І. Процевського,
Харківський національний
педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6394-1834>
e-mail: o.ponomarenko@hnpri.edu.ua

УДК 347.51 : 347.6

<https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-9-2-125-150>

ЦІНА СВОБОДИ: КОМПЕНСАЦІЯ ПРИ РОЗІРВАННІ ШЛЮБУ ЯК ФОРМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ «ПОДРУЖНІХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ».

Анотація.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи компенсації при розірванні шлюбу як інструменту забезпечення справедливості та захисту законних очікувань подружжя. Актуальність роботи зумовлена лібералізацією шлюбнорозлучних процесів, яка, гарантуючи абсолютну свободу розірвання шлюбу, залишає соціально та економічно незахищеною ту сторону, яка пожертвувала своїм професійним розвитком заради сім'ї.

Використання економічної теорії розуміння шлюбу дозволило довести, що усвідомлена відмова одного з подружжя від кар'єрного зростання на користь ведення домашнього господарства веде до безповоротної втрати його людського капіталу. Обґрунтовується, що відшкодування цих економічних втрат виступає виключно мірою захисту, що базується на принципі розподільної справедливості. Оскільки чинне законодавство України надає лише фрагментарні судові механізми вирівнювання такого дисбалансу, оптимальним інструментом нівелювання ризиків визнається договірне регулювання, що дозволяє подружжю превентивно закріпити матеріальні гарантії.

Окрему увагу в роботі приділено компенсації моральної шкоди, яка розглядається як міра цивільно-правової відповідальності, заснована на принципі урівнювальної справедливості. Доводиться, що підставою для її стягнення виступає не сам факт розпаду сім'ї або ініціація розлучення, а виключно доведена винна поведінка (подружжя зрада, психологічне насильство, приниження гідності), що кваліфікується як делікт і пряме посягання на особисті немайнові права людини. Аналіз передового правозастосовного досвіду Франції, Туреччини та Китайської Народної Республіки підтверджує доцільність і ефективність застосування деліктних позовів між подружжям при розірванні шлюбу.

¹ Оксана Пономаренко, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права імені професора О. І. Процевського, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, доцент кафедри правового регулювання економіки Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Харків, Україна

У результаті дослідження виявлено концептуальну непослідовність проєкту Цивільного кодексу України, який захищає очікування осіб при розірванні заручин, але ігнорує глибокі страждання подружжя при руйнуванні багаторічного союзу. Сформульовано висновок про необхідність системної імплементації в національне законодавство чітких алгоритмів монетизації втраченого людського капіталу при розлученні та розширення підстав для деліктної відповідальності за порушення фундаментальних особистих прав іншого з подружжя.

Ключові слова: шлюб, сімейні відносини, компенсація, моральна шкода, сімейний договір, справедливість, розірвання шлюбу, відповідальність

Вступ

Постановка проблеми. Відповідно до частини 1 статті 3 Сімейного кодексу України, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Це сухе юридичне формулювання відображає соціальне значення сім'ї, що зумовлює її посиленний публічний захист з боку держави. Однак справжня сутність сім'ї полягає в її найвищій цінності для самої людини. Як влучно зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, сім'я для кожного з нас є альфою та омегою, початком і кінцем². На відміну від об'єктивної даності батьківської сім'ї, вибір шлюбного партнера є усвідомленим вольовим актом, в основі якого лежать почуття любові, поваги та абсолютної довіри. Жоден інший соціальний інститут не передбачає настільки глибокого ступеня вразливості та очікувань щодо довгостроковості союзу. Розірвання шлюбу, спровоковане порушенням цих зобов'язань одним із партнерів, завдає глибоких страждань і змушує постраждалу сторону переоцінювати свої нематеріальні та економічні вкладення у сім'ю. Внаслідок цього виникає об'єктивна потреба у відновленні порушеного балансу та справедливості, правовим інструментом досягнення яких виступає компенсація.

Актуальність дослідження. Чинне сімейне законодавство практично не оперує терміном «компенсація». Це не означає повної відсутності компенсаційних механізмів у сімейному праві, проте найчастіше вони приховані під правовими конструкціями аліментних зобов'язань, відступу від засади рівності часток при поділі спільного майна та інших³. Застосування цих інструментів має дискреційний характер і обмежене жорсткими нормативними рамками. Гарантованих же механізмів отримання компенсації за порушення шлюбних зобов'язань Сімейний кодекс України не передбачає; відсутні вони й у проєкті Цивільного кодексу України. У результаті порушений розірванням шлюбу баланс і допущена несправедливість у сучасній правовій системі України залишаються без належного механізму правового врегулювання. Зазначена проблема потребує нового імпульсу для глибокого наукового вивчення та розробки відповідних законодавчих ініціатив, що об'єктивно зумовлено лібералізацією та спрощенням процедури розлучення, а також неухильним збільшенням кількості розірваних шлюбів.

² Спасибо-Фатєєва І. В. Слово головного редактора. С.Р. Journal, 2025. № 2 (5). С. 4. <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-5-2>

³ Див: Пономаренко О. Компенсація в сімейному праві: форми урівнювальної та розподільної справедливості. Трактат про компенсацію в праві: монографія / І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ECUS. 2026. С. 210–314.

Предмет і межі дослідження. У межах цієї роботи традиційні майнові наслідки розірвання шлюбу (класичний поділ спільної власності, базові аліментні зобов'язання) зачіпаються виключно контурно, тією мірою, якою вони здатні виконувати компенсаційну функцію. Глибинний науковий аналіз сфокусовано безпосередньо на правовій природі, підставах та механізмах надання компенсації постраждалому з подружжя за невиконання другим партнером базових шлюбних зобов'язань, що спричинило моральні страждання та непропорційні економічні втрати (втрату людського капіталу).

Мета дослідження. Метою статті є теоретичне обґрунтування необхідності закріплення в сімейному законодавстві України спеціального механізму компенсації моральних та економічних втрат (зокрема, втраченого людського капіталу), завданих одному з подружжя внаслідок невиконання іншим базових шлюбних зобов'язань, що призвело до розірвання шлюбу.

Завдання дослідження. Досягнення поставленої мети зумовлює виконання комплексу взаємопов'язаних завдань. Насамперед вимагається проаналізувати правову природу шлюбу та духовно-емоційну сутність шлюбних зобов'язань як основи для захисту законних очікувань партнерів. Далі необхідно дослідити доктринальні підходи економічної теорії розуміння шлюбу для доведення об'єктивності втрати людського капіталу тим із подружжя, хто відмовляється від кар'єри на користь ведення побуту. Наступним кроком є вивчення передового іноземного досвіду щодо застосування інституту відшкодування моральної та матеріальної шкоди як санкції за порушення шлюбних обітниць. Наостанок належить критично оцінити наявні в чинному сімейному законодавстві України та проекті Цивільного кодексу інструменти з компенсаторною функцією і сформулювати концептуальні пропозиції щодо вдосконалення національного правового регулювання.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання. Застосування діалектичного методу дозволило розглянути інститут розірвання шлюбу в його еволюції та виявити протиріччя між абсолютною свободою розлучення і необхідністю захисту вразливої сторони. Завдяки порівняльно-правовому методу здійснено аналіз нормативної бази та судової практики зарубіжних юрисдикцій (Франції, Туреччини, КНР) у сфері деліктної відповідальності між подружжям. Формально-догматичний метод слугував інструментом для тлумачення чинних норм Сімейного кодексу України та положень проекту Цивільного кодексу. Ключову роль відіграв метод економічного аналізу права, за допомогою якого монетизація втраченого професійного потенціалу обґрунтовується як застосування механізму розподільної справедливості в договірних відносинах.

Огляд літератури. Вітчизняні вчені, які спеціалізуються на проблемах сімейного права, практично не приділяють уваги питанням компенсацій у зв'язку з розірванням шлюбу. Окремі аспекти проблем компенсацій у сімейному праві розглядалися такими науковцями, як І. В. Жилинкова⁴, М. В. Менджул⁵,

⁴ Жилинкова І. В. Расторжение брака. Харьков: Ксилон. 2006. 88 с.

⁵ Менджул М.В. Принципи правового регулювання сімейних відносин у Великобританії та Ірландії. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2018. № 36. Т. 2. С. 42–45. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/23992>

О. В. Колісник⁶, Л. В. Красицька⁷, О. В. Розгон⁸. Однак такі дослідження мають фрагментарний, точковий характер і стосуються переважно питань специфіки сімейно-правової відповідальності або компенсацій, пов'язаних з непропорційним поділом спільного майна.

Натомість у зарубіжній юридичній доктрині проблема об'єктивного майнового дисбалансу та захисту прав того з подружжя, хто пожертвував своїм «людським капіталом» заради сім'ї, давно стала предметом фундаментальних розвідок. З огляду на універсальний характер цієї проблематики для більшості сучасних правопорядків, наукову основу статті склали праці іноземних фахівців, які розробляли економічну теорію шлюбу та механізми розподільної справедливості при розлученні. Зокрема, базовими для цього дослідження стали роботи таких зарубіжних авторів, як Л. Коен⁹,

- ⁶ Колісник О. В. Належні способи захисту у справах про розподіл майна подружжя. Актуальні проблеми сімейного права : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 11 квіт. 2025 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права ; Гром. орг. «Цивілістична платформа». – Харків : Право, 2025. С. 50-53. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2025/11/aktualni_problemy_simejnogo_prava_materialy_ii_konferencziyi_pamyati.pdf#page=50
- ⁷ Красицька Л. В. Способи захисту сімейних прав та інтересів: наукова спадщина І. В. Жилінкової та сучасні проблеми правозастосування. Актуальні проблеми сімейного права : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 11 квіт. 2025 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права ; Гром. орг. «Цивілістична платформа». – Харків : Право, 2025. С. 53–57. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2025/11/aktualni_problemy_simejnogo_prava_materialy_ii_konferencziyi_pamyati.pdf#page=50 ; Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. К. : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.
- ⁸ Розгон О. В. Договори у сімейному праві. К.: Ін Юре, 2018. 301 с. URL: https://www.researchgate.net/profile/Olha-Rozghon/publication/351932047_Rozgon_O_V_Dogovori_u_simejnomu_pravi_Ukraini_monografia_O_V_Rozgon_K_In_Ure_2018_301_Rozghon_O_V_2018_Dohovory_u_simeinomu_pravi_Ukrainy_Agreements_in_family_law_of_Ukraine_Kyiv_In_Yure/links/60b085f2299bf13438f00074/Rozgon-O-V-Dogovori-u-simejnomu-pravi-Ukraini-monografia-O-V-Rozgon-K-In-Ure-2018-301-Rozghon-O-V-2018-Dohovory-u-simeinomu-pravi-Ukrainy-Agreements-in-family-law-of-Ukraine-Kyiv-In-Yure.pdf
- ⁹ Cohen L. Marriage, Divorce, and Quasi Rents; Or, «I Gave Him the Best Years of My Life». *The Journal of Legal Studies*. 1987. Vol. 16, No. 2. P. 267–303.

Г. Феррант¹⁰, З. Цзінь¹¹, В. С. Кані¹², Ц. Мяо¹³, А. М. Паркман¹⁴, Ї. Шень та Ц. Шан¹⁵, Ї. Ся¹⁶, а також Г. Чжу¹⁷.

Лише сукупний аналіз здобутків українських науковців та вчених зарубіжних країн дозволить досягти мети, що ставилася перед дослідженням, і сформувати цілісну теоретичну базу для впровадження ефективних механізмів компенсації моральних та економічних втрат при розірванні шлюбу в національне законодавство.

Результати дослідження

1. Компенсація в цивільному (приватному) праві: основні підходи до розуміння та співвідношення з відшкодуванням шкоди

Теорія компенсацій у приватному праві не виділяється як самостійна теорія і традиційно розглядається в рамках теорії відшкодування шкоди. В результаті поняття «компенсація» і «відшкодування шкоди» найчастіше не розділяються і використовуються як синоніми.

Так, однією з галузевих функцій приватного права в літературі з цивільного права називається компенсаційна (відновлювальна) функція. Наприклад, у більшості сучасних підручників зазначається, що «компенсаційна функція спрямована на відновлення порушених цивільних прав і полягає у наданні таких матеріальних ресурсів, завдяки яким це стає можливим». Як приклади, наводяться відшкодування вартості пошкодженого майна або витрат на його ремонт, виплата коштів на лікування, протезування та реабілітацію при пошкодженні здоров'я, а також спростування недостовірної інформації та компенсація моральної шкоди при посяганні на честь, гідність і ділову репутацію особи¹⁸.

¹⁰ Ferrant G., Pesando L. M., Nowacka K. Unpaid Care Work: The Missing Link in the Analysis of Gender Gaps in Labour Outcomes. 2014.

¹¹ Jin Z. Legal Thoughts on the Divorce Damage Compensation System. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 2020. Vol. 416. P. 680–683.

¹² Kany W. S. Compensation for Financing a Spouse's Education: The Means of Economic Justice in Maine. *Maine Law Review*. 1983. Vol. 35, No. 2. P. 341–368.

¹³ Miao C. A Study on the Reasonableness of Housework Compensation from a Comparative Law Perspective. *Journal of Global Research in Education and Social Science*. 2024. Vol. 18, No. 4. P. 6–10. <https://doi.org/10.56557/jogress/2024/v18i48809>

¹⁴ Parkman A. M. Bringing Consistency to the Financial Arrangements at Divorce. *Kentucky Law Journal*. 1998. Vol. 87, No. 1. P. 51–93.

¹⁵ Shen Y., Shang J. How Valuable Is «Fairness»?-The Logic of Fairness in the Distribution of Property among Urban Chinese Couples in Contemporary China. *Sociological Studies*. 2023. Vol. 38, No. 3. P. 135–158.

¹⁶ Xia Y. Human Rights Connotation of Improving the Economic Compensation System for Divorce Housework in the Civil Code. *Human Rights Research*. 2020. No. 2.

¹⁷ Zhu H. Law-Economics Analysis of Financial Compensation for Divorce. *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media*. 2023. Vol. 25. P. 1–6.

¹⁸ Цивільне право (частина загальна): курс лекцій / за ред. І. Спасиво-Фатєєвої. Харків: Екус, 2021. С. 16; Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін.; за ред. Ю. М. Жорнокуя, Л. В. Красицької. Харків: Право, 2017. С. 38; Харитонов, Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти): монографія.. Одеса: Фенікс, 2008. С. 29.

О. В. Дзера, розглядаючи питання про функції цивільного права, зазначав, що «заміна збитків кредитора іншими майновими благами, що вважається компенсацією, є складовою частиною загальної охоронної функції», і робив висновок, що це не дає достатніх підстав для обов'язкового виділення самостійної і повноцінної компенсаційної функції¹⁹».

Таким чином, у доктрині цивільного права компенсаційна функція переважно трактується через призму відновлюваного (реституційного) аспекту охоронної функції – як спрямованість цивільно-правових засобів на відновлення майнового становища особи, яка постраждала від протиправних дій іншого суб'єкта. Р. О. Стефанчук у цьому зв'язку прямо вказує, що існує два основних компенсаційних способи: відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди й відшкодування немайнової (моральної) шкоди²⁰.

Непоследовність у вживанні термінів «компенсація» і «відшкодування» простежується й на рівні законодавства. Так, в одних випадках між ними фактично ставиться знак рівності, наприклад, у назві ст. 177 ЦК «Відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення» – терміни вживаються як тотожні. В інших нормах вони, навпаки, розмежовуються – стаття 1230 ЦК називається «Спадкування права на відшкодування збитків, моральної шкоди, сплату неустойки, отримання компенсації».

Таке змішання багато в чому пояснюється і тим, що сама етимологія слова «компенсація» (від лат. *compensatio* – рівняння) означає «відшкодування, зрівноважування, винагорода за що-небудь». Семантична близькість цих понять ускладнює їхнє чітке розмежування в правозастосовній і доктринальній практиці.

Однак видається, що поняття «відшкодування шкоди» і «компенсація» все ж необхідно розмежовувати. Питання полягає в тому, де проходить ця межа.

На думку С. Н. Приступи, «є всі підстави стверджувати, що поняття «відшкодування» і «компенсація» між собою тісно взаємопов'язані, переплетені. Але якщо говорити про їх співвідношення, то можна судити про їх збіг тільки за призначенням кожного з них. Однак зазначеного збігу може і не бути за обсягом і способом їх реалізації залежно від тієї чи іншої ситуації²¹». Вчений підкреслює, що компенсація має місце в тих випадках, коли складно говорити про будь-яку точність вартісного визначення всіх втрат, а отже, про їх еквівалентно-вартісну заміну. Він вказує, що «самі такі втрати в головному їх прояві (загибель людини) з об'єкта відшкодування взагалі виключаються і їх відшкодування як такого не відбувається. Вони замінюються зовсім іншими благами, які ніяк не збігаються ні за обсягом, ні за призначенням з тими, яких позбулася потерпіла сторона. Тому в таких і подібних випадках доводиться говорити тільки про компенсацію як про забезпечену законом

¹⁹ Дзера, О. В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 41.

²⁰ Стефанчук, Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. – Київ: КНТ, 2008. – С. 214.

²¹ Приступа, С. Н. Понятийная сущность и методологическое значение компенсационной функции гражданского права // Проблемы законности: респ. міжв. наук. зб. – Харків, 1996. – Вип. 31. С. 81

доступну можливість заміни понесених втрат відповідними матеріальними благами²²». Традиційно саме в цьому контексті термін «компенсація» використовується при заподіянні моральної шкоди²³ або у сфері захисту прав інтелектуальної власності²⁴. Р. О. Стефанчук, наприклад, у своїй докторській дисертації, присвяченій особистим немайновим правам фізичних осіб, пише, що «буде використовувати термін «компенсація» замість законодавчо визначеного терміна «відшкодування», оскільки саме «компенсація» як термін найповніше відображає сутність даного процесу. Сутність моральної шкоди суперечить самому поняттю «відшкодування». Адже основним принципом відшкодування є повнота. А з огляду на немайновий характер моральної шкоди, відшкодувати її в повному обсязі фактично неможливо²⁵».

Таким чином, у класичному розумінні компенсація розглядається як міра відповідальності, що застосовується в тих випадках, коли неможливо повністю відновити становище особи, яке існувало до порушення, і потрібно знайти еквівалентне відшкодування у вартісній формі. При цьому подібне обмежене розуміння компенсації – як міри відповідальності – до недавнього часу було загальноприйнятою позицією в цивільному праві.

Водночас аналіз актів актуального цивільного законодавства показує, що термін «компенсація» доволі часто використовується і в ситуаціях, не пов'язаних з протиправною поведінкою суб'єкта. У такому розумінні компенсація застосовується, зокрема, в інститутах права спільної власності, спадкового та сімейного права. У цих правовідносинах вона виконує функцію відновлення при порушенні або загрозі порушення балансу в майнових або особистих правах суб'єктів. При цьому обов'язок виплатити компенсацію в цих випадках розглядається не як міра відповідальності за протиправну поведінку, а як міра захисту від допущеної або можливої несправедливості.

Останні зміни в цивільне законодавство, зокрема, в інститут захисту прав добросовісного власника, демонструють, що саме таке – широке, врівноважуюче – розуміння компенсації стає пріоритетним у сфері приватного права.

У науці також намітилися тенденції до розуміння компенсації як родового поняття, яке включає в себе відшкодування шкоди (майнової та немайнової) лише як одного з елементів, але не обмежується ним. Звучать навіть пропозиції про не-

²² Приступа, С. Н. Понятийная сущность и методологическое значение компенсационной функции гражданского права // Проблемы законности : респ. міжв. наук. зб. . – Харків, 1996. – Вип. 31. С. 82.

²³ Красицька, Л. В. Проблемні питання компенсації моральної шкоди юридичної особи / розд. у: Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін.; за ред. Ю. М. Жорнокуя, Л. В. Красицької. Харків: Право, 2017. С. 269–274; Стефанчук М. О., Музика-Стефанчук, О. А. (2024). Компенсація моральної шкоди у справах на повагу до свого житла: практика України та ЄСПЛ. *Академічні візії*, (32). URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1229>;

²⁴ Якубівський, І. Компенсація за порушення майнових прав інтелектуальної власності: проблеми теорії та практики // Право України. – 2019. – № 1. – С. 256–269.

²⁵ Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія. Відп. ред. Я. М. Шевченко. К. : КНТ, 2008. – С. 216.

обхідність зміни термінології статей 23 і 24 ЦК, використовуючи замість терміна «шкода» термін «компенсація»²⁶».

Ця тенденція отримала підтвердження і в судовій практиці. Так, у Постанові від 11 грудня 2024 року у справі № 369/3056/21 ВС вказується, що «по своїй суті компенсація в приватному праві – це певні дії задля справедливого «урівноваження» майнової чи немайнової втрати (внаслідок, наприклад, завдання шкоди чи припинення повністю або частково певного суб'єктивного права) шляхом сплати особі грошей, як загального еквівалента всіх цінностей, або передання їй будь-якого майна такого роду, якості та вартості, що дадуть змогу «залагодити» понесену втрату... Саме через рішення про стягнення відповідної компенсації суд справедливо «урівноважує» інтереси подружжя»²⁷.

Для усунення термінологічної та концептуальної суперечності необхідно зробити важливе застереження. У класичній цивілістиці будь-яка міра цивільно-правової відповідальності за своєю суттю є мірою захисту порушеного права. Тому компенсація (у широкому сенсі) при розірванні шлюбу розглядається у цьому дослідженні як комплексний, універсальний спосіб захисту сімейних прав, який, залежно від підстав застосування, реалізується через два самостійні правові механізми. Перший – це об'єктивна міра захисту (у вузькому сенсі), що спрямована на вирівнювання майнового дисбалансу та не потребує наявності вини чи складу правопорушення. Другий – це міра юридичної відповідальності, що є специфічною формою захисту, яка завжди виступає санкцією за вчинений винний сімейний делікт.

Види компенсацій та їх застосування у сімейному праві

В основі права на компенсацію лежить універсальний правовий принцип – принцип справедливості. У питаннях компенсацій, які неминуче пов'язані з перерозподілом матеріальних благ, концептуальне значення мають два розуміння поняття справедливості, що виокремлюються у філософії, – урівнювальна справедливість та розподільна справедливість. Обидва підходи до розуміння справедливості застосовуються в сучасній теорії права під час визначення підстав і розміру компенсацій.

Важливо підкреслити, що урівнювальний та розподільний підходи до справедливості при встановленні розміру компенсаційних виплат не перебувають у суперечності. Навпаки, вони виступають як взаємопов'язані елементи цілісної концепції досягнення об'єктивного балансу. Згідно з концепцією Джона Ролза: «Всі суспільні цінності – свобода й сприятливі можливості, доходи й багатство, соціальні основи самоповаги – мають бути розподілені рівно, якщо тільки нерівний розподіл будь-якої, чи всіх, із цих цінностей не дає користі кожному»²⁸».

Виходячи з цього, механізм урівнювальної справедливості є актуальним для ситуацій, де первісно присутній паритет між сторонами згодом зазнав або ризикує зазнати деструктивного впливу з боку однієї з осіб, якщо не буде виплачена компен-

²⁶ Chereha V., Bohdanets A., Kononets O. Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine. Amazonia Investiga. 2022. Vol. 11, No. 49. P. 189 -197. DOI: 10.34069/AI/2022.49.01.21

²⁷ Постанова ВС від 11 грудня 2024 року за справою № 369/3056/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123949158>

²⁸ Ролз, Джон. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. 822 с. С. 75-77

сація. За таких обставин обсяг відшкодування калькулюється математично, тобто шкода покривається повністю, а грошовий еквівалент виплати є тотожним вартості відповідної частки у праві спільної власності.

Зі свого боку, розподільна справедливість у приватноправових відносинах виступає переважно як виняток. Виконуючи соціальне завдання, вона застосовується тоді, коли між учасниками від самого початку не спостерігається фактичної рівності, тобто коли одна зі сторін обіймає завідомо вразливе становище щодо іншої. У такому випадку ключовим завданням компенсації стає вирівнювання виявленої фактичної асиметрії, при цьому масштаб відшкодування встановлюється з урахуванням інших обставин, наприклад, ступінь незахищеності та наявні ресурси кожного із суб'єктів правовідношення.

Саме до такої сфери приватних відносин, у якій розподільна справедливість відіграє важливу соціальну роль, належать сімейні відносини. Це зумовлено унікальністю сімейних відносин, які, поряд із загальноцивілістичними ознаками (юридична рівність, ґрунтування на свободі волевиявлення та майновій самостійності учасників), мають специфічні риси. Такі ознаки сімейних відносин, як специфічний суб'єктний склад, тривалий характер сімейних відносин та особливості юридичних фактів, на підставі яких вони виникають, змінюються і припиняються, безпосередньо впливають на необхідність застосування саме розподільної справедливості під час визначення підстав і розміру компенсації. Слід особливо підкреслити, що здебільшого в основі сімейно-правових компенсацій лежить ідея соціальної справедливості. Це виражається, зокрема, й у тому, що право на отримання компенсації в сімейному праві не завжди пов'язане з протиправною поведінкою учасників сімейних відносин, у зв'язку з чим вона не набуває характеру міри юридичної відповідальності, а являє собою міру захисту (у вузькому значенні), що застосовується з метою відновлення порушеного балансу. Найбільш яскраво розподільна компенсація проявляється у разі розірвання шлюбу.

Правова природа шлюбу та шлюбних відносин

Перш ніж перейти до розгляду безпосередньо підстав і форм компенсацій, право на які може виникати в одного з подружжя у разі розірвання шлюбу, слід зупинитися на аналізі сутності шлюбу та шлюбних відносин. У світовій юридичній доктрині шлюб розглядався і продовжує розглядатися з різних точок зору. Основними концепціями розуміння шлюбу є договірна, релігійна та статусна теорії. Аналіз цих концепцій дозволяє зробити два основні висновки щодо шлюбу: ніхто з дослідників не піддає сумніву той факт, що в основі шлюбу лежить домовленість; ніхто не заперечує переважання особистих немайнових відносин над майновими. Вбачається, що саме ці два моменти в сукупності й визначають особливості самого шлюбу, шлюбних відносин і наслідків розірвання шлюбу.

Шлюб – це добровільний союз, який ґрунтується на взаємній волі обох сторін. Як і будь-який договір, шлюб укладається з певною метою і на певних умовах, які мають особистий немайновий та майновий характер. Умови, на яких укладається шлюб, є суто індивідуальними. Є шлюби, які укладаються виключно як економічні союзи, в яких почуття не відіграють визначальної ролі. Це не робить такі шлюби недійсними, якщо їхньою метою є створення сім'ї. Але все ж таки природна сут-

ність шлюбу передбачає емоційний і духовний зв'язок між людьми – єднання душ. Саме тому в юридичній доктрині акцентується увага на переважанні особистих немайнових відносин над майновими.

Суть духовної складової шлюбу яскраво виражена в текстах шлюбних обітниць релігійних церемоній укладення шлюбу в різних світових релігіях. В англіканській традиції промовляється: «Я, [ім'я], беру тебе, [ім'я], у свої законні дружини [чоловіки], щоб мати і володіти від цього дня і надалі, в кращому і в гіршому, в багатстві і в бідності, в хворобі і в здоров'ї, любити і леліяти, поки смерть не розлучить нас, згідно зі святою Божою постановою; і в тому даю тобі мою клятву²⁹». Католицький ритуал у Франції проголошує: «Я, [ім'я], приймаю тебе, [ім'я], як чоловіка [дружину], і обіцяю зберігати тобі вірність у щасті і в випробуваннях, у здоров'ї і в хворобі, щоб любити тебе всі дні мого життя³⁰». У японській синтоїстській церемонії звучить клятва: «У цей сприятливий день ми проводимо церемонію одруження перед божествами. Надалі ми клянемося жити в гармонії, поважати одне одного, ділити горе і радість та залишатися незмінними до кінця життя³¹». В українській релігійній традиції закріплено: «Я, [ім'я], беру тебе, [ім'я], за жінку [чоловіка], і прирікаю тобі любов, вірність, і чесність подружню, і що не залишу тебе аж до смерті...³²».

Тексти представлених шлюбних обітниць показують, що в більшості релігій світу акцент робиться виключно на духовній, немайновій сфері шлюбу. Саме щодо духовної сфери даються шлюбні зобов'язання, і з надією на їх добросовісне дотримання обома партнерами, як правило, й укладається шлюб. Така надія стимулює подружжя жертвувати своїми індивідуальними потребами та інтересами на благо іншого з подружжя і всієї сім'ї.

Порушення саме таких зобов'язань одним із партнерів є найпоширенішою причиною для розірвання шлюбу і завдає іншому найсильніших душевних страждань. Аналіз позовних заяв про розірвання шлюбу показує, що в них практично не зустрічаються причини, пов'язані з невиконанням якихось майнових зобов'язань одним із подружжя. Переважна більшість заявників посилається саме на дисбаланс у немайновій сфері: зрада, розбіжності, втрата почуттів, неповага, відсутність взаєморозуміння, різний світогляд, фактичне створення сім'ї з іншим партнером.

У класичній теорії цивільного права порушення зобов'язань однією зі сторін є підставою для застосування до винної сторони несприятливих наслідків, у тому числі й у вигляді притягнення до відповідальності, з метою відновлення порушеного права іншої сторони. При цьому, незважаючи на те, що порушення шлюбних

²⁹ The Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments. Cambridge University Press, 1662. URL: <https://www.churchofengland.org/prayer-and-worship/worship-texts-and-resources/book-common-prayer/form-solemnization-matrimony>

³⁰ La célébration de notre mariage à l'église // Ensemble Paroissial Nîmes Centre Ville. 2023. URL: https://www.nimes-catholique.fr/wp-content/uploads/2023/03/textes_liturgiques_mariage_eglise.pdf

³¹ 神前結婚式 [Синтоїстська церемонія одруження] // 神社本庁 [Асоціація синтоїстських храмів Японії]. URL: <https://www.jinjahoncho.or.jp/omairi/shinzen/>

³² Чин вінчання // Українська церковна громада у містах Генуя, Савона, К'яварі (УГКЦ). URL: <https://www.genova.org.ua/bogosluzhennya/teksti-bogosluzhen/chin-vinchannya/>

зобов'язань одним із партнерів має для іншого з подружжя значно серйозніші наслідки, ніж невиконання звичайного цивільно-правового договору, про такі наслідки та можливість їх пом'якшення за допомогою компенсації у вітчизняній науці практично не говорять.

Необхідно зазначити, що сама ініціатива до розірвання шлюбу не є протиправною поведінкою і, відповідно, не може бути підставою для притягнення до юридичної відповідальності. Шлюб – це вільний союз, що має на увазі й свободу розірвання. Тут не може бути жодних сумнівів і обмежень. Саме тому повернення до проекту Цивільного кодексу України норми про обмеження права на розлучення (ст. 1512) викликало критику серед вітчизняних цивілістів. Про деструктивний характер обмежень права на розлучення писали ще класики вітчизняної цивілістики кінця XIX – початку XX століття. Відома оригінальна цитата Й. О. Покровського гранично ясно обгрунтовує негативні наслідки перешкод до розірвання шлюбу, які знищують саму його природу: «Перетворюючи шлюб на клітку, в яку можна вільно увійти, але яка одразу ж наглухо замикається, надаючи йому характеру зовнішньої примусовості, держава цим самим високою мірою спотворює те середовище, яке необхідне для справжнього розвитку моральної сторони шлюбного союзу³³».

Однак реалізація права на свободу розлучення одним із подружжя суттєво порушує баланс у сімейних відносинах, завдаючи іншому з партнерів не лише душевних страждань, а й економічно невігідних наслідків. У парадигмі договірного права така ситуація описується через доктрину захисту законних очікувань та шкоди від добросовісного покладання³⁴. Способами відновлення порушеного розлученням балансу давно зацікавилися юристи, які спеціалізуються на проблемах сімейного права. Класик цивілістики О. Л. Боровиковський ще наприкінці XIX століття писав: «Не можна примусовими заходами помирити ворогуючих, змусити їх полюбити одне одного, – але не є неможливим «зв'язати руки» кривднику, хоч почасти полегшити долю скривдженого³⁵». Аргументація права на подібну компенсацію як міри захисту у зв'язку з розірванням шлюбу сьогодні найбільш послідовно наводиться в рамках сучасної економічної теорії розуміння шлюбу.

Економічна теорія розуміння шлюбу як концептуальна основа права на компенсацію при розлученні

Економічна теорія розуміння шлюбу зародилася й набула розвитку в американській юридичній доктрині. Концепція цієї теорії розглядає шлюб як економічний союз, як фірму, що приймає інвестиційні рішення, щоб максимізувати сімейну корисність³⁶. Ллойд Коен, розвиваючи цей підхід, зазначає: «Вступаючи в шлюб,

³³ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Петроград: Изд. юрид. кн. кл. «Право», 1917. С. 182.

³⁴ Спасибо-Фатеева І. В. Загальний огляд розуміння поняття права очікування та його значення для захисту майнових прав осіб. Правомірні очікування: зб. ст./ за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ЕКУС. 2020. С. 145–146.

³⁵ Боровиковский А. Л. Отчет судьи: (Суд и семья). Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1892. С. 213–214.

³⁶ Brinig M. F., Carbone J. The Reliance Interest in Marriage and Divorce. *Tulane Law Review*. 1988. Vol. 62, iss. 5. P. 855–905. URL: https://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/468

чоловіки та жінки обмінюються обіцянками надавати довічний потік подружніх послуг. Ці послуги є специфічними тим, що їхня цінність вирішальною мірою залежить від ставлення, з яким вони надаються та приймаються. Покладаючись на обіцянку цих послуг, кожна зі сторін інвестує в активи, специфічні для цього шлюбу, і відмовляється від інших можливостей як для вступу в шлюб, так і для іншої діяльності³⁷».

Професор А. Паркман у своїх працях також зазначає, що до вступу в шлюб кожен партнер володіє людським капіталом, що базується на його працездатності, який з економічної точки зору є самостійним активом. У рамках шлюбного союзу подружжя може дійти висновку, що для блага сім'ї доцільніше зосередити зусилля на кар'єрному просуванні лише одного з них. Другий із подружжя, відмовляючись від перспективних кар'єрних можливостей, іде на поступки, беручи на себе обов'язки з догляду за дітьми та домом. Подібний вибір відповідає загальним сімейним інтересам, однак у вузькому сенсі суперечить індивідуальним інтересам цього з подружжя. Саме тому в західній доктрині подібне рішення часто іменується жертвою чоловіка або дружини-домогосподарки в ім'я сім'ї та партнера. Як правило, на такі поступки йде жінка після народження дітей, вимушено віддаючи пріоритет домашнім обов'язкам на шкоду професійній діяльності. Професор підкреслює, що батьки мають право обрати й паритетну модель розподілу обов'язків з виховання, однак для сімейного бюджету зазвичай менш витратною є зміна робочого графіка лише одним із подружжя. Це пов'язано з тим, що високооплачувані посади найчастіше поєднані з ненормованим графіком і відрядженнями. Відмова обох партнерів від подібної роботи заради догляду за дітьми може призвести до значно суттєвішого погіршення матеріального становища сім'ї, ніж відмова від кар'єри лише одного з них³⁸.

Описана модель сімейних правовідносин поширена настільки широко, що її правомірно вважати класичною, незважаючи на сучасні тенденції до підвищення ролі жіночої професійної самореалізації. Традиційно саме на такому фундаменті базуються сімейні зв'язки і в Україні. Як справедливо констатують європейські дослідники, тягар неоплачуваної праці, що включає роботу по дому, догляд за дітьми або літніми родичами, непропорційно й неминуче покладається саме на жінок, що особливо характерно для держав, які розвиваються. Неформальні суспільні правила та усталені переконання формують соціальні норми, що позиціонують виконання домашніх обов'язків як очікувану модель поведінки, яка базується на гендерних і сімейних ролях, що визначається як гендерні норми³⁹.

³⁷ Cohen L. Marriage, Divorce, and Quasi Rents; Or, «I Gave Him the Best Years of My Life» // *The Journal of Legal Studies*. 1987. Vol. 16, No. 2. P. 267-303. URL : <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/467831>

³⁸ Parkman, Allen M. Bringing Consistency to the Financial Arrangements at Divorce. *Kentucky Law Journal*, vol. 87, no. 1, 1998-1999, pp. 51-93. URL: https://www.unm.edu/~parkman/Consistency.htm?utm_source=chatgpt.com

³⁹ Ferrant, Gaëlle & Pesando, Luca Maria & Nowacka, Keiko. (2014). Unpaid Care Work: The Missing Link in the Analysis of Gender Gaps in Labour Outcomes.

Як наслідок, з плином часу в подібній сім'ї формується суттєвий дисбаланс, що виражається в різній економічній цінності вкладів подружжя. Доходи партнера, сфокусованого на кар'єрі, неухильно зростають, забезпечуючи підвищення його соціального та професійного статусу, тоді як той із подружжя, що зайнятий у домашньому господарстві, втрачає свої компетенції або не реалізує їх повною мірою. Тривалість існування шлюбу з подібним розподілом ролей прямо пропорційна збільшенню розриву в соціально-економічному становищі подружжя як самостійних суб'єктів.

Подібна рольова диференціація найчастіше провокує погіршення міжособистісних стосунків, оскільки формує матеріальну залежність того з подружжя, хто веде домашнє господарство, від працюючого партнера. Фінансова несамостійність ставить його у вразливу позицію і створює для економічно сильної сторони передумови до зловживання своїм домінуючим становищем. Асиметрія, що виникає, нерідко виступає каталізатором відчуження і подальшого розпаду шлюбного союзу.

Фундаментальною причиною описаних деструктивних процесів є віднесення домашньої праці до категорії неоплачуваної діяльності, що тягне за собою її знецінення як з боку працюючого чоловіка або дружини, так і в очах суспільства. У підсумку партнер, який пожертвував власною реалізацією, після розлучення позбавляється можливості забезпечити собі гідний рівень існування внаслідок втрати професійних навичок і відірваності від ринку праці. Подібне вразливе становище є безпосереднім наслідком його перебування у шлюбі.

Тривалий час проблематика шлюбної нерівності ігнорувалася. Однак лібералізація шлюборозлучних процесів, за якої причини розпаду сім'ї та питання вини втратили юридичне значення, максимально актуалізувала проблему нівелювання матеріального дисбалансу між подружжям під час розлучення.

У правозастосовчій практиці зарубіжних держав прямо акцентується увага на соціально-економічних наслідках шлюбу для того з подружжя, який був зайнятий домашнім господарством. Зокрема, канадський суд у рамках шлюборозлучного процесу постановив, що «можуть бути випадки, коли самостійність неможлива через вік чоловіка чи дружини при розірванні шлюбу, оскільки нереально очікувати, що 45- або 50-річна дружина, яка не працювала протягом багатьох років, перекваліфікується і зможе конкурувати на ринку праці⁴⁰». На цій підставі суд констатував необхідність надання особливих гарантій захисту вразливому члену подружжя. Даний підхід заслуговує на схвалення не з позицій співчуття, а крізь призму принципу справедливості та визнання високої соціальної значущості праці з ведення побуту й виховання дітей. Той із подружжя, який реалізує цю функцію, виконує критично важливу соціально корисну задачу. У якісному вихованні підростаючого покоління, чий потенціал сформує базис майбутньої державної економіки, зацікавлені не тільки батьки, а й соціум у цілому. Відтак, держава зобов'язана не знецінювати подібну працю, а всебічно її стимулювати.

Як влучно вказує А. Паркман, у реаліях доступного розлучення без встановлення вини подружжя позбавляється адекватного відшкодування за зниження їхнього

⁴⁰ Менджул М. В. Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права. Дис... доктора юридичних наук. 12.00.03. Харків: Ужгородський національний університет. 2020. – С. 137–138.

потенційного доходу, зумовлене принесенням кар'єри в жертву домашній праці. Наслідком цього стає падіння зацікавленості у виконанні подібних функцій. Природним очікуванням людини є отримання винагороди за жертви, принесені заради спільного блага, і ймовірність здійснення таких жертв прямо пропорційна розміру, передбачуваності та стабільності очікуваної компенсації⁴¹.

Першопрохідцями у висвітленні проблеми несправедливого становища жінок-домогосподарок виступили представниці американського феміністичного руху. У 1960–1970-х роках дослідники зі США та Канади опублікували фундаментальні праці, що обґрунтовують право непрацюючої жінки на отримання компенсації при розлученні. Ці наукові розвідки вперше ініціювали дискусію про методологію оцінки домашньої праці та її зіставлення з кар'єрними успіхами другого з подружжя.

Закономірно, що концепція компенсації за домашню працю зародилася саме в американській юриспруденції, де інститут шлюбу традиційно розглядається крізь призму економічного партнерства. У рамках цієї парадигми виникла проблема монетизації внеску того з подружжя, чия діяльність не має прямого фінансового доходу.

В умовах відсутності законодавчого регулювання в той період авангардну роль у захисті жіночих прав узяли на себе судові інстанції. Спираючись на доктрину справедливості, американські суди почали задовольняти позовні вимоги домогосподарок про стягнення компенсації за жертви, понесені на благо сім'ї.

При цьому судова практика демонструвала варіативність у визначенні форми такого відшкодування. Аналіз рішень судів США та Канади дає змогу виокремити кілька ключових підходів. Найпоширенішим механізмом виступало призначення аліментних виплат, однак ця практика зазнала обґрунтованої критики. Вказувалося, що компенсаційні виплати у вигляді аліментів мають нестабільний характер, оскільки припиняються в разі смерті платника або вступу одержувача в новий шлюб, а також підлягають перегляду при зміні матеріального статусу сторін. Більш того, призначення аліментів є дискреційним повноваженням суду, що виключає безумовність цього права. Дослідники резюмували, що аліментні зобов'язання лише опосередковано корелюють з реальними втратами чоловіка чи дружини і не завжди здатні справедливо їх відшкодувати. З огляду на ці недоліки, деякі суди перейшли до практики стягнення аліментів у вигляді фіксованої твердої суми, що підлягає виплаті частинами. Альтернативний підхід базувався на визнанні того факту, що кар'єрні обмеження безпосередньо зачіпають людський капітал, вартість якого підлягає врахуванню під час поділу подружніх активів⁴².

Третій підхід набув виняткової значущості у справах, де один із подружжя за час шлюбу здобув профільну освіту, вчений ступінь або сформував приватну практику. Виникла гостра дискусія щодо допустимості визнання подібних досягнень об'єктом

⁴¹ Parkman, Allen M. Bringing Consistency to the Financial Arrangements at Divorce. *Kentucky Law Journal*, vol. 87, no. 1, 1998–1999, pp. 51–93. URL: https://www.unm.edu/~parkman/Consistency.htm?utm_source=chatgpt.com

⁴² Kany, William S. Compensation for Financing a Spouse's Education: The Means of Economic Justice in Maine. *Maine Law Review*, vol. 35, no. 2, 1983, pp. 341–368. С. 343. URL: <https://digitalcommons.minelaw.maine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1972&context=mlr>

спільної власності, що підлягає поділу при розлученні. Зокрема, Верховний суд Колорадо категорично відкинув можливість включення освітнього ступеня до складу спільного майна, аргументувавши це тим, що він не має мінової або об'єктивної ринкової вартості, має суворо персоніфікований характер, припиняє дію зі смертю власника, не переходить у спадок і не може виступати предметом відчуження або застави⁴³.

Протилежна судова позиція полягала в підтримці того з подружжя, чия домашня праця забезпечила фундамент для професійного становлення партнера. Визнаючи нетиповість освітніх ступенів як об'єктів власності, такі суди постулювали необхідність відмови від консервативних речових концепцій на користь сучасних доктрин чесності та справедливого розподілу. У справі *Golden v Golden* суд підкреслив високу ймовірність того, що індивідуальна практика чоловіка продовжить функціонувати з використанням нематеріального капіталу, накопиченого в період шлюбу. Оскільки чоловік продовжить отримувати вигоду зі спільно створеного активу, дружина набуває право на компенсацію свого внеску. Аналогічним чином суди почали кваліфікувати ділову репутацію як подружню власність. В одному з рішень було встановлено, що підвищений потенціал заробітку виник у шлюбі завдяки здобуттю чоловіком юридичної освіти, що стало можливим завдяки зусиллям дружини, а отже, цей потенціал визнається активом, що підлягає поділу⁴⁴.

Слідом за американською доктриною, проблематика оцінки домашньої праці та компенсаційних виплат стала предметом дослідження в інших державах, що знайшло пряме відображення в їхньому національному законодавстві. При цьому європейські юрисдикції демонструють диференційовані підходи до вирішення цього питання.

У статті 164 Цивільного кодексу Швейцарії закріплено, що той із подружжя, який виконує роботу по дому, доглядає за дітьми або сприяє професійній діяльності партнера, має право на регулярне отримання від нього розумної частки майна в особисте розпорядження⁴⁵. Фактично ця норма легалізує пряму оплату домашньої праці працюючим чоловіком або дружиною, що викликає серйозні нарікання в академічному середовищі.

Критика цього підходу базується на таких аргументах: по-перше, об'єктивна тарифікація домашньої праці є вкрай важкою, оскільки вона включає не тільки фізичні зусилля, а й нематеріальні духовно-емоційні інвестиції, що не піддаються зведенню до стандартної заробітної плати; по-друге, подібна комерціалізація посилює гендерну нерівність, зводячи домогосподарку до статусу особи, яка продає свою працю, і наділяючи того з подружжя, хто контролює фінанси, домінуючою владою, порівнянною з владою роботодавця⁴⁶. Різні форми компенсацій при розірванні шлюбу також передбачені параграфами 1360, 1360а Цивільного уложення

⁴³ Там само

⁴⁴ Там само

⁴⁵ Schweizerisches Zivilgesetzbuch (ZGB). Zivilgesetzbuch vom 10. Dezember 1907 (Stand am 1. Januar 2023). https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de

⁴⁶ Miao Chungang. 2024. "A Study on the Reasonableness of Housework Compensation from a Comparative Law Perspective". *Journal of Global Research in Education and Social Science* 18 (4):6–10. С. 8. <https://doi.org/10.56557/jogress/2024/v18i48809>.

Німеччини⁴⁷, статтями 212–214 Цивільного кодексу Франції⁴⁸ та статтею 97 Цивільного кодексу Іспанії⁴⁹.

У ХХІ столітті проблема компенсації за домашню працю отримала новий імпульс. Сучасні дослідники підкреслюють, що «у зв'язку із суспільним прогресом класифікація праці на основі того, чи виробляє вона матеріальні блага, більше не має сенсу, і немає необхідності обмежувати галузь послуг. Ми повинні визнати працю, що виробляє нематеріальні продукти, такі як «чисті послуги», продуктивною. Робота по дому як особлива форма праці є основою стабільності сім'ї та сприяє соціальній гармонії. Визнання її цінності захищає традиційних домогосподарок і сприяє гендерній рівності⁵⁰».

Нині глибоким опрацюванням цих питань займаються китайські цивілісти. Цей інтерес спровокований змінами сімейного законодавства КНР, що наділили жінку, яка виконує основний обсяг домашньої роботи, правом вимагати грошову компенсацію під час розлучення⁵¹. Верховний народний суд КНР у своєму тлумаченні уточнив, що при призначенні виплат суд зобов'язаний враховувати тривалість шлюбу, обсяг витрачених зусиль, ступінь внеску в сім'ю та економічний статус сторін на момент розірвання союзу. Підсумкова сума також ставиться в залежність від платоспроможності боржника та рівня доходів у регіоні проживання одержувача⁵².

Форми компенсацій при розлученні, які передбачені сімейним законодавством України

В українській науці проблеми компенсації за домашню роботу при розлученні також виступають предметом дискусії⁵³. Однак подібні дослідження мають пере-

⁴⁷ Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 400-2, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 12. Juni 2024 (BGBl. I Nr. 180) geändert worden ist. Verfügbar unter: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>

⁴⁸ Code civil des Français. Loi n° 1804-92 du 21 mars 1804 portant « Code civil des Français » (Napoléon), dernière version consolidée. Paris: Légifrance / Éditions Dalloz. Verfügbar unter: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

⁴⁹ Código Civil de España. Código civil promulgado el 24 de julio de 1889, vigente, con las reformas posteriores. Madrid: Boletín Oficial del Estado. Disponible en: <https://www.boe.es/eli/es/cc/1889/07/24>

⁵⁰ Miao Chungang. 2024. "A Study on the Reasonableness of Housework Compensation from a Comparative Law Perspective". Journal of Global Research in Education and Social Science 18 (4):6–10. <https://doi.org/10.56557/jogress/2024/v18i48809>.

⁵¹ Shen, Yifei, Shang, Jiangang. How Valuable Is 'Fairness'?-The Logic of Fairness in the Distribution of Property among Urban Chinese Couples in Contemporary China. Sociological Studies. 2023; Zhu, H. (2023). Law-Economics Analysis of Financial Compensation for Divorce. Lecture Notes in Education Psychology and Public Media, 25, 1-6; Xia Yinlan: Human Rights Connotation of Improving the Economic Compensation System for Divorce Housework in the Civil Code, Human Rights Research, No.2, 2020.

⁵² China Law Translate Community-supported, Crowd-sourced Translation and Commentary. <https://www.chinalawtranslate.com/spc-family-marriage-int/>

⁵³ Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування). Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. 2019. – С. 290–305.

важно оглядовий характер і спрямовані на демонстрацію зарубіжних законодавчих підходів. Такий досвід має безумовну цінність для національної правової системи, оскільки дає змогу виявити закономірності розвитку компенсаторних інститутів у різних правопорядках і визначити їхню аксіологічну основу. Це може стати фундаментальною базою для конструювання національної моделі регулювання, адаптованої до українських соціально-правових реалій та принципів гендерної рівності.

Чинне сімейне законодавство України прямо не передбачає право того з подружжя, хто веде домашнє господарство, не реалізувавши професійний потенціал через залученість у сім'ю, на фінансову компенсацію при розлученні. Тим не менш, твердження про абсолютну правову незахищеність такої особи є некоректним. Законодавець інтегрував низку правових гарантій, покликаних відновити майновий баланс і які виконують компенсаторну функцію.

Найбільш ефективною гарантією виступає правовий режим спільної сумісної власності. Стаття 60 Сімейного кодексу України імперативно встановлює рівність прав подружжя на нажите майно навіть у тому випадку, якщо один із них не мав самостійного доходу з поважної причини, до яких закон відносить ведення домашнього господарства та догляд за дітьми. Домашня праця легально прирівнюється до внеску у формування спільних активів. Поділ такого майна в рівних частках слід розцінювати як пряму компенсацію за домашню роботу.

Додатково, частина 3 статті 57 Сімейного кодексу передбачає право одного з подружжя претендувати на частину премії або нагороди партнера, якщо перший своїми діями сприяв цим досягненням, створюючи необхідні умови шляхом виконання побутових обов'язків. І. В. Жилінкова справедливо вказує, що логіка законодавця базується на розумінні того, що «творча робота, яка завершилася отриманням певної нагороди, могла здійснюватися протягом тривалого часу, коли один із подружжя не робив внесків до сімейного бюджету і тягар утримання сім'ї перекладав на іншого з подружжя⁵⁴».

Інший механізм отримання компенсації закладено в статті 70 Сімейного кодексу, що надає суду право відступити від засади рівності часток за наявності обставин, що мають істотне значення (ухилення від утримання дітей, приховування активів). Найчастіше частина 2 цієї статті трактується необґрунтовано вузько і сприймається виключно як санкція за протиправну поведінку⁵⁵. Однак смисловий акцент має бути іншим. Закон дозволяє суду змінити пропорції поділу майна зважаючи на будь-яку значущу обставину, якою є і багаторічне виконання одним із подружжя функції домогосподарки. Якщо поділ майна в рівних частках не відображає реального внеску непрацюючого партнера і робить його соціально незахищеним, суд правомочний збільшити його частку. В основі такого рішення має бути принцип справедливості, спрямований на збереження для вразливого члена подружжя рівня життя, співставного з тим, який існував у шлюбі.

⁵⁴ Сімейний кодекс: науково-практичний коментар. За ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. – С. 180.

⁵⁵ Bodnar T. Some problem aspects of implementation and protection of property rights of spouses. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 27, No. 1, 2020. – p. 36. DOI: 10.37635/jnalsu.27(1).2020.26-38

У низці випадків СК передбачає компенсацію у формі аліментів для того з подружжя, хто опинився в економічно вразливому становищі. Базове правило пов'язує право на утримання з непрацездатністю, однак існують винятки для працездатних осіб, що яскраво демонструють компенсаторну природу аліментів.

Перший виняток стосується того з подружжя, кому до досягнення пенсійного віку залишається не більше п'яти років. Право на виплати виникає в нього не в момент розлучення, а за фактом виходу на пенсію, за умови спільного проживання у шлюбі не менше десяти років.

Другий виняток захищає особу, яка через виховання дітей або ведення побуту втратила можливість здобути освіту або обійняти відповідну посаду. Такий член подружжя має право на утримання за умови нужденності та наявності в колишнього партнера можливості надавати допомогу. Це право зберігається лише протягом трьох років після розлучення, оскільки передбачається, що за цей термін особа зможе здобути необхідну кваліфікацію і стати самостійною.

Вичерпний перелік підстав для призначення аліментів забезпечує правову визначеність і захищає формально вразливі категорії. Однак ця жорстка модель має критичні недоліки.

Обмеження судового розсуду суворими рамками закону залишає без підтримки осіб, чия економічна залежність мала довгостроковий характер. Залишається невирішеним питання забезпечення жінок, яким до пенсії залишається менше п'яти років, безпосередньо в період після розлучення. Пожертвувавши своїми здібностями заради сім'ї, після 20–25 років шлюбу вони виявляються позбавленими засобів до існування, а майбутня пенсія не покриє їхніх потреб. Настільки ж нереалістично очікувати, що людина, яка займалася домом 15 років, зможе за три роки компенсувати професійний розрив із чоловіком, який безперервно будував кар'єру. Відставання в таких випадках є нездоланим. Усунення цієї несправедливості вимагає надання суду більшої свободи в питанні присудження аліментів. Суди повинні мати можливість використовувати індивідуальний підхід для згладжування нерівності, компенсуючи економічно незахищеному члену подружжя наслідки перебування у шлюбі.

При призначенні аліментів як компенсації слід спиратися на досвід країн із розвиненою правозастосовчою практикою. Необхідно встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між рівнем доходу одного з подружжя та принесеними жертвами з боку іншого. Факт перебування у шлюбі сам по собі не є безумовною підставою для виникнення права на компенсацію різниці в доходах⁵⁶.

Орієнтиром при визначенні розміру виплат можуть слугувати Принципи європейського сімейного права (PEFL). У них закріплено, що тривалість і розмір аліментів залежать від тривалості шлюбу, віку та потреб дітей, внеску кожного з подружжя в сімейний добробут і реальних майнових можливостей сторін. Алі-

⁵⁶ Parkman, Allen M. Bringing Consistency to the Financial Arrangements at Divorce. *Kentucky Law Journal*, vol. 87, no. 1, 1998–1999, pp. 51–93. URL: https://www.unm.edu/~parkman/Consistency.htm?utm_source=chatgpt.com

менти можуть бути переглянуті судом при зміні обставин, таких як нові доходи або повторний шлюб одержувача⁵⁷.

Проведений аналіз дає змогу констатувати, що принцип розподільної справедливості найбільшою мірою відображає суть сімейних відносин. Він дозволяє відновити баланс при несиметричному розподілі ролей, коли внесок одного з подружжя має переважно нематеріальний характер. Використання цього принципу трансформує формальну рівність у реальну, забезпечуючи врахування фактичного становища сторін і компенсацію довгострокової економічної несамостійності вразливого партнера.

Договори про право на компенсацію при розірванні шлюбу

Враховуючи приватноправову природу сімейних відносин, право, розмір та форма компенсації при розірванні шлюбу можуть бути передбачені умовами різних сімейних договорів. Переваги добровільного порядку реалізації права одного з подружжя на компенсацію в разі розірвання шлюбу є очевидними.

По-перше, договір є способом індивідуального регулювання, що дає змогу враховувати індивідуальні потреби, інтереси та правове становище кожної зі сторін.

По-друге, договір виступає формою саморегулювання, яка виключає втручання третіх осіб. Для сфери сімейного права, де право на конфіденційність особистого життя має суттєве значення, цей аспект є надзвичайно важливим. На відміну від судових процедур, укладення договору забезпечує оперативність, гнучкість і мінімізує психологічну напругу між сторонами.

По-третє, договір у сфері приватних відносин є джерелом права, що дозволяє йому встановлювати право на компенсацію навіть у тих випадках, коли законом такого права не передбачено. Це є проявом принципу свободи договору. При цьому суб'єктивні права, встановлені договором, мають такі самі гарантії від порушень, включаючи судовий захист, як і суб'єктивні права, передбачені законом.

По-четверте, договір є добровільним способом регулювання відносин. Оскільки його умови формулюються на основі вільного волевиявлення сторін, то договору притаманний вищий ступінь добровільного виконання, ніж судовому рішенню. Крім того, угода сторін про право, розмір і форму компенсації є вираженням обоюдно уявленого подружжя про справедливість.

Умова про компенсацію в разі розлучення може бути частиною різних видів сімейних договорів, які концептуально поділяються на дві групи. До першої належать договори, що передбачають право на компенсацію до розірвання шлюбу і, відповідно, до виникнення потреби в одного з подружжя у компенсації. Другу групу становлять договори, які передбачають право на компенсацію безпосередньо в процесі розірвання шлюбу.

До договорів першої групи належить шлюбний договір, у якому може бути передбачена умова про право на компенсацію, її форму та розмір у разі розірвання шлюбу. Такий контракт має низку переваг і може стати надійною гарантією для

⁵⁷ Boele-Woelki K., Ferrand F., González Beilfuss C., Jänterä-Jareborg M., Lowe N., Martiny D., Pintens W. (eds). Principles of European Family Law Regarding Divorce and Maintenance Between Former Spouses. Antwerpen; Oxford: Intersentia, 2004. 523 p. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Principles-English.pdf>

того з подружжя, хто у шлюбі бере на себе обов'язки з ведення домашнього господарства, виховання дітей, догляду за хворим членом сім'ї тощо.

Договори другої групи укладаються в умовах припинення шлюбу і передбачають компенсацію як правовий наслідок розірвання шлюбу, що вже відбувається. Умови про компенсацію можуть міститися, наприклад, у договорі про поділ майна, який передбачає розподіл активів у нерівних частках, закріплюючи право того з подружжя, хто потребує компенсації, на більшу частку або отримання компенсації у грошовій формі. Також право на компенсацію може бути закріплене у формі договору про надання утримання, згідно з яким право на виплати як компенсацію при розірванні шлюбу не пов'язується ні з непрацездатністю, ні з об'єктивною нужденністю одержувача.

У проєкті Цивільного кодексу України передбачається право подружжя на укладення договору про наслідки розірвання шлюбу (стаття 1515 проєкту). Цей договір формулюється авторами проєкту як комплексний контракт, що може містити в собі елементи різних сімейних договорів, у тому числі й передбачати право на компенсацію в тій чи іншій формі.

Слід, однак, підкреслити, що відсутність попередньої домовленості про підстави, форму та розмір компенсації несе значні майнові ризики для тієї сторони, яка її потребує. Це зумовлено специфікою сімейних відносин, у яких присутня висока емоційна залежність. Оскільки питання про компенсацію найчастіше виникає в умовах припинення сімейних відносин, тобто в умовах конфлікту і відчуження, ймовірність досягнення взаємовигідної домовленості постфактум є вкрай низькою, що робить актуальним судовий порядок отримання компенсації при розірванні шлюбу одним із подружжя.

Відшкодування моральної шкоди як компенсація за порушення шлюбних зобов'язань

Якщо майнова компенсація за втрату людського капіталу виступає об'єктивною мірою захисту, що позбавлена ознак санкції та ґрунтується на економічному вирівнюванні, то компенсація моральної шкоди має принципово іншу правову природу. Вона реалізує захисну функцію виключно через механізм цивільно-правової відповідальності за вчинене правопорушення.

Верховний Суд у Постанові від 25 травня 2022 року в справі № 487/6970/20 чітко зазначив: «Завдання моральної шкоди – явище завжди негативне. Проте з цього не слідує, що будь-яка завдана моральна шкода породжує зобов'язання з її відшкодування. Покладення обов'язку відшкодувати завдану моральну шкоду може мати місце лише за умови, коли шкода була викликана протиправною поведінкою відповідальної за неї особи⁵⁸».

Відповідно, питання про можливість відшкодування моральної шкоди при розірванні шлюбу вимагає чіткого розмежування морально-етичних та суто правових сімейних зобов'язань. Як зазначалося раніше, найважчі душевні страждання спричиняються порушенням духовної складової шлюбу.

Для визначення протиправності необхідно встановити, чи належить порушений обов'язок до категорії правових. Відповідно до статті 55 СК України, дружина та

⁵⁸ Постанова Верховного Суду від 25 травня 2022 року в справі № 487/6970/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539336>

чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби. Зведення цих моральних обов'язків у ранг юридичних не змінює їхньої сутності. Сфера почуттів не підлягає правовому регулюванню, тому сама по собі втрата любові чи ініціація розлучення не є протиправною поведінкою у цивілістичному розумінні і не породжує зобов'язання з відшкодування моральної шкоди.

Інша справа, коли поведінка одного з подружжя виходить за межі простого охолодження почуттів і набуває форм, що грубо порушують не лише моральні імперативи, а й норми права, наприклад, зрада, аморальна поведінка, психологічне насильство, публічне приниження гідності. Оскільки сімейне законодавство України не містить прямої санкції за подружню невірність, підставою для стягнення компенсації є звернення до загальних норм цивільного права. Подружжя зрада чи систематична зневага є прямим посяганням на особисті немайнові права фізичної особи, зокрема на право на повагу до гідності та честі (ст. 297 ЦК України) та право на недоторканість особистого життя. Саме порушення цих фундаментальних загальноцивільних прав трансформує сімейний конфлікт у цивільне правопорушення (делікт), відкриваючи шлях до відшкодування моральної шкоди.

Хоча вітчизняна практика стягнення компенсації за такі дії під час розлучення лише формується, у правових системах інших держав цей механізм давно налагоджений. Так, відповідно до статті 174 Цивільного кодексу Туреччини, сторона, чій особисті права зазнали посягання через події, що стали причиною розлучення, може вимагати від винної сторони виплати грошової суми як моральної компенсації⁵⁹. Друга палата у цивільних справах Касаційного суду Туреччини послідовно кваліфікує невірність як правопорушення. В одному з показових прецедентів суд визнав, що навіть систематичні вподобайки (лайки) фотографій інших жінок у соціальних мережах з боку чоловіка становлять «поведінку, що підриває довіру», і кваліфікував це як тяжку вину, яка є підставою для розірвання шлюбу зі стягненням матеріальної та моральної компенсації на користь дружини⁶⁰.

Відповідно до статті 266 Цивільного кодексу Франції, коли розлучення ухвалюється виключно з вини одного з подружжя, його може бути засуджено до відшкодування збитків як компенсації за матеріальну або моральну шкоду, яку розірвання шлюбу завдає іншому з подружжя⁶¹. Касаційний суд Франції задовольняє позови про відшкодування моральної шкоди, коли зрада або інше порушення шлюбних зобов'язань призводить до задокументованих важких психологічних наслідків. В одному з прецедентів суд зобов'язав чоловіка виплатити компенсацію дружині, яка довела, що розкриття його невірності спровокувало у неї клінічну депресію. У рішенні Касаційного Суду зазначено, що «...пані Y... доводить наявність моральної шкоди, що виникла внаслідок розірвання шлюбу, тим, що вона підтверджує

⁵⁹ Türk Medenî Kanunu. Kanun Numarası: 4721. Kabul Tarihi: 22.11.2001. Madde 174. URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf>

⁶⁰ Чи може бути вподобайка у соціальних мережах доказом «цифрової невірності». Трохи про приватне право. URL: <https://t.me/glossema/3140>

⁶¹ Code civil des Français. Article 266. Modifié par Loi n°2004-439 du 26 mai 2004. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006423824

розвиток у неї депресії після розставання, яке було спровоковано нею після того, як вона дізналася про зраду свого чоловіка⁶²...».

У Китайській Народній Республіці законодавець також пішов шляхом закріплення права на відшкодування «духовної шкоди» у разі розлучення за наявності винної поведінки одного з подружжя⁶³. Дослідник Чженюань Цзінь, аналізуючи компенсації при розлученнях, зазначає: «...при визначенні розміру компенсації за моральну шкоду при розлученні слід враховувати ступінь вини винної сторони, тяжкість обставин, засоби та методи, тривалість і соціальні наслідки, а також ступінь шкоди, завданої невинній стороні⁶⁴».

Така законодавча практика видається цілком виправданою. В Україні певні кроки у цьому напрямку вже простежуються, однак вони демонструють концептуальну непослідовність законодавця. Так, у частині 4 статті 1488 проєкту Цивільного кодексу України закріплено право на відшкодування моральної шкоди у разі відмови одного з наречених від реєстрації шлюбу. З одного боку, відмова від шлюбу є реалізацією суб'єктивного права. Але, з іншого боку, вона розцінюється як суперечлива поведінка, що порушує принцип доброзвичайності (стандарт етичної поведінки, ст. 6 проєкту ЦК), і тому дає право добросовісному нареченому на компенсацію. Парадокс полягає в тому, що автори проєкту, захищаючи законні очікування осіб, які лише планували створити сім'ю, не передбачають аналогічних наслідків для подружжя, чії шлюбні зобов'язання були грубо порушені після років спільного життя. Очевидно, що глибина душевних страждань і крах життєвих планів у разі зради чи руйнування багаторічного шлюбу є незрівнянно більшими. Логіка захисту очікувань, закладена у статтю 1488 проєкту ЦК, має бути системно поширена на інститут розірвання шлюбу, дозволяючи потерпілому члену подружжя використовувати загальні деліктні норми (ст. 23 ЦК України) для отримання справедливої грошової компенсації за порушення фундаментальних особистих прав та знищення довірчого інтересу в шлюбі.

Висновок. Проведене дослідження дає змогу зробити висновок про комплексну правову природу компенсації при розірванні шлюбу. Будучи універсальним способом захисту сімейних прав та інтересів, компенсаторний механізм реалізується у двох формах: як об'єктивна міра майнового захисту (у вузькому сенсі), що не має ознак юридичної відповідальності, та безпосередньо як міра відповідальності за вчинений делікт. Таке суворе цивілістичне розмежування захисних механізмів спирається на фундаментальні принципи розподільної та урівнювальної справедливості, будучи ключем до розуміння способів відновлення порушеного балансу між подружжям.

Як міра захисту компенсація спрямована на нівелювання об'єктивного майнового дисбалансу, що виникає внаслідок нерівномірного розподілу ролей у сім'ї.

⁶² Cour de cassation, civile, Chambre civile 1, 20 octobre 2010, 08-21.913. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000022946418>

⁶³ Civil Code of the People's Republic of China. URL: https://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/202012/31/content_WS5fedad98c6d0f72576943005.html

⁶⁴ Jin, Z. (2020). Legal Thoughts on the Divorce Damage Compensation System. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 416, 680-683. Atlantis Press. URL: https://www.researchgate.net/publication/340305226_Legal_Thoughts_on_the_Divorce_Damage_Compensation_System

Спираючись на доктринальні положення економічної теорії розуміння шлюбу, доведено, що усвідомлена відмова одного з подружжя від професійної самореалізації на користь ведення домашнього господарства та виховання дітей неминуче призводить до безповоротної втрати його людського капіталу. При розірванні шлюбу такий з подружжя опиняється в економічно вразливому становищі та відривається від ринку праці, тоді як інший партнер зберігає та примножує свій кар'єрний потенціал, сформований завдяки забезпеченому «сімейному тилу». Застосування принципу розподільної справедливості вимагає усунення цієї асиметрії незалежно від наявності вини в розпаді шлюбу. Компенсація в цьому випадку виступає об'єктивним інструментом відновлення майнового паритету та захисту законних очікувань партнера, який добросовісно інвестував свої нематеріальні ресурси в сім'ю заради спільного блага.

Враховуючи, що чинне сімейне законодавство містить лише фрагментарні та дискреційні механізми вирівнювання такого дисбалансу, найефективнішим способом реалізації права на компенсацію як міру захисту є договірне регулювання. Шлюбний договір та договір про наслідки розірвання шлюбу дозволяють подружжю превентивно і самостійно визначити справедливий розмір, форму та порядок виплат за втрачений професійний потенціал.

У свою чергу, компенсація як міра юридичної відповідальності застосовується у формі відшкодування моральної шкоди і цілком базується на принципі урівнювальної справедливості. Підставою для її стягнення є не сам факт розпаду сім'ї, ініціація розлучення або втрата почуттів, а виключно вчинення одним із подружжя доведеного правопорушення (делікту). Грубе порушення духовних основ шлюбу, що виражається в подружній зраді, аморальній поведінці, психологічному або фізичному насильстві, приниженні честі та гідності, виходить за межі простого невиконання морального обов'язку. Така винна поведінка кваліфікується як пряме посягання на особисті немайнові права фізичної особи, що захищаються загальними нормами цивільного права. Виплата грошової компенсації в цьому випадку має яскраво виражений санкційний характер і покликана максимально можливо згладити наслідки перенесених потерпілим душевних і фізичних страждань.

Аналіз проекту Цивільного кодексу України виявляє концептуальну непослідовність членів проєктної групи в питаннях захисту інтересів суб'єктів сімейних правовідносин. Надаючи право на відшкодування моральної шкоди за відмову від реєстрації шлюбу з метою захисту законних очікувань осіб, які лише планували створити сім'ю, проєкт кодексу парадоксальним чином ігнорує аналогічні, але значно глибші страждання подружжя при руйнуванні багаторічного союзу. Назріла об'єктивна необхідність системної імплементації в національне правове поле передового зарубіжного досвіду. Потрібне законодавче закріплення чітких алгоритмів монетизації втраченого людського капіталу при розлученні, а також легальне розширення підстав для деліктної відповідальності подружжя за посягання на особисті немайнові права одне одного. Тільки комплексне застосування компенсації як міри захисту і як міри відповідальності здатне забезпечити справжню справедливість, захистивши добросовісну сторону від деструктивних наслідків реалізації іншим з подружжя права на свободу розлучення.

REFERENCES

- Bodnar, T. (2020) 'Some problem aspects of implementation and protection of property rights of spouses' 27(1) *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine* 36. DOI: 10.37635/jnalsu.27(1).2020.26-38
- Boele-Woelki, K. & others (eds), (2004) *Principles of European Family Law Regarding Divorce and Maintenance Between Former Spouses Intersentia*
- Borovikovskiy, A.L. (1892) *Otchet sudi: (Sud i semia) [Judge's Report: (Court and Family)]* Tipografia AS Suvorina
- Brinig, M.F. & Carbone, J. 'The Reliance Interest in Marriage and Divorce' (1988) 62(5) *Tulane Law Review* 855
- Cherneha, V. Bohdanets, A. & Kononets, O. (2022) 'Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine' 11(49) *Amazonia Investiga* 189–197. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.49.01.21>
- Cohen, L. (1987) 'Marriage, Divorce, and Quasi Rents; Or, «I Gave Him the Best Years of My Life»' 16(2) *The Journal of Legal Studies* <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/467831>
- Dzera, O.V. (2016) *Selected Works. Collection of Scientific Papers. Kyiv School of Civil Law*. Yurinkom Inter.
- Ferrant, G., Pesando, L.M. & Nowacka K, (2014) 'Unpaid Care Work: The Missing Link in the Analysis of Gender Gaps in Labour Outcomes'
- Jin, Z. (2020) 'Legal Thoughts on the Divorce Damage Compensation System' 416 *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 680 https://www.researchgate.net/publication/340305226_Legal_Thoughts_on_the_Divorce_Damage_Compensation_System
- Kany, W.S. (1983) 'Compensation for Financing a Spouse's Education: The Means of Economic Justice in Maine' 35(2) *Maine Law Review* 341 <https://digitalcommons.mainelaw.maine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1972&context=mlr>
- Kharytonov, Ye. O. (2008) *Essays on the Theory of Civil Law (Concepts and Constructs): Monograph* Feniks
- Kolisnyk, O.V. (2025) Appropriate Means of Protection in Cases on the Division of Spouses' Property in Aktualni problemy simeinogo prava: materialy II mizhnar. nauk.-prakt. konf. Pravo
- Krasytska, L.V. (2014) *Problems of Exercising and Protecting the Personal and Property Rights of Parents and Children: Monograph* Lira-K
- Krasytska, L.V. (2017) *Problematic Issues of Compensation for Moral Damage to a Legal Entity*. in Zhornokui YuM and Krasytska LV (eds), *Suchasni problemy tsyvilnogo prava ta protsesu: navch. posib*. Pravo
- Krasytska, L.V. (2025) Methods of Protection of Family Rights and Interests: Scientific Heritage of I. V. Zhylinkova and Modern Problems of Law Enforcement. in *Aktualni problemy simeinogo prava: materialy II mizhnar. nauk.-prakt. konf. Pravo* https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2025/11/aktualni_problemy_simejnogo_prava_materialy_ii_konferencziyi_pamyati.pdf#page=50
- Mendzhul, M.V. (2019) *Principles of Family Law (Essence and Problems of Application)*. Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi

- Mendzhul, M.V. (2018) Principles of Legal Regulation of Family Relations in Great Britain and Ireland 36 (2) *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia* <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/23992>
- Mendzhul, M.V. (2020) *Theoretical Problems of the Operation of Family Law Principles* [Doctoral thesis, Uzhhorod National University]
- Miao C, 'A Study on the Reasonableness of Housework Compensation from a Comparative Law Perspective' (2024) 18(4) *Journal of Global Research in Education and Social Science* 6 <https://doi.org/10.56557/jogress/2024/v18i48809>
- Parkman, A.M. 'Bringing Consistency to the Financial Arrangements at Divorce' (1998) 87(1) *Kentucky Law Journal* 51 URL: https://www.unm.edu/~parkman/Consistency.htm?utm_source=chatgpt.com
- Pokrovskiy, I.A. (1917) Main Problems of Civil Law. Pravo.
- Ponomarenko, O. (2026) Compensation in Family Law: Forms of Corrective and Distributive Justice. in Spasybo-Fatieieva IV (ed), *Traktat pro kompensatsiiu v pravi: monohrafiia*. ECUS
- Prystupa, S.N. (1996) Conceptual Essence and Methodological Significance of the Compensatory Function of Civil Law 31 *Problemy zakonnosti*.
- Rolz, D. (2001) *A Theory of Justice* (Mokrovolskyi O tr), Osnovy
- Rozhon OV, Contracts in Family Law. In Yure. 2018
- Shen Y and Shang J, 'How Valuable Is «Fairness»?-The Logic of Fairness in the Distribution of Property among Urban Chinese Couples in Contemporary China' (2023) 38(3) *Sociological Studies* 135
- Spasybo-Fateyeva IV (ed), (2021) Civil Law (General Part): Course of Lectures. ECUS.
- Spasybo-Fateyeva, I.V. (2020) General Overview of the Understanding of the Concept of the Right of Expectation and its Significance for the Protection of Persons' Property Rights in Spasybo-Fatieieva IV (ed), *Pravomirni ochikuvannia: zb. st.* ECUS 145
- Spasybo-Fateyeva, I.V. Word of the Editor-in-Chief (2025) 2(5) C 4 *C.P. Journal*. 2 (5). <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-5-2>
- Stefanchuk, M.O. & Muzyka-Stefanchuk, O.A. Compensation for Moral Damage in Cases of Respect for One's Home: Practice of Ukraine and the ECtHR (2024) 32 *Akademichni vizii*
- Stefanchuk, R.O. (2008) Personal Non-Property Rights of Individuals (Concept, Content, System, Features of Implementation and Protection): Monograph. KNT.
- Xia, Y. (2020) 'Human Rights Connotation of Improving the Economic Compensation System for Divorce Housework in the Civil Code' *Human Rights Research* 2
- Yakubivskiy, I. Compensation for the Violation of Intellectual Property Rights: Problems of Theory and Practice (2019) 1 *Pravo Ukrainy* 256
- Zhornokui, Yu.M. & Krasyska, L.V. (eds), (2017) Modern Problems of Civil Law and Procedure: Study Guide. Pravo.
- Zhu, H. 'Law-Economics Analysis of Financial Compensation for Divorce' (2023) 25 *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media* 1
- Zhylinkova, I.V. *Dissolution of Marriage* (2006) Ksilon
- Zhylinkova, I.V. (ed), *Family Code: Scientific and Practical Commentary*. (2008) Ksylon

Oksana Ponomarenko

PhD in Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Civil Law Disciplines

and Labour Law named after Prof. O. I. Protsevskiy

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

Kharkiv, Ukraine

Ponomarenko, Oksana. The Price of Freedom: Compensation upon Divorce as a Means of Ensuring Justice for the Breach of «Marital Obligations»

Abstract.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature of compensation upon divorce as a tool for ensuring justice and protecting the legitimate expectations of spouses. The relevance of the work is determined by the liberalization of divorce proceedings, which, while guaranteeing absolute freedom of divorce, leaves socially and economically unprotected the party who sacrificed their professional development for the sake of the family. The use of the economic theory of understanding marriage allowed proving that the conscious refusal of one of the spouses from career growth in favor of running a household leads to the irretrievable loss of their human capital. It is substantiated that the reimbursement of these economic losses acts exclusively as a measure of protection based on the principle of distributive justice. Since the current legislation of Ukraine provides only fragmentary judicial mechanisms for leveling such an imbalance, contractual regulation is recognized as the optimal tool for mitigating risks, allowing spouses to preventively consolidate material guarantees. Special attention is paid to the compensation of moral damage, which is considered as a measure of civil liability based on the principle of corrective justice. It is proved that the basis for its recovery is not the very fact of family breakdown or the initiation of divorce, but exclusively proven culpable behavior (adultery, psychological abuse, humiliation of dignity), qualified as a tort and a direct encroachment on the personal non-property rights of a person. The analysis of the advanced law enforcement experience of France, Turkey, and the People's Republic of China confirms the expediency and effectiveness of applying tort claims between spouses upon divorce. As a result of the study, the conceptual inconsistency of the draft Civil Code of Ukraine, which protects the expectations of persons upon the termination of an engagement but ignores the deep suffering of spouses upon the destruction of a long-term union, is revealed. A conclusion is formulated on the necessity of a systematic implementation into the national legislation of clear algorithms for the monetization of lost human capital upon divorce and the expansion of grounds for tort liability for the violation of the fundamental personal rights of a spouse.

Keywords: *marriage, family relations, compensation, moral damage, family contract, justice, divorce, liability.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 16.03.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 10.04.2026

дата публікації (оприлюднення) 15.04.2026